STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 72 – 2021 **1–4**

SUMAR

STUDII

RENATA-GABRIELA TATOMIR, Un fragment de sarcofag egiptean din colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” 5
GABRIELA FILIP, Geme romane în context medieval și modern 57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry 75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, Castelul Bethlen din Criș (jud. Mureș) în arhiva Direcției Monumentelor Istorice 109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, Reidentificarea unui monument bucureştean: capela Palatului Știrbey de pe Calea Victoriei 137

NOTE ŞI DISCUŢII

DRAGOŞ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN, Un pumnal cu nervură mediană pronunțată de la Hârtiești (jud. Argeş) 165
IULIAN BÎRZESCU, O inscripție în alfabet atic pe un fragment ceramic de la Histria 177
DRAGOŞ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (II) 183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, Un relief cu reprezentarea lui Herakles de la Histria 201

CRONICA VIEŢII ŞTIINŢIFICE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronica epigrafică a României (XL, 2020) 209

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (*Radu Harhoiu*) 257
Alexandru Avram (*Mircea Victor Angelescu*) 261

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 1–280

RECENZII ŞI NOTE BIBLIOGRAFICE

Ion Mareş, *Siret – „Dealul Ruina". Aşezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihrady în Podişul Sucevei de Attila László*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2019, 461 p. (*Carol Kacsó*) 267

Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuţiu, *O nouă aşezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj", jud. Timiş. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X),* Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (*Erwin Gáll, Florin Mărginean*) 272

ABREVIERI 277

ÉTUDES ET RECHERCHES
D'HISTOIRE ANCIENNE
ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 72 – 2021 **1–4**

SOMMAIRE

ÉTUDES

RENATA-GABRIELA TATOMIR, An Egyptian fragment of sarcophagus in the collection of the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology ... 5
GABRIELA FILIP, Roman gemstones in medieval and modern context ... 57
GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU, Genetics and archaeology: how interdisciplinary practices lead to the racialization of ancestry ... 75
LETIȚIA COSNEAN NISTOR, The Bethlen noble residence from Criș (Mureș county) in the Historical Monuments Direction Archive ... 109
ANDREI MĂGUREANU, ADINA BORONEANȚ, DESPINA MĂGUREANU, MEDA TODERAȘ, The reidentification of a monument in Bucharest: the Chapel of the Știrbey Palace on Calea Victoriei ... 137

NOTES ET DISCUSSIONS

DRAGOȘ MĂNDESCU, CRISTIAN EDUARD ȘTEFAN, A dagger with prominent midrib from Hârtiești (Argeș county) ... 165
IULIAN BÎRZESCU, An Attic ceramic inscription from Histria ... 177
DRAGOȘ HĂLMAGI, *Epigraphica tomitana* (II) ... 183
FLORINA PANAIT-BÎRZESCU, A relief depicting Herakles from Histria ... 201

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

CONSTANTIN C. PETOLESCU, Cronique épigrafique de la Roumanie (XL, 2020) ... 209

IN MEMORIAM

Gheorghe Baltag (*Radu Harhoiu*) ... 257
Alexandru Avram (*Mircea Victor Angelescu*) ... 261

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 1–280

COMPTES RENDUS ET NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

Ion Mareş, *Siret – „Dealul Ruina". Aşezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihrady în Podişul Sucevei de Attila László*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2019, 461 p. (*Carol Kacsó*) 267

Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuţiu, *O nouă aşezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj", jud. Timiş. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X),* Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021 (*Erwin Gáll, Florin Mărginean*) 272

ABRÉVIATIONS 277

UN FRAGMENT DE SARCOFAG EGIPTEAN DIN COLECȚIA INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

RENATA-GABRIELA TATOMIR*

Rezumat: În data de 22 ianuarie 1862, generalul Nicolae Mavros dona Adunării Elective a Principatelor Unite o colecție de antichități, deosebit de consistentă numeric, foarte variată tipologic și extrem de valoroasă din punct de vedere arheologic, istoric și cultural. Această colecție cuprindea și o mică subcategorie de piese egiptene, între care, alături de scarabei, statuete, fragmente de mumie și alte artefacte, se distinge un fragment de sarcofag cu inscripție hieroglifică. Cea dintâi descriere a acestei piese (considerate din granit) datează din 1902 și îi aparține lui Gr.G. Tocilescu. Pe baza informațiilor oferite de egiptologul vienez Jacob Krall, Tocilescu prezintă numele defunctului, Peti[a]tum, incizat în hieroglife pe sarcofag, și precizează despre conținutul textului că acesta cuprinde o parte din tipul de literatură funerară denumit *Litania Soarelui*, pe care, cu acea ocazie, îl și descrie succint. În privința fragmentului de la București, însă, Tocilescu arată că el cuprinde doar jumătatea superioară a primelor 23 de laude la adresa unor divinități. Apoi, menționând titlul traducerii lui É. Naville din 1875, oferă, pe baza acesteia din urmă, o lectură integrală a textului – dar în traducere din limba franceză, după numita variantă, și nu direct din textul în scrierea egipteană! –, incluzând și fragmentul de la București, însoțit de un facsimil. În anii ’80 ai sec. al XX-lea, artefactul se găsea în lapidariul din subsolul Casei Macca, sediul istoric al Institutului de Arheologie. Apoi, peste aproape patru decenii, prin mutarea, în anul 2016, a pieselor de lapidariu în holul noului sediu, complementar, al Institutului, din Casa Oamenilor de Știință, piesa devine mai vizibilă la propriu și accesibilă studiului. Datorită noului context și, mai ales, a permisiunii pe care mi-a acordat-o conducerea Institutului de Arheologie de a studia artefactul, am inițiat investigarea acestuia.

Studiul de față aduce o importantă contribuție la punerea în valoare a acestei remarcabile piese cu valoare de unicat, prin prezentarea contextului istorico-religios egiptean în care a fost produs sarcofagul, printr-o datare mai exactă a acestuia și, mai ales, pentru că oferă, pentru prima dată în România și în lume, o transliterație și o traducere a fragmentului de inscripție. Totodată, pe parcursul cercetării, am avut șansa de a identifica încă două fragmente ale aceluiași sarcofag, unul în Europa, celălalt în Egipt, ambele aflate în momentul de față în procesul publicării de către subsemnata și de către Dr. Åke Engsheden de la Universitatea din Stockholm.

Cuvinte-cheie: *Pꜣdìtm*/Paditem, Perioada Târzie, sarcofag, bazalt, Nicolae Mavros, Gr.G. Tocilescu, Muzeul Național de Antichități, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Jacob Krall, *Cartea Adorării lui Re la Occident (Litania lui Re)*

* Universitatea Hyperion, București / Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: renatatatomir@gmail.com.

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 5–55

INTRODUCERE

În colecțiile Muzeului Național de Antichități / Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"[1], în rândul pieselor din categoria *lapidarium*, se găsește un fragment de sarcofag egiptean cu inscripție, datat în Perioada Târzie, sec. al IV-lea a.Chr., piesă care prezintă un deosebit interes științific, deopotrivă din punct de vedere egiptologic, al colecțiilor și arhivistic[2].

Fragmentul de sarcofag provine din colecția donată la 22 ianuarie 1862 de către generalul Nicolae Mavros[3] Adunării Elective a Principatelor Unite și care a stat la baza constituirii, la București, a Muzeului Național de Antichități. Colecția cuprindea un fond numismatic și medalistic de 4000 de piese, un considerabil număr de sculpturi, basoreliefuri, vase pictate grecești, precum și o colecție mică de „antichități egipțiane", constând dintr-un fragment de sarcofag cu inscripție, scarabei, sistre, statuete, amulete, o mână mumificată și obiecte de cult[4].

Piesa a fost descrisă[5] pentru prima dată de către Gr.G. Tocilescu în opera sa din 1902, *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Muzeului Național de Antichități din Bucuresci publicate sub auspiciile Academiei Române. Partea I. Colecțiunea epigrafică a muzeului până în anul 1881*. Între paginile 485–488, la numărul 95, Tocilescu, beneficiind de o serie de precizări ale egiptologului vienez Jacob Krall (1857–1905) – care a identificat cel puțin numele personajului[6] (posibil ca respectivul cercetător să fi oferit și alte detalii de specialitate, însă nu avem de unde să știm cu certitudine, pentru că această mențiune nu apare în lucrarea lui Tocilescu) –, prezintă, însoțite de un facsimil al inscripției, o serie de informații valoroase despre fragment și inscripția acestuia.

Autorul declară ca necunoscută proveniența piesei, precizând, însă, faptul că aceasta „a făcut parte din colecțiunea răposatului general Mavros"[7]. Cu privire la materialul fragmentului de sarcofag cu inscripție, Tocilescu îl clasifică drept granit negru[8]. Expertiza, datorată dr. Albert Baltres (Institutul Geologic Român), a precizat că sarcofagul a fost sculptat din bazalt[9]. Împreună cu egiptologul Jacob Krall, Tocilescu îl identifică pe proprietarul sarcofagului drept Peti[a]tum[10]. În ceea

---

[1] Despre evoluția instituției și colecțiile sale anticarice, vezi Damian, Tatomir 2019, p. 93–98.

[2] Pentru fondul de obiecte egiptene din cadrul colecțiilor Muzeului Național de Antichități / Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", vezi Damian, Tatomir 2019, p. 98–139, cu bibliografia aferentă; Tatomir 2019.

[3] Despre personalitatea și colecția lui Nicolae Mavros, vezi Damian, Tatomir 2019, p. 94 și n. 5.

[4] Despre fondul de obiecte egiptene din cadrul colecției Mavros, vezi Damian, Tatomir 2019, p. 101–102 și n. 45–50, p. 104–105, 108–110.

[5] Tocilescu 1902, p. 485–488, nr. 95.

[6] Tocilescu 1902, p. 485.

[7] Tocilescu 1902, p. 485.

[8] Tocilescu 1902, p. 485.

[9] Fragmentul de sarcofag a fost prezentat ca fiind fie din granit negru (Cihó 1998–1999, p. 19–20), fie din bazalt (Cihó 1998–1999, p. 21, n. 10); Damian, Tatomir 2019, p. 112, n. 124.

[10] Tocilescu 1902, p. 485.

ce privește datarea artefactului, la pagina 487 a aceluiași volum, Tocilescu încadrează piesa – fără, însă, a preciza sursa (Jacob Krall?) – în timpul Dinastiei a XIX-a sau a XX-a[11], menționând, totuși, posibilitatea unei date ulterioare: „ori poate ceva mai târziu, căci textul conține multe greșeli”[12].

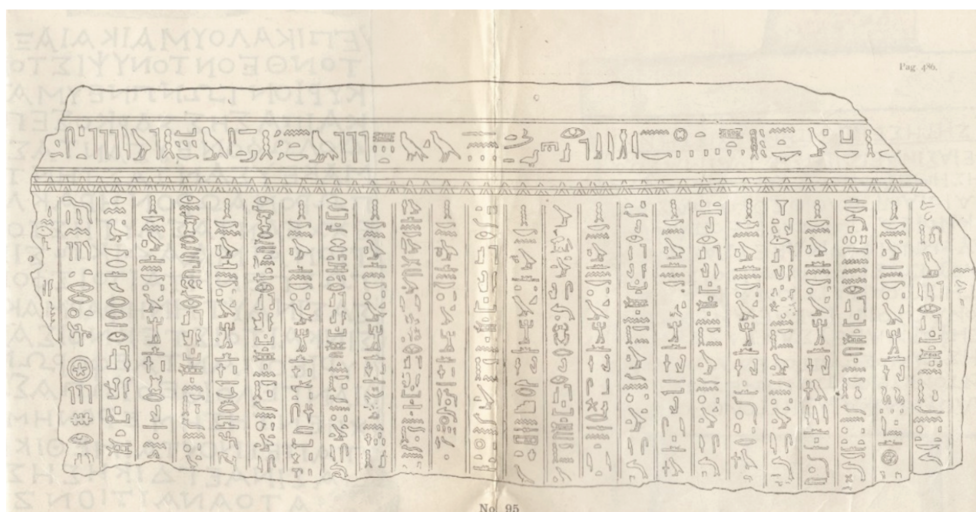

Fig. 1. Facsimilul inscripției hieroglifice de pe fragmentul de sarcofag aparținând lui „Petiatum” (după Tocilescu 1902, p. 486).

În continuare, pentru a descrie conținutul inscripției, Tocilescu se referă la text fără a preciza dacă egiptologul vienez și-a adus vreo contribuție la aceasta sau dacă, dincolo de identificarea numelui proprietarului, i-a oferit vreo indicație referitoare la traducerea textului propriu-zis. El își începe descrierea astfel: „Inscripțiunea conține o parte din ceea ce se numesce *Litania Sorelui*” […], pentru ca apoi să își concentreze discursul asupra prezentării fragmentului, indicând drept sursă bibliografică lucrarea omonimă a egiptologului Édouard Naville, publicată în limba franceză la Leipzig în 1875 și care conține 49 de planșe ale textului Litaniei. Deși foarte rare, așa cum se va vedea mai jos, cercetările de dată recentă referitoare la prezența *Litaniei lui Re*

[11] Deși majoritatea ghidurilor în lumea de dincolo subterană identificate până acum provin din morminte regale din timpul acestor două dinastii (Regatul Nou), cea mai veche atestare ne-regală datează din perioada Dinastiei a a XVIII-a, din mormântul vizirului Useramun, ceea ce dovedește că aceste „cărți” funerare erau folosite atât de către membri ai elitei ce nu aparțineau regalității, cât și de către faraoni. Hornung 1977, vol. II, p. 9; Dziobek 1994, p. 42–47, pl. 9–16, 28–35; Smith 2017, p. 300.

[12] Tocilescu 1902, p. 487.

pe sarcofagele trapezoidale din Perioada Târzie[13] au identificat predecesori literari funerari (*e.g.*, capitolul 127 din *Cartea Morților*), precum și adăugiri originale în acest tip de text în Perioada Târzie. La p. 486, Tocilescu face precizarea – cunoscută de egiptologii care au săpat sau au cercetat sarcofagele-suport din Perioada Târzie cu texte ale *Litaniei lui Re* – că formulele de laudă/slavă la adresa lui Re, cu ale cărui manifestări decedatul se identifică, „se găsesc încă scrise pe sarcofagele persoanelor private din epocele posterioare". Apoi arată că „fragmentul bucureștean conține cele 23 prime laude", acesta fiind rupt, iar în continuare oferă traducerea după cea a lui Naville, precizând la pagina 486 că a adăugat inclusiv traducerea părții din Litanie care lipsește pe fragmentul MNA de la București, și nu uită a atrage atenția că, în anul 1900, referitor la această piesă, el a ținut două comunicări consecutive la Academia Română (luna iunie) și la Academia de Inscripțiuni și Frumoase Litere din Paris (luna noiembrie). A doua jumătate a paginii 486, precum și pagina 487 conțin 23 de adresări din *Litania lui Re*.

Peste patru ani, în *Catalogul Muzeului Național de Antichități din București*, din 1906, același Tocilescu menționează, în rândul celor 151 de obiecte egiptene[14], de această dată în mod succint, aceeași piesă de lapidariu[15].

Considerat pierdut/dispărut[16], fragmentul de sarcofag se găsește în colecția Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", continuatorul Muzeului Național de Antichități, având numărul de inventar E(gipt) 196[17] și fiind accesibil studiului în secțiunea *Lapidarium* a sediului Institutului de Arheologie din cadrul Casei Oamenilor de Știință (cunoscută și sub numele de Casa Academiei)[18].

Pe baza surselor de până acum, despre conținutul inscripției se desprind următoarele informații: fragmentul face parte dintr-un sarcofag din bazalt, aparținând unui membru, cu numele *Pꜣdỉtm*, în varianta prezentată de Tocilescu, Petiatum, cu inscripție hieroglifică, despre care Tocilescu afirmă că include o variantă târzie a textului funerar din Regatul Nou intitulat *Litania lui Ra*, text destinat atât defuncților faraoni, cât și, în Perioada Târzie, reprezentanților decedați ai elitelor, dăruiți cu favoruri de către suverani: „fragment dintr-o inscripție egipteană pe sarcofagul unui demnitar, Petiatum, conține rugăciuni ale zeului Ra (*Litania Soarelui*)"[19].

[13] Manassa 2007.

[14] Tocilescu 1906, p. 20, 48–49, 67, 158–159. Vezi și Damian, Tatomir 2019, p. 110–112 și n. 110–121.

[15] Tocilescu 1906, p. 20, poziția 44.

[16] Vezi, în acest sens, Cihó 1990, p. 703–704, n. 78–79; Cihó 1998–1999, p. 23 și n. 20.

[17] Damian, Tatomir 2019, p. 112, n. 123.

[18] Ca urmare a mutării lapidariului institutului din sediul său istoric (Casa Macca, str. Henri Coandă nr. 11) în sediul complementar din Casa Oamenilor de Știință, Calea 13 Septembrie nr. 13, București.

[19] Tocilescu 1906, p. 20, poziția 44.

***

În continuare, cercetarea noastră prezintă contextul istorico-religios egiptean în care a fost produs sarcofagul, oferă o datare mai exactă a acestuia și – pentru prima dată în România și în lume – o transliterație și o traducere a fragmentului de inscripție și identifică încă două fragmente ale aceluiași sarcofag, unul în Europa, celălalt în Egipt.

CĂLĂTORIA DEFUNCTULUI ÎN LUMEA DE DINCOLO ȘI SARCOFAGELE-SUPORT DIN PERIOADA TÂRZIE

Până către sfârșitul mileniului al V-lea a.Chr., populația din partea superioară a Egiptului a sculptat variate reprezentări în stâncile deșertului care flanchează Valea Nilului. Notabile între acestea au fost cele de girafe – deși acestea nu erau doar niște simple animale, ci, așa după cum au remarcat cercetătorii, erau purtători ai soarelui[20]. Pe măsură ce civilizația faraonică s-a dezvoltat, elementele ciclului solar au rămas fundamentale pentru religia egipteană, iar scribii au compus texte pentru a explica mecanismele interioare de funcționare a evenimentelor din călătoria soarelui[21]. În special călătoria subterană a soarelui în timpul nopții a devenit punctul central al multor compoziții aparținând genului literaturii funerare, iar descrierea întregii călătorii solare a devenit șablonul pentru traversarea de către defunct a tărâmurilor/dimensiunilor htonice submundane și celeste[22]. Decedatul avea ca scop parcurgerea fiecărei etape a călătoriilor soarelui prin cele douăsprezece ore ale nopții, astfel încât el sau ea[23] să poată renaște în partea de răsărit a orizontului în fiecare zi.

Pentru a înțelege esența acestui ciclu, trebuie să reamintim că, în viziunea egipteană antică, viața și moartea erau legate *sine-qua-non* de două elemente ale universului și naturii: soarele – fără de care viața nu putea exista – și Nilul, axa vitală a Egiptului, datorită căruia oamenii putuseră transforma terenurile aride în pământuri fertile, prielnice agriculturii și prosperității așezărilor constituite de-a lungul său. Încă din timpurile predinastice, egiptenii, atenți observatori ai detaliilor universului material, remarcaseră relația dintre „mersul” repetitiv al soarelui pe boltă și pământurile pe care Nilul le despărțea: zilnic, soarele era văzut răsărind de pe malul estic al fluviului și apunând pe malul vestic al acestuia, „coborând” dincolo de limita observabilă, astfel încât lăsa impresia călătoriei de întoarcere la est pe sub pământ, efectuând un circuit complet. Aceste constatări au stat la baza teoriilor despre viață și moarte, ambele asociate călătoriei solare în vizibilul mundan și în invizibilul lumilor de după moarte, cele două dimensiuni fiind asociate tărâmului viilor (malul estic al Nilului, așezarea umană), respectiv al defuncților (malul apusean, necropola).

[20] Huyge 2003, p. 199–205. Pentru alte reprezentări predinastice ale ciclului solar și dezvoltarea purtătorilor solari animalieri în barca solară, care rămâne un important element în *Cărțile Lumii de Dincolo*, vezi Westendorf 1979; pentru dezvoltarea discului solar înaripat, vezi Westendorf 1966, p. 22–24.

[21] Manassa 2007, p. 1.

[22] Manassa 2007, p. 1.

[23] Maspero, Gauthier 1939, 2, p. 109–114.

Tema dependenței defunctului de călătoria solară prin Lumile de Dincolo subterane – pentru propria sa înviere – apare deosebit de pronunțată în inscripțiile și reprezentările de pe un *corpus* de sarcofage masive, din roci dure, produse în secolele al V-lea și al IV-lea a.Chr.[24]. În timpul Dinastiei a XXX-a, sarcofage trapezoidale sau rectangulare[25] monumentale au fost manufacturate pentru înmormântările faraonilor și ale persoanelor particulare aparținând elitei nobiliare, inclusiv bărbați înrudiți cu familia regală – viziri –, deținători de înalte titluri preoțești, precum și alte persoane excepționale. Într-o proporție covârșitoare, textele și scenele de pe aceste sarcofage sunt extrase din *Cărțile Lumii de Dincolo subterane*, un extins *corpus* funerar cunoscut, în principal, din mormintele regale ale Regatului Nou. Folosirea *Cărților Lumii de Dincolo subterane*, completate de capitole selectate din așa-numita „Carte a Morților" – în egipteană, *prt m hrw*, i.e., „Ieșirea la lumina zilei") – distinge acest *corpus* de sarcofage trapezoidale de toate celelalte obiecte funerare ale vremii, inclusiv de sarcofagele antropoide predominante în Perioada Târzie[26].

Sarcofagele trapezoidale constituie, practic, cel mai mare număr de copii post Regatul Nou ale *Cărților Lumii de Dincolo subterane*, în ele fiind, totodată, combinate și aranjate fragmente din diferite compoziții despre „Lumea de Dincolo", în moduri complet noi.

O problemă importantă a stadiului actual al cercetărilor în acest subdomeniu egiptologic este faptul că aceste copii ale *Cărților Lumii de Dincolo subterane* gravate pe sarcofagele trapezoidale nu au fost traduse sau editate, iar unele sunt complet nepublicate[27]. Variantele textuale, precum și combinațiile unice de texte din *Cărți*

---

[24] Manassa 2007, p. 2.

[25] Termenul „trapezoidal" sau „rectangular" este folosit pentru a diferenția aceste sarcofage de tipul de sarcofage antropoide, deși forma lor este mai complexă decât o simplă cutie dreptunghiulară. Capătul capului este rotunjit și mai lat decât capătul piciorului, astfel încât cei doi pereți lungi se înclină spre partea de jos când sunt priviți de sus. Capacele sarcofagelor constau în mod normal dintr-un număr de planuri sau pot avea o suprafață rotunjită. Vezi Manassa 2007, p. 2, nota 3. Pentru desenele de profil a două sarcofage din Muzeul Metropolitan de Artă din New York, vezi Arnold 1997, p. 45, 52; planuri ale sarcofagelor din Cairo apar în Maspero, Gauthier 1939; a se vedea și desenele capacelor sarcofagelor din Perioada Târzie în Spencer 1982, p. 191.Vezi și Brovarski 1983.

[26] Buhl 1959 – *corpus*-ul ei extins conține doar texte din Textele piramidelor, *Cartea Morților* și formule funerare standard (p. 226–228). Cu toate acestea, un sarcofag antropoid excepțional, Cairo JE 60597 (nu este inclus în catalogul lui Buhl), aparține *corpus*-ului de sarcofage din Perioada Târzie cu *Cărțile din Lumea de Dincolo subterană*. Doar jumătatea inferioară a acestui sarcofag s-a păstrat și o parte este deteriorată, dar a rămas suficient pentru a dezvălui că sarcofagul a conținut cândva o copie completă a *Marii Litanii a lui Re*.

[27] Cu doar câteva excepții de monumente din Muzeul de antichități din Cairo, publicate în primele decenii ale secolului al XX-lea, cele mai complete realizări fiind Maspero 1908; Maspero 1914; Maspero, Gauthier 1939. O evaluarea a plusurilor și minusurilor acestor publicații se găsește în Manassa 2007, p. 7–8. Cea mai importantă cercetare complexă de dată recentă, beneficiind de transliterație, traducere, analiză, precum și de un volum cu planșe este Manassa 2007. Vezi și Jenni 1986 și Jenni 1998. Nici sarcofagele în sine, dar nici religia funerară din Epoca Târzie nu au făcut până la ea obiectul unui studiu cuprinzător, lucrarea din 2007 având ca scop să umple această lacună în cunoștințele egiptologice despre *Cărțile despre Lumea de Dincolo subterană* și importanța reutilizării lor pentru religia funerară din Perioada Târzie.

ale Lumii de Dincolo subterane separate oferă noi perspective asupra semnificației acestor texte adesea enigmatice.

Nepublicarea, precum și absența cercetărilor asupra sarcofagelor trapezoidale din Perioada Târzie existente în marile muzee ale lumii, îngreunează și limitează cercetările asupra monumentelor din alte colecții, din cauza lipsei informațiilor pentru o analiză de tip comparativ și pentru o cât mai exactă încadrare temporală, spațială și tipologică a piesei în sine și a inscripțiilor.

Importanța sarcofagelor trapezoidale sau antropoide din Perioada Târzie nu se reduce însă la contribuțiile lor la o mai bună înțelegere a *Cărților despre Lumea de Dincolo subterană*, deoarece ele oferă și o mulțime de alte informații despre religia funerară contemporană.

Sarcofagele din Perioada Târzie sunt deopotrivă reprezentative pentru epoca lor și demne urmașe ale îndelungatei tradiții a monumentelor funerare care le-a precedat. Teologia conținută de inscripțiile și forma sarcofagelor își găsește rădăcinile în Textele Piramidelor, cel mai vechi *corpus* de texte religios-funerare regale care a supraviețuit și care prezintă călătoria divinității solare, plasând călătoria sa nocturnă fie în tărâmurile/dimensiunile cerești, fie în cele htonice[28]. Deși Textele Piramidelor existente nu sunt însoțite de imagini, asocierea anumitor formule cu locații specifice din interiorul camerelor piramidelor conferă o orientare spațială acestor formule[29], oferind o legătură între aceste prime texte și cărțile ulterioare ale Lumii de Dincolo subterane[30]. Cea mai veche reprezentare care a supraviețuit a rutelor prin Lumea de Dincolo subterană este *Cartea celor Două Drumuri*, o parte a *corpus*-ului mult mai mare de „Texte ale Sicrielor”[31]. În *Cartea celor Două Drumuri*, decedatul este ghidat de-a lungul celor două drumuri către Lumea de Dincolo subterană – una pe uscat și cealaltă pe apă. În timp ce *Cartea Morților* adoptă multe formule din Textele Sicrielor și le acordă numeroase viniete, abordarea geografică a *Cărții Celor Două*

[28] Allen 1989; Altenmüller 1986; Beaux 1994; Eyre 2002, p. 41–47; Mathieu 2002, p. 192–194.

[29] Allen 1994; Allen 2005, p. 8–12; Billing 2003.

[30] Unele dintre *Textele Piramidelor*, asemenea *Cărților Lumii de Dincolo subterane* de mai târziu, par să fi avut o existență în tradiția papyriacee, distinctă de aplicațiile lor monumentale: Mathieu 2002, p. 188–189; Manassa 2007, p. 7.

[31] Deși, până acum, sintagma consacrată în limba română a fost aceea de „Texte ale Sarcofagelor”, considerăm că ea este incorectă, generând confuzie, întrucât *corpus*-ul de texte în cauză au fost produse în Prima Perioadă Intermediară și în Regatul de Mijloc, fiind înscrise pe suprafețele interioare ale sicrielor rectangulare din lemn, tip specific acelor perioade. În literatura egiptologică actuală, termenul de „sicriu” este folosit de regulă pentru a descrie un container din lemn în care se păstrează cadavrul. În schimb, termenul „sarcofag” desemnează un obiect funerar sculptat în piatră și îndeajuns de mare pentru a conține unul sau mai multe sicrie. Pentru detalii, vezi Cooney 2015, p. 272–274. Despre *Cartea celor Două Drumuri,* vezi Hermsen 1991, p. 139–159; Backes 2005*;* Robinson 2003, p. 139–159. Pentru motive tipice ale *Cărților Lumii de Dincolo subterane*, deja prezente în *Textele Sicrielor*, vezi Bickel 1998, p. 41–56.

Drumuri este un predecesor direct al *corpus*-ului amplu de *Cărți ale Lumii de Dincolo subterane* care acoperă pereții mormintelor regale ale Regatului Nou[32].

„GHIDURILE" ÎN LUMEA DE DINCOLO, ÎN PERIOADA TÂRZIE

Litania lui Re este o importantă creație religios-funerară care, alături de *Cărțile despre Amduat*, *Cărțile Porților*, *Crearea Discului Solar* și *Cărțile Zilei și Nopții* constituie *Cărțile Lumii de Dincolo*, compoziții discrete, care apar în diferite combinații în mormintele din Valea Regilor ale faraonilor Regatului Nou. Ocazional, alături de aceste cărți mai bine atestate, apar și alte texte, precum *Cartea criptografică a Unității Solar-Osiriane*[33]*, dar și compoziții de mai mică întindere, precum Cartea Cavernelor* (care conține capitolul 168 din *Cartea Morților*) și variate scene care sunt reprezentate pe unele sarcofage regale din Regatul Nou și în camera sarcofagului din mormintele lui Ramses al VII-lea și Ramses al IX-lea, care sunt strâns legate de *Cartea Creației Discului Solar*[34]. *Cărțile Lumii de Dincolo* apar în întreaga schemă decorativă a mormintelor regale ale Dinastiei a XVIII-a, a XIX-a și a XX-a și, probabil, au existat cândva pe echipamente funerare acum pierdute, precum altare și giulgiuri[35]. În unele cazuri excepționale, aceste cărți se găsesc în mormintele unor reprezentanți non-regali ai elitelor din Regatul Nou[36]. Deși reprezentarea *Cărții despre Amduat* în mormintele lui Tuthmosis al III-lea și Amenhotep al II-lea seamănă cu un rulou uriaș de papirus desfășurat pe pereți, din Regatul Nou nu a supraviețuit – până

[32] Prima copie existentă a unei *Cărți a Lumii de Dincolo subterane – Cartea despre Amduat* – datează din timpul domniei lui Hatshepsut (Mauric-Barberio 2001), dar data compoziției originale a fiecărei cărți rămâne contestată. Pe baza dovezilor disponibile, cea mai convingătoare teorie sugerează că „primele" cărți – *despre Amduat*, *a Porților* și *Litania Soarelui* – au fost scrise în Regatul de Mijloc sau, mai probabil, în A Doua Perioadă Intermediară, în timp ce cărțile „de mai târziu" – *a Cavernelor* și a *Creației Discului solar* – au fost scrise probabil înainte sau în timpul perioadei Amarna (Darnell 2004, p. 467–471). Una dintre puținele indicații textuale concrete ale unei datări în Regatul de Mijloc pentru oricare dintre *Cărțile Lumii de Dincolo subterane* rămâne aluzia la cele 74 de forme ale lui Re din *Povestea marinarului naufragiat*, care sugerează că *Marea Litanie a lui Re* a existat în unele texte anterioare care se formaseră deja la începutul Dinastiei a XII-a; vezi Baines 1990, p. 62–64; Derchain-Urtel 1974.

[33] Vezi Darnell 2004; Manassa 2007, p. 3.

[34] Hornung 1999, p. 107–111. Pentru noi interpretări ale acestor așa-numite scene „amalgamate", vezi Manassa 2007, p. 29–54 și p. 461–463.

[35] Giulgiul faraonului Thutmosis al III-lea care conține *Litania lui Re* (Piankoff 1964, pl. 1) sau cele patru chivoturi aurite ale lui Tutankhamun (Piankoff 1955) oferă o vagă idee asupra splendorii textuale cândva prezentă în mormintele regale (Manassa 2007, p. 3).

[36] *E.g.*, pentru mormântul lui Usiramun (TT 61), vezi Dziobek 1994, pl. 9–16, 28–35, 49 și Hornung 1994, p. 42–47. Pentru mormântul lui Tjainefer (TT158), vezi Seele 1959, pl. 31–38. Și Papirusul lui Anhay, datat posibil în Dinastia a XX-a, include două scene inspirate de *Cărțile Lumii de Dincolo* vezi Quirke 1993, p. 17, *contra* datarea mai târzie a lui Niwinski 1989, p. 149 și 336–337.

acum – nicio versiune pe papirus a *Cărților Lumii de Dincolo* (deși aceasta a existat cu siguranță[37]).

Cărțile Lumii de Dincolo subterane pot fi incluse și în schema decorativă a sarcofagelor regale din Dinastiile a XIX-a și a XX-a, dintre care doar câteva au fost publicate în întregime. Prăbușirea Regatului Nou a dus la o perioadă de instabilitate și fragmentare a puterii politice. Distribuția textelor funerare în prima parte a Perioadei a III-a Intermediare (Dinastiile a XXI-a și a XXII-a) reflectă împărțirea puterii politice între două centre: în Egiptul de Jos, necropola regală de la Tanis și mormintele marilor preoți, iar în Egiptul de Sus, ale familiilor acestora de la Theba[38]. Mormintele regale din interiorul incintelor de la Tanis, deși de dimensiuni mici, păstrează texte din *Cărțile despre Amduat*, *Creația Discului Solar* și din *Cartea Zilei și Nopții*, pe lângă alte texte funerare. Dar și în exteriorul necropolei de la Tanis, alte morminte ale membrilor familiei regale conțineau la rându-le texte din *Cărțile Lumii de Dincolo subterane*, deși au supraviețuit puține rămășițe fizice ale acestora. Textele funerare folosite la Theba sunt reprezentate de un *corpus* eterogen de papirusuri, dintre care unele conțin texte din *Cărțile Lumii de Dincolo subterane*, în special din *Cartea despre Amduat*. În perioada post Regatul Nou, papirusurile deținute de persoane private conțineau aluzii și fragmente din *Cărțile Lumii de Dincolo subterane*, iar în Perioada Saită, decorul tombal și echipamentul funerar al persoanelor ne-regale au folosit copii complete ale uneia sau mai multor asemenea cărți[39]. Această situație s-a schimbat radical în timpul Dinastiei a XXX-a, când *Cărțile Lumii de Dincolo subterane* predomină în schemele decorative ale marilor sarcofage din piatră. Sarcofagele databile aparțin Dinastiei a XXX-a și câteva au fost sculptate în timpul domniei lui Nectanebo al II-lea; pentru întregul *corpus* de monumente, toate dovezile disponibile sugerează că acestea au fost produse din Dinastia a XXX-a până la începutul Perioadei Ptolemaice. Cele mai multe sarcofage au fost descoperite în necropola de la Saqqara[40], deși câteva au apărut în afara contextului lor arheologic inițial. Aceste sarcofage au fost etichetate de către Manassa drept „sarcofage din Perioada Târzie” și grupate de aceasta în patru tipuri diferite (I–IV) potrivit schemei lor decorative[41]. Sarcofagele de tip I conțin fragmente din trei cărți diferite ale Lumii de Dincolo subterane: *Cartea Porților*, *Cartea Creației Discului Solar* și scene referitoare la *Cărțile Creației Discului Solar*

---

[37] Singura excepție până acum este *Cartea Cavernelor*, inițial îngropată în mormântul regelui Amenhotep II (Piankoff, Jacquet-Gordon 1974, p. 40–41). Copierea eronată a unui papirus, scris inițial în manieră retrogradă, a dus la apariția unor texte problematice și confuze în mormintele regale ale Regatului Nou (Mauric-Barberio 2003). Mai mult, apariția sintagmei *gm wš* „găsit lacunar / distrus” în primele copii ale textului despre Amduat sugerează existența unei copii pe papirus deteriorate a textului (Barta 1968). Manassa 2007, p. 27.

[38] Myśliwiec 2000, p. 27–40; Kitchen 2004, p. 255–257.

[39] Vezi Régen 2016.

[40] Mai multe sarcofage au fost găsite împreună în largi morminte cu puțuri. Vezi descrierile în Arnold 1997. Există puține informații despre starea mormintelor, deși există câteva dovezi potrivit cărora unele sarcofage din piatră din Perioada Târzie au adăpostit sicrie din lemn (Brovarski 1983, p. 478, n. 128).

[41] Pentru o prezentare detaliată a acestor tipuri, vezi Manassa 2007, p. 4–6 și capitolele 2–5.

și *Cartea Cavernelor*[42]. Sarcofagele de tip II conțin porțiuni mari din *Cartea despre Amduat* și *Litania lui Re*, cu elemente suplimentare extrase din *Cartea Porților* și *Cartea Nopții*[43]. Sarcofagele de tip III combină șase ore din *Cartea despre Amduat* cu o serie de adresări din *Litania lui Re*[44]. Pentru tipul IV, Manassa menționează un singur sarcofag, cel al lui Tjaihorpata, aflat la Muzeul Metropolitan de Artă din New York, sarcofag care conține „mai mult material textual din *Cărțile despre Lumea de Dincolo subterană* decât oricare alt sarcofag"[45]. O copie aproape completă a *Cărții despre Amduat* este combinată cu fragmente din *Cartea Porților*, *Litania lui Re*, *Cartea Cavernelor* și *Cartea Creației Discului Solar*. Autoarea precizează și faptul că textele extrase din *Cartea Porților*, *Litania lui Re* și *Creația Discului Solar* și aflate pe sarcofagul lui Tjaihorpata diferă de selecțiile din aceleași cărți de pe celelalte tipuri de sarcofage din Perioada Târzie[46].

Importanța sarcofagelor din Perioada Târzie pentru studiul religiei funerare egiptene nu se limitează la studiul religiei din acea perioadă. Dispunerea textelor și utilizarea cărților Lumii de Dincolo subterane în moduri inovatoare și creative evidențiază modul de funcționare a compozițiilor. Investigarea decorațiunilor sarcofagelor de tip I, împreună cu ale predecesoarelor lor din Regatul Nou, de pe sarcofage și de pe pereții mormintelor, a condus, de asemenea, la identificarea unei noi compoziții sincretice, care constă din fragmente din diferite cărți ale Lumii de Dincolo subterane și poartă denumirea *Cartea Învierii prin Descompunere*. În Regatul Nou, fiecare *Carte despre Lumea de Dincolo subterană* consta fie din douăsprezece ore (*Amduat, Porți, Zi și Noapte*) sau șase diviziuni (*Caverne*), în timp ce *Litania lui Re* avea propria sa structură. *Cartea Creației Discului Solar*, așa cum este păstrată în toate sursele existente, este aproape sigur incompletă și poate reprezenta o aplicare specifică în Regatul Nou a principiului „interschimbabilității părților", atât de important în decorarea sarcofagelor în Perioada Târzie[47].

Examinarea sarcofagelor din Perioada Târzie a adus o serie de contribuții semnificative la înțelegerea fiecărei cărți individuale a Lumii de Dincolo Subterane și a părților constitutive ale acesteia, contribuții constând mai cu seamă în reinterpretări ale unor texte mai vechi, ale unor pasaje care nu au fost păstrate în alte copii, precum și ale altor caracteristici ale copiilor din Perioada Târzie, copii care ne îmbunătățesc înțelegerea generală asupra religiei egiptene.

Una dintre cele mai semnificative diferențe dintre copiile din Perioada Târzie ale *Cărților Lumii de Dincolo subterane* și predecesoarele lor din Regatul Nou este gradul de „personalizare" din textele mai târzii. În condițiile dificultății identificării succesiunii copiilor, este posibil ca personalizarea să se fi petrecut mai degrabă în perioada Nectanebidă, când sarcofagele erau sculptate, decât într-un moment anterior

[42] Manassa 2007, p. 4–5 și cap. 2.
[43] Manassa 2007, p. 5 și cap. 3.
[44] Manassa 2007, p. 5–6 și cap. 4.
[45] Manassa 2007, p. 6 și cap. 5.
[46] Manassa 2007, p. 6.
[47] Manassa 2007, p. 445.

al istoriei transmiterii. De asemenea, data fiecărei noi adăugări poate fi alta, deoarece sarcofagele din Perioada Târzie diferă adesea în privința textelor alese pentru a încorpora decedatul în ciclul solar. Deși sarcofagele de tip I inserează în mod constant titlurile și numele defunctului în pasaje specifice și aceeași formulă este folosită pentru a încorpora decedatul în adresările *Marii Litanii a lui Re*, adeseori, completările la *Cartea despre Amduat* diferă de la un tip de sarcofag la altul. În cadrul unui singur tip de sarcofag, precum sarcofagele de tip II, sunt adesea folosite aceleași texte suplimentare, ceea ce indică faptul că „personalizarea” *Cărților Lumii de Dincolo subterane* a făcut parte din șablonul sarcofagului în sine[48].

Topografia *Cărților Lumii de Dincolo subterane* de pe sarcofagele din Perioada Târzie furnizează conexiuni cu Heliopolis, necropola memphită și Sais, iar ipoteza potrivit căreia șablonul sarcofagelor din Perioada Târzie are o origine heliopolitană este susținută de proveniența nordică a tuturor sarcofagelor, precum și de mutarea capitalei de la Mendes la Sebennytos, în Delta Nilului, de către întemeietorul Dinastiei a XXX-a (Nectanebidă), Nectanebo I, *Nḫt-nb=f*[49]. Cu toate acestea, nu se poate ignora bogăția acestor cărți conținute în mormintele regale din Valea Regilor și influența lor asupra papirusurilor funerare ale celei de-A Treia Perioade Intermediare, care conțin fragmente din *Cartea despre Amduat*, precum și extrase din alte compoziții, în special *Cartea despre Aker*. În timp ce *Cartea despre Amduat*, de pe sarcofagele nectanebide, nu face parte, aproape sigur, din aceeași tradiție textuală cu papirusurile despre Amduat din A Treia Perioadă Intermediară, nu se poate exclude influența cărților din mormintele regale ale Regatului Nou[50].

LITANIA LUI RE

Cartea Adorării lui Re în Occident, cunoscută astăzi, cu un termen modern, drept *Litania lui Re*, constituie o componentă semnificativă a decorațiunii sarcofagelor de tip II, III și IV, utilizată pe monumente din Perioada Târzie. Ea contribuie foarte mult la înțelegerea actuală a acestei compoziții proteice.

Litania lui Re apare în perioada Regatului Nou și a cunoscut mai multe variante. Ea conține formule ritualice de slavă la adresa zeului-soare Re într-un număr de 74 până la 76 de manifestări ale căror reprezentări însoțesc același număr de nume ale manifestărilor sale. Majoritatea acestora se găsesc redactate pe pereții interiori ai unora dintre mormintele faraonilor din Valea Regilor.

Totuși, în Perioada Târzie, variantele *Litaniei* de pe sarcofagele trapezoidale îi extind scopul, transformând-o în ceva mai mult decât o carte a „Lumii de Dincolo subterane” și un ghid al căilor care traversează acea lume. Ceea ce o diferențiază de variantele din Regatul Nou este tocmai puternica identificare a decedatului cu formele/manifestările și numele zeului-soare, Litania fiind și un repertoriu sau un ghid al

48 Manassa 2007, p. 446.
49 Aceleași texte sunt folosite și în mormintele Dinastiei a XXVI-a de la Theba.
50 Manassa 2007, p. 446.

defunctului – deja echivalat cu zeul Osiris – prin aceste identificări cu zeul-soarelui Re, precum și cu „sufletul” sau *bꜣ*-ul *bꜣw*-rilor acestei divinități.

Cel puțin o parte din această compoziție a fost înscrisă în mormântul lui Tuthmosis al III-lea și în mormântul vizirului său, Useramun. Aceste fragmente făceau evidente referiri unele la altele. Deși seria de figuri din *Marea Litanie* apare în ambele morminte, nu există alte ilustrații. De fapt, prima apariție a întregii compoziții este pe giulgiul dedicat de Amenhotep al II-lea tatălui său, Tuthmosis al III-lea (fără ilustrații). Interesant este că această compoziție dispare apoi până în timpul domniei lui Sety I, în al cărui mormânt apare pentru prima dată figura asociată cu numele. Ulterior, cartea devine un motiv standard în primul și al doilea coridor al mormintelor regale, indicând importanța sa.

Scena introductivă a *Litaniei lui Re* înfățișează un disc solar, care conține un scarabeu și o zeitate criocefală, un crocodil și un șarpe, precum și una sau mai multe antilope. După cum indică adnotarea însoțitoare, reptilele nu sunt dușmani ai soarelui, ci mai degrabă aliați, care caută să distrugă elementele haotice care l-ar putea amenința pe Re sau pe decedat[51].

Restul *Cărții Adorării lui Re în Occident* constă dintr-un număr de litanii diferite: *Marea Litanie*, care conține șaptezeci și cinci de adresări către cele șaptezeci și șase de forme ale soarelui nocturn, și alte opt litanii, care, printre alte teme, îl identifică pe Re direct cu defunctul și divinizează fiecare dintre părțile corpului defunctului. Textul și figurile din *Marea Litanie* apar pe sarcofagele de tip II și III, iar aceste monumente din Epoca Târzie, împreună cu mormântul lui Padiamenemope (TT 33), reprezintă singurele atestări pentru adresările din *Marea Litanie*, fiind distribuite conform orelor din călătoria nocturnă a soarelui. Manifestările lui Re din *Marea Litanie* și adresările însoțitoare de pe sarcofagele de tip II și III provin, în principal, dintr-una dintre cele două secvențe de figuri din litanie din sursele Regatului Nou.

În timp ce sarcofagele de tip II și III inovează prin organizarea secvențelor din *Litanie* și adresările în funcție de orele nopții, sarcofagul lui Tjaihorpata (tipul IV) face notă discordantă față de celelalte tipuri pentru Regatul Nou și Perioada Târzie prin aranjarea tuturor celor 74 de figuri din *Litanie* într-un singur registru continuu. Sarcofagul lui Tjaihorpata nu se limitează doar la *Marea Litanie*, ci include și o legendă neatestată referitoare la cele 76 de manifestări ale lui Re în *Lumea de Dincolo subterană*, extrase din adresările a treia și a patra din *Litanie*, precum și o reprezentare cu legendă a lui Djeba-Demedj. Deasupra celor 76 de figuri din *Marea Litanie a lui Re*, sarcofagul lui Tjaihorpata include și o etichetă unică pentru acest monument. Fiecare dintre formele/manifestările din *Litania lui Re* oferă un recipient în care zeul soarelui s-ar putea odihni în timpul călătoriei sale nocturne, iar eticheta de pe sarcofagul lui Tjaihorpata extinde această funcție în beneficiul defunctului. Tema centrală a etichetei din Perioada Târzie este, însă, deschiderea portalurilor Lumii de Dincolo subterane – fiecare dintre cei 64 de zei ar trebui să deschidă portalurile Occidentului și cavernele sale, astfel încât decedatul să aibă liberă trecere pe drumurile Lumii de Dincolo.

[51] Manassa 2007, p. 454 și n. 95.

Eticheta unică de pe sarcofagul lui Tjaihorpata coincide perfect cu plasarea la fel de unică a figurilor din *Litania lui Re* înainte de portalurile *sbḫ.t* de pe sarcofagele de tip II. Deși manifestările solare din *Litania lui Re* sunt chemate să deschidă portalurile Lumii de Dincolo Subterane în textul din Regatul Nou, această funcție devine unul dintre cele mai importante aspecte ale celor 74 de figuri din *Litania lui Re* din Perioada Târzie. Sarcofagele din această perioadă echivalează formele lui Re din *Litanie* cu demonii fioroși care păzesc portalurile *sbḫ.t* din capitolele 144–146 din *Cartea Morților*. „Locuitorii cavernelor", o desemnare comună pentru aceste forme ale lui Re, au exact acest rol în *Cartea Morților*, capitolul 127. Eticheta, desemnând formele lui Re de pe sarcofagul lui Tjaihorpata, accentuează rolul lor de gardieni ai portalurilor din Lumea de Dincolo subterană, ei apărând reprezentați pe sarcofagele de tip II. De asemenea, textul adăugat pe sarcofagul lui Tjaihorpata subliniază încorporarea defunctului în ciclul solar și identificarea lui cu Re. În mod similar, adresările din *Litania lui Re* cu privire la sarcofagele de tip II și III includ, fiecare, o declarație finală care asociază cadavrul defunctului cu cel al unei forme particulare a lui Re, care este adresată. În cele mai multe cazuri, aceste inserări urmează un format și o lexicografie standard, dar aderarea la un șablon comun nu a împiedicat modificări ale formulei pentru adresări specifice[52], astfel cum se va vedea că este cazul și în adresările de pe sarcofagul lui Paditem de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan". Dovezile existente de inserări pe sarcofagele Perioadei Târzii, care nu au fost adăugate în mod mecanic, ci s-au dezvoltat din înțelegerea compozițiilor anterioare, confirmă existența unui ritual orar mortuar al adresărilor din *Marea Litanie*[53].

Variante importante ale *Litaniei lui Re* din Regatul Nou apar pe sarcofagele Perioadei Târzii. De pildă, Manassa precizează că din 33 de adresări din Marea Litanie pe sarcofagele de tip II, opt conțin pasaje semnificativ diferite de textul consacrat în Regatul Nou (Adresările 61, 32, 34, 36, 38, 24, 30, 32 etc.), fără a menționa adăugările care îl încorporează pe decedat[54].

LITANIA LUI RE DE PE FRAGMENTUL DE SARCOFAG DE LA INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN" ÎN CONTEXT

În privința inscripției cu *Litania lui Re* existentă pe fragmentul de sarcofag E 196, aparținând lui Paditem și aflat la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", precizăm că am comparat-o cu textele *Litaniei Soarelui* din Regatul Nou de pe următoarele elemente funerare publicate de către Hornung[55]: camera sarcofagului din mormântul vizirului Usiramun (TT 61); mormântul faraonului Thutmosis al III-lea

[52] Pentru detalii, vezi Manassa 2007, p. 454–456.

[53] Numărul 12 reflectă numărul orelor nopții, dar apare „codat" și în numărul cartușelor regale din *Litania lui Re* din Regatul Nou (vezi Abitz 1995, p. 71–72).

[54] Manassa 2007, p. 456, p. 99–100 (Adresarea 61), p. 150–152 (Adresările 32, 34, 36, 38), p. 164 (Adresarea 34), p. 166 (Adresarea 30).

[55] Hornung 1975.

din Valea Regilor; giulgiul faraonului Thutmosis al III-lea din mormântul său din Valea Regilor; mormântul faraonului Sety I din Valea Regilor; mormântul faraonului Ramses al II-lea din Valea Regilor; micul templu al faraonului Ramses al II-lea de la Abydos; mormântul lui Merenptah din Valea Regilor; mormântul lui Sety al II-lea din Valea Regilor; mormântul lui Siptah din Valea Regilor; mormântul lui Ramses al III-lea din Valea Regilor; mormântul lui Ramses al IV-lea din Valea Regilor; mormântul lui Ramses al IX-lea din Valea Regilor.

Totodată, precizăm că am identificat variante ale *Litaniei lui Re* din Perioada Târzie, asemănătoare cu inscripția de pe piesa E 196, pe sarcofage rectangulare/trapezoidale din Dinastia a XXX-a, *e.g.*: pe fețele laterale ale sarcofagului datat cca 380–300 a.Chr., care se află în prezent la Muzeul Metropolitan din New York și aparține preotului Wereshnefer[56], pe două sarcofage de la Muzeul din Cairo, pe sarcofagul lui Tjaihorpata (CG 29306)[57], respectiv pe capacul sarcofagului lui Tadipakakem (CG 29316), care prezintă scena introductivă a *Litaniei*[58]. Din păcate, la acestea nu am avut acces fizic pentru a le studia, iar imaginile publicate nu au o rezoluție adecvată pentru a putea observa detaliile epigrafice.

***

Fragmentul de la București (fig. 2) pare să facă parte din partea superioară a uneia dintre fețele laterale (probabil stângi) ale sarcofagului lui Paditem. Inscripția prezintă un caracter eclectic sincretic, specific tipului IV al sarcofagelor, conform criteriilor stabilite de către Colleen Manassa[59], putându-se identifica cel puțin patru secțiuni distincte. Cea care ocupă cel mai mare spațiu pe fragmentul E 196 aparține *Litaniei lui Re*, respectiv coloanele de la 4 la 26, corespunzând adresărilor 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, textul fiecărei formule de adresare către Re conținând câte două coloane, prima începând cu formula *ḥknw n=k Rʿ* („laudă/slavă ție, Re") și continuându-se cu numele decedatului identificat ca Osiris, *wsỉr pꜣdỉtm*, în timp ce numele formei/manifestării lui Re este, de regulă, plasat în coloana a doua a fiecărei adresări[60]. O altă secțiune, dispusă de asemenea în două coloane, precedă fragmentul din *Litanie* și începe cu formula *ḏd mdw ỉn* („cuvinte rostite de / recitare"), după toate aparențele fiind o copie de Perioadă Târzie a unei formule din *Cartea Cavernelor*. Întreaga secvență de coloane este precedată de un fragment al altei coloane, care „privește" către secțiunea ritualică și care poate fi reconstituită sub forma *ḏd mdw ỉn wsỉr ỉry-mꜣʿt*... i.e., „cuvinte rostite de Osiris" (defunctul)...". Deasupra secvenței în

[56] Sarcophagus of Wereshnefer, 380–300 B.C., *The Met*, https://www.metmuseum.org/art/collection/search/549534 (accesat 28.01.2020).

[57] Maspero 1914, I.2, pl. XX și XXI și p. 218–315; Manassa 2012, p. 62, fig. 7, p. 47–68.

[58] Maspero, Gauthier 1939, pl. XXIX-XXXII și p. 101–108; Manassa 2012, p. 60, fig 6.

[59] Manassa 2007.

[60] Textul paralel al adresărilor standard din Regatul Nou: Hornung 1975, p. 5–27 și Hornung 1977, p. 61–64; Manassa 2007, în ordinea adresărilor, p. 276–277, 176, 170–171, 275, 275–276, 171–172, 264–265, 265–266.

coloane se află un rând scris de la stânga la dreapta și care nu face parte din *Litania lui Re*. El face referire la identificarea corpului defunctului cu nomele zeilor. Un fragment din inscripție se poate regăsi în partea stângă a inscripției b din camera 2 Osiris sud (camerele de pe terasă) din Marele Templu de la Denderah[61].

Din punct de vedere epigrafic și lexicografic, la piesa E 196 se observă greșeli ale scribului sau scribilor care au incizat inscripția, efasări ale unor semne care nu par deteriorări ale intemperiilor, ci acțiuni ale mâinilor umane care le-au cioplit: unele semne sunt scrise în sensul invers redactării inscripției; alte semne sunt nou introduse și nu apar în variantele din Regatul Nou.

FRAGMENTUL DE SARCOFAG CU INSCRIPȚIE E 196. PREZENTARE, TRANSLITERAȚIE, TRADUCERE

Număr inventar: E 196

Datare: sec. al IV-lea a.Chr. (posibil Dinastia a XXX-a)

Material: bazalt

Tehnica de execuție a inscripției: relief adâncit

Dimensiuni: L × l × h = 63,5 × 29 × 13,5 cm

Tipologia sarcofagului: rectangular/trapezoidal; poate fi încadrat în tipurile II/III/IV[62], aparține, cel mai probabil, tipului IV eclectic-sincretic, după tiparul sarcofagului lui Tjaihorpata.

Numele proprietarului: *pꜣdỉtm* , Paditem (nume teoforic, literal însemnând „pe care (zeul) Atum l-a dat”[63]).

Tipologie: inscripție funerară care conține variante ale unor texte religios-funerare consacrate anterior, în Regatul Nou și ulterior și adaptate în Perioada Târzie, dintre care preponderentă este *Litania lui Re* (coloanele 4–26).

Numele formelor/manifestărilor lui Re: corelând denumirile din adresările de pe fragment cu cele din lucrarea lui Hornung[64], am identificat următoarele nume ale formelor/manifestărilor divine:

ḫprỉ (Adresarea 2), *rʿ-ỉtnỉ* (Adresarea 4), *sḫm-ḥr* (Adresarea 6), *nỉk-ḏw-m-mwt-yw wḏ nkỉw mwt.w* (Adresarea 8), *sḥḏ-ḫꜣwt* (Adresarea 10), *ḫprỉ* (Adresarea 12), *tfnwt* (Adresarea 14), *nwt* (Adresarea 16), *nbt-ḥwt* (Adresarea 18), *nww* (Nwn) (Adresarea 20), *ḥwꜣꜣyty* (Adresarea 22).

Din punct de vedere epigrafic, inscripția prezintă efasări ale unor semne, adăugări de alte semne care nu fac parte din variantele standard ale textelor cărților funerare din Regatul Nou, dat fiind că ortografia Perioadei Târzii acceptă multe variante.

[61] Mariette-Bey 1873, pl. 58b.

[62] Manassa 2007.

[63] Vittmann (2013, p. 3–4) încadrează numele categoriei 5, a teoforicelor „Individul ca dar al zeului, *pꜣ/tꜣ-dỉ*-X, „el/ea pe care zeul X l-a dat”.

[64] Hornung 1977, p. 61–64.

R. 1 orizontal

Inscripție

Scriere hieroglifică[65]

Transliterație

[*ḥ*]*ꜥw=k spꜣt* (*spꜣtỉw*[66])-*nṯr.w ỉw* (=*r*) *ḥꜥw=k nṯr m sštꜣ ḥꜥw-k nṯ*(*r*)[67]*=k m spꜣt* (*spꜣtỉw*)-*nṯr.w kꜣ=sn mꜣꜥ hỉ wsỉr ỉỉ=ỉ ỉn=ỉ n=k nỉw.wt spꜣtỉw ḥꜥw-k nṯ*(*r*)*=k pw kꜣ nb ḥ*(*ꜥw?*)*.k* […]

Traducere

[Corpul] tău (este) nomele (= provinciile) zeilor[68]. Oh, este corpul tău divin în secret (ascuns) corpul zeului tău asemenea zeilor nomelor (care) se înalță cu adevărat! Oh, Osiris, eu vin și îți aduc orașele și nomele, (adică) acest corp divin al tău, tot *kꜣ*-ul corpului […] tău…

[65] În acest rând, calitatea incizării semnelor hieroglifice este superioară, spre deosebire de textul în coloane care urmează.

[66] Despre *spꜣtỉw*, „Gaugötter”, vezi Hannig 1995, p. 693.

[67] Despre ortografierea și lectura lui *nt* în sensul de *nṯr*, vezi de Meulenaere 1994. Vezi și *ḥꜥ- nṯr* = cadavrul zeului, al lui Osiris (Erman, Grapow 1971, vol. III, p. 39). Vezi și varianta grafică *ḥꜥw* (-*nṯr*), Hannig 1995, p. 512; Wilson 1997, p. 621.

[68] Wilson 1997, p. 827, citându-l pe Gauthier 1925–1931 (vol. V, p. 29), traduce *spꜣt-nṯrw* prin „nomele zeilor” și precizează că aceasta este o denumire pentru Edfu.

Col. 1

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		[*ḏd mdw*]	[Cuvinte rostite de către] [~Recitare]
		ỉn	
		Wsỉr	Osiris,
		ʾIry-mꜣʿt	*ʾIry-mꜣʿt*[69],
		sḫm	puterea
	[…]	[…]	[…]

[69] Tr., „care face / restaurează / stabilește Maat”, dar, fiind un titlu, el nu trebuie tradus. Acesta este un titlu al lui Osiris, dar, în cazul identificării decedatului cu zeul, titlul i se transferă și defunctului. Leitz (2002, I/110, p. 406, col. 3) îl traduce prin „Der Hüter der *mꜣʿt*-Barke”, cu funcția de „Bezeichnung des zur Maat Gehörenden (*Mꜣʿty*)”, indicând sursa din Regatul Vechi, Textele Piramidelor 1306c. Vezi și Leitz 2002, III/112, p. 224: „*Mꜣʿt*”.

Col. 2

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḏd mdw ỉn	Cuvinte rostite de către / (~ Recitare)
	 [70]	*nṯr.w*	zeii
		ḳrr.t	cavernei
		sšm	care comandă
		dwꜣ.t nṯr.w	zeilor Lumii de Dincolo,
		sꜣ	care îl protejează pe
		Wsỉr	Osiris
	[…]	[…]	[…]

[70] Dacă al treilea semn este o formă scrisă într-o manieră extrem de neglijentă a aceluiași semn Gardiner R8 pentru *nṯr*, atunci termenul este forma de plural, *nṯrw*, „zei”.

Col. 3

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		rn	Numele
		zꜣ=k	fiului tău,
		rs	într-adevăr, într-adevăr (este)
	(?)		
	(?)	*rrỉ*[71]	
		Wsỉr	Osiris,
		Ỉry[72]*-mꜣꜥt*	*Ỉry-mꜣꜥt*
		Pꜣditm	Paditem
	(?)	*r* (?)	?
	[...]	[...]	[...]

[71] Hannig 1995, p. 472.
[72] Semnul Gardiner A47.

Adresarea 2[73]

Col. 4

→

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rʿ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere,
		ḫprỉ	Khepri
		ḫnỉ	care coboară în zbor/ aterizează[74] (?)
	[…]	[…]	[…]

[73] Vezi și traducerea lui Hornung 1977, p. 62: numele *ḫprỉ* al lui Ra; Piankoff 1964, p. 180.

[74] V. *ḫn* în Wilson 1997, p. 730 și *ḫnỉ* în Hannig 1995, p. 601–602. Hornung (1975, p. 5; 1977, p. 61.2) traduce expresia prin „Chepri, der mit den Flügeln flattert”, dar Wilson (1997, p. 905) traduce forma cauzativă a lui *ḫn*, *sḫn* prin „a cauza să coboare în zbor/să aterizeze”.

Col. 5

→

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ỉr.n=f	el a făcut
		ḫpr=f	ca el să se transforme
	[75]	*m*	în
		pr	cel care iese / apare
		m	din corpul lui.
		ḥʿw=f[76]	
		Wsỉr	Osiris,
		ʾIry-mꜣʿt	*ʾIry-mꜣʿt*
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
		ḥknw=f	El îl slăvește
		n	pe
		Rʿ	Re.
		twt	Tu ești[77]
	[...]	[...]	[...]

[75] Manassa 2007, p. 305, b, precizează, cu referire la sarcofagul lui Tjaihorpata, că verbul *pr* este scris sub forma , unul dintre cele câteva stiluri „ptolemaice" de scriere prezente pe sarcofagele Perioadei Târzii.

[76] Vezi *ḥʿw* în Wilson 1997, p. 621 (1).

[77] Vezi și text paralel Manassa 2007, p. 276, Adresarea 2.

Adresarea 4

Col. 6

→

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥḳnw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		smꜣꜥ[79]*-tꜣ*	care unește pământul[81],
		sḥḏ[80]	care face să lumineze
	/ [78]	*ỉmn*(*.t*)	ascunsul / pe cel ascuns
	[…]	[…]	[…]

[78] Din nou avem de-a face cu un semn problematic din punct de vedere epigrafic, fără îndoială un determinativ. Textul paralel identificat apare la Hornung 1975, p. 9.4. Anruf, și Hornung 1977, p. 62, 4. Hornung traduce termenul cu acest determinativ, dar cu sensul derivat din *ỉmnt* = Occident, „der die Westlichen erleuchtet” (la Hannig 1995, p. 72, determinativul este Gardiner R14: *ỉmnt* = „das Ament-Zeichen”). Vezi aceeași interpretare și la Manassa 2007, p. 276, Adresarea 4. Dacă privim semnul în variantă hieratică (vezi Möller 1909, p. 3 și Crosfinte 2021, p. 11), acesta seamănă cu determinativul Gardiner A4 și cu Gardiner A5, *ỉmn* = ascuns, sens prezent și la Hannig 1995, p. 71, col. 2, în termenii din familia de cuvinte *imn*, *imnt*, *imni*. În acest caz, sensul traducerii este „care unește pământul și iluminează ascunsul / pe cel ascuns”.

[79] Hornung (1977, p. 62. 4) traduce sintagma *smꜣ-tꜣ* prin „der die Erde schauen läßt”, în timp ce Manassa (2007, p. 276, a) o interpretează ca pe o variantă de scriere din Regatul Nou a expresiei „unirea pământului” („who unites the earth”), făcând trimitere indirectă la sintagma „*smꜣ-tꜣ.wỉ*” (unificarea celor Două Pământuri = Egiptul unificat), una dintre temele și ideile de fundare esențiale ale Egiptului faraonic. Hannig (1995, p. 704) traduce prin „erlauben zu sehen”.

[80] Textul *Litaniei Soarelui* (Hornung 1975, p. 9) continuă cu variante scribale ale termenului „Occident/Occidental”. Asupra acestuia din urmă, textul spune că Re își exercită strălucirea (o iluminează), *ḥḏ*, în cazul prezentei inscripții, grupul de semne T5 din lista lui Gardiner (2001, p. 510, T 3–5) pentru *ḥḏ*.

[81] Hannig 1995, p. 704. Text paralel: Hornung 1975, p. 8.4; Hornung 1977, p. 62.4.

Col. 7

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ỉr=f	el face
		ḫpr=f	ca el să se transforme
		m	în
		ỉtn[83] *ꜥꜣ*[84]	marele disc solar.
	[82]	*Wsỉr*	Osiris
		Ỉry-mꜣꜥt	*Ỉry-mꜣꜥt*
		Pꜣdỉ-tm *pn*	acest (~ numitul) Paditem
		ḥknw=f	el îl slăvește
		n *Rꜥ*	pe Re.
		twt	Tu ești
		ỉs	într-adevăr
		[*ḥꜣ.t*]	cadavrul
	[...]	[...]	[...]

[82] Semnul Gardiner D4, *irt*, care intră în alcătuirea numelui zeului Osiris, prezintă o formă epigrafică inversă sensului de scriere al inscripției, eroare cauzată probabil de neglijența scribului.

[83] Text paralel: Hornung 1975, p. 9.4; Hornung 1977, p. 62.4.

[84] Vezi Hornung 1975 p. 9.4; Hornung 1977, p. 62.4.

Adresarea 6

Col. 8

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere,
		wꜥ.t	unicul,
		sḫm-ḥr	cu aspect / chip puternic (*ḥr*),
		ḫnm (*?*)	care se unește (?)
	[…]	[…]	[…]

Col. 9

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		[ʿ?]r=f	(când) el iese / pleacă[85],
		ʿp=f	el traversează în zbor? / zboară[86]
		ḳrr.t	caverna
		tꜣ	pământului,
		nty	a lui
		Wsỉr	Osiris,
		Ỉry-mꜣʿt	*Ỉry-mꜣʿt,*
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem
		pn	
		ḥḳnw=f	el îl slăvește
		n *Rʿ*	pe Re.
		twt	Tu ești
		ỉs	într-adevăr
		ẖꜣ.t	cadavrul
	[…]	[…]	[…]

[85] V. Hannig 1995, p. 148, col. 2, *ʿr* = „verlassen, hinausgehen”, *cf.* Manassa p. 222–223, *ʿr=f.*

[86] Textul paralel din Hornung 1975, p. 11, conține după *krr.t=f* semnul Gardiner N37, bazin de grădină, urmat de semnul N16, pământ plat, aluvionar, și de M36, mănunchi de tulpini de in care arată capsulele, acestea intrând în alcătuirea substantivului *štꜣ*, „misterios, ascuns” (vezi Hannig 1995, p. 840, col. 1), în acest caz traducerea lui Hornung fiind „wenn er seine geheimnisvolle Gruft durchzieht” (1977, p. 62, 6). Expresia ar putea fi scrisă eronat, în loc de *ʿ.t=f* ar putea fi, de fapt, *ʿp=f*, „el zboară”.

Adresarea 8

Col. 10

→

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rʿ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere,
		spr	care ajunge
		n	la
		sḫm.w[87]	Puteri,
		ḥtm	care distruge[88]
	[...]	[...]	[...]

[87] Hornung (1977, p. 62.8) traduce textul paralel: „der seinen Ba erreicht (36), der seine Feinde vernichtet”. În textul paralel (Hornung 1975, p. 13), termenul *sḫm.w*, „puterile”, este înlocuit cu *bꜣ*, tradus prin „suflet” (Erman, Grapow 1971, vol. I, p. 411). Pentru *spr bꜣ*, vezi și Manassa 2007, p. 170, Adresarea 8, care traduce prin „whose *ba* arrives, who destroys his enemies.”

[88] În textul paralel, se continuă cu obiectul nimicirii, *ḫftỉ.w*, „dușmanii” (Hornung 1975, p. 13).

Col. 11

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		wḏ	comandă
		nkỉw[89]	pedepsirea ticăloșilor
		mwt.w	defuncți blestemați[90]
		ḫftỉ.w	dușmani.
		Wsỉr	Osiris,
		ʾIry-mꜣꜥt	*ʾIry-mꜣꜥt*
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
		ḥknw=f	El îl slăvește
		n	pe
		Rꜥ	Re.
		[*twt*]	[Tu ești]
	[…]	[…]	[…]

[89] Hannig 1995, p. 394.

[90] Text paralel: Manassa 2007, p. 170, Litania lui Ra înaintea Orei a Unsprezecea din Amduat, Adresarea 8: „*pn nty wḏ nỉk m mwt.w* = This one who commands punishment among the damned".

Adresarea 10

Col. 12

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
	(?)	*ḳꜣ*	înaltă și mare
		sḫm	putere
	(?)	*sḥḏ-ẖꜣ.wt*	care face să strălucească (luminează) cadavrele,
		ỉmy	(cel care este) în
		ꜣḫ.t	orizont
	[…]	[…]	[…]

Col. 13

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		[*ḳrr.*]*t=f*	[caverna] lui.
		Wsỉr	Osiris
		Ꞽry-mꜣʿt	*Ꞽry-mꜣʿt*
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
	91	*ḥknw=f*	El îl slăvește
		n	pe
		Rʿ	Re.
		twt	Tu ești,
		<*ỉ*>*s*	într-adevăr
	[...]	[...]	[...]

[91] Astfel, cum apare vizual, semnul Gardiner X1 „*t*”, cel mai probabil este o eroare grafică a scribului care, din neglijență, l-a confundat cu W24 „*nw*”.

Adresarea 12

Col. 14

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă,
			lui
		Rʿ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		ʿr	care se ridică / urcă
		n	la
		zštꜣ[94]	ceea ce este ascuns
	[…]	[…]	[…]

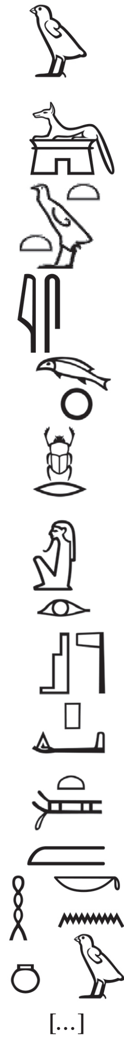
[92] Variantă pentru cuvântul, *ʿr* (cf. *ỉʿr* – Hannig 1995, p. 148, col. 2), „a urca, a se ridica”, care conține semnul Gardiner D41 folosit în locul semnului D36, *ʿ*, și semnul O40 în locul semnului pentru determinativul O41. Pentru *ʿr*, vezi Wilson 1997, p. 165. Vezi și Erman, Grapow 1971, vol. I, p. 208, aufsteigen (vb.), Treppen (s.). Hornung (1977, p. 63) și Manassa (2007, p. 275) traduc prin „a se apropia de”.

[93] Grafie asemănătoare cu cea din mormântul lui Ramses al IV-lea (vezi Hornung 1975, p. 17).

[94] Paralelă și în Manassa 2007, p. 275, Adresarea 12 (pe un scarabeu al lui Nectanebo II): *ʿry r sš*[*tꜣ Ỉnpw*] = „[what Anubis has hidden]”.

Col. 15

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
			
		[Ỉnp]w	Anubis.
		twt	Tu ești
		ỉs	cu adevărat
		ḫꜣ.t	cadavrul lui
		ḫprỉ	Khepri.
		Wsỉr	Osiris,
		Pꜣdỉ-tm	Paditem
		ḥknw= [*f*]	[el îl] slăvește
	[…]	[…]	[…]

Adresarea 14

Col. 16

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rˁ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere,
		sbꜣy[95] *r* *snty.t*[96]	steaua multiformă a decedatului / steaua strălucitoare / cel cu strălucire astrală pentru cadavru[97]
	[...]	[...]	[...]

[95] Vezi text paralel: Hornung 1975, p. 19. Vezi și Manassa 2007, p. 171.

[96] *sbꜣy-r-snṯyt* = steaua multiformă a decedatului – unul dintre epitetele lui Re. Vezi Leitz 2002, VI/115, p. 243: „Der Stemgestaltige für die Toten (?)”

[97] Hannig 1995, p. 725, col. 1: *snṯyt*, „Leichname (im Jenseits)”.

Col. 17

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		Tfnw.t	Tefnut.
		Wsỉr	Osiris
		Ỉry-mȝʿt	*Ỉry-mȝʿt*
		Pȝdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
		ḥknw=f	El îl slăvește
		n	pe
		Rʿ	Re.
		twt	Tu ești
		ỉs	într-adevăr
		ẖȝ.t	cadavrul
	[…]	[…]	[…]

Adresarea 16

Col. 18

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		ꜥꜣ	(cel) mare (în)
	[98]	*sỉp*	inspecție / răfuială
		ỉmy	în rândul
	[...]	[...]	[...]

[98] Hannig 1995, p. 665.

Col. 19

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		Nw.t	Nut.
		Wsỉr	Osiris,
		ʾIry-mꜣʿt	*ʾIry-mꜣʿt,*
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
	[99]	*ḥknw=f*	El îl slăvește
		n	pe
		Rʿ	Re.
		twt	Tu ești
		ỉs	într-adevăr
		ẖꜣ.t	cadavrul
	[…]	[…]	[…]

[99] Vezi nota 91, Adresarea 10, col. 13.

Adresarea 18

Col. 20

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
			
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		psḏ-tp	(cel cu) capul strălucitor
		r	mai mult decât cel care
		ỉmy[100]	este în interiorul
	[...]	[...]	[...]

[100] Manassa 2007, p. 56–57, 265.

Col. 21

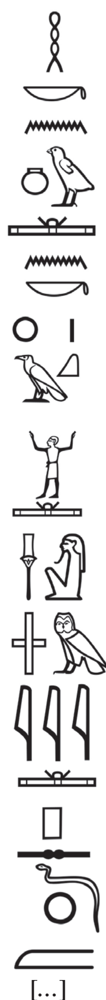
Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		Nbt-ḥw.t	Nephthys.
		Wsỉr	Osiris,
		ʾIry-mꜣꜥt	*ʾIry-mꜣꜥt*
		Pꜣdỉ-tm *pn*	acest (~ numitul) Paditem.
	[101]	*ḥknw=f*	El îl slăvește
		n	pe
		Rꜥ	Re.
		twt	Tu ești
		ỉs	într-adevăr
		ẖꜣ.t	cadavrul (lui)
		Rmy[102]	Remy (suspinătorul)
	[...]	[...]	[...]

[101] Vezi nota 91, Adresarea 10, col. 13.
[102] Vezi semnul Gardiner D9.

Adresarea 20

Col. 22

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
			
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		Ꞽmy	*Ꞽmy*[103],
		psḏ	care strălucește
		m	în / din
[...]	[...]	[...]	[...]

[103] Despre numele *Ꞽmy* din Adresarea 20, tradus prin „the Formed One”, vezi Manassa 2007, p. 57 d –58.

Col. 23

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		[ỉs]=sk	Tu ești [într-adevăr]
		ḫꜣ.t	cadavrul (lui)
		Nwn	Nun.
		Wsỉr	Osiris,
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem.
		pn	
		ḥknw=f	El îl slăvește
		n	pe
		Rꜥ	Re
		twt <*s*>*sk*	Tu ești într-adevăr
		ḫꜣ.t	cadavrul
	[…]	[…]	[…]

Adresarea 22

Col. 24

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rꜥ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sḫm	putere
		ỉꜥr.ty[104] / *ỉꜥrw.ty*[105]	cel al acestor doi uraei[106] / cel împodobit cu acești doi uraei[107],
		ỉpn	
		dwꜣ.t	din Lumea de Dincolo subterană.
	(?)	*tw.*[*t*]	Tu ești
	[…]	[…]	[…]

[104] Erman, Grapow 1971, vol. I, p. 42.
[105] Epitet. Vezi Hannig 1995, p. 31.
[106] Manassa 2007, p. 266.
[107] Hornung 1977, p. 64.

Col. 25

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥwꜣꜣy(.ty)[109] / *ḥwꜣy*[110]	Cel Putred.
		Wsỉr	Osiris,
		Pꜣdỉ-tm	acest (~ numitul) Paditem
		pn	
	[108]	*ḥknw=f*	el îl slăvește
		n *Rꜥ*	pe Re.
		twt <s>k	Tu ești într-adevăr
		ẖꜣ.t	cadavrul
	[...]	[...]	[...]

[108] Vezi nota 91, Adresarea 10, col. 13.
[109] Hornung 1977, p. 64.22.
[110] Manassa 2007, p. 266.

Adresarea 24

Col. 26

Inscripție	Scriere hieroglifică	Transliterație	Traducere
		ḥknw	Slavă
		n=k	ție,
		Rʿ	Re,
		ḳꜣ	înaltă și mare
		sẖm	putere
	[…]	[…]	[…]

UN ALT FRAGMENT DIN ACELAȘI SARCOFAG, AFLAT LA STOCKHOLM

Cu ocazia celei de a XII-a ediții a Congresului Internațional al Egiptologilor desfășurat la Cairo, în perioada 3–8 noiembrie 2019, am avut plăcuta surpriză să aflu, din prezentarea egiptolog dr. Åke Engsheden, de la Universitatea din Stockholm, faptul că el a identificat un alt fragment din același sarcofag, pe care îl are în publicare. Acest fragment se află la Medelhavsmuseet din Stockholm (Muzeul de Antichități Mediteraneene și ale Orientului Apropiat) și constă, în principal, din figuri și câteva mici fragmente din *Litania lui Re* și din capitolul 72 din *Cartea Morților*.

UN ALT FRAGMENT DIN ACELAȘI SARCOFAG, AFLAT ÎN EGIPT, LA ALEXANDRIA

În timpul cercetărilor și investigațiilor pe care le-am efectuat cu privire la această piesă, E 196, am întâlnit sursa bibliografică *Patriarchate of Alexandria 2006–2016*, Patriarchate of Alexandria, 2016, cu texte de Georgios Mylonas, Vassilis Chrysikopoulos și Antonis Bekiaris. În această lucrare, egiptologul și arheologul dr. Vassilis Chrysikopoulos de la Muzeul Acropolis menționează, la paginile 72–73, în mod succint, un fragment cu inscripție din sarcofagul preotului Padiatm, aflat în Muzeul din Alexandria, prezentând și două fotografii. Pe baza fotografiilor și a omonimiei personajelor din fragmentul E 196 și din cel de la Alexandria, am putut constata că este vorba despre același proprietar, iar potrivit dispunerii și structurii textului, fragmentul de inscripție este o continuare în partea dreaptă superioară a acelorași formule ritualice din *Litania lui Re*, care sunt prezente și pe fragmentul de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”. Practic, coloanele cu adresări către formele de manifestare ale lui Re începute în E 196 continuă în fragmentul de la Alexandria.

Precizez faptul că nu am avut acces la fragment în formă fizică, însă, pe baza fotografiilor avute la dispoziție, am remarcat o discrepanță în epigrafia *Litaniei lui Re* între cele două inscripții, fapt care ar putea indica o altă mână scribală (se știe că grafia monumentelor a fost în general o operă a mai multor scribi)[111]. Este important de precizat faptul că, spre deosebire de E 196, în care se pot observa confuzii de semne, care se abat de la epigrafia surselor anterioare cunoscute ale *Litaniei lui Re*, fragmentul de la Alexandria este mult mai estetic realizat și nu pare a conține erori, efasări de semne ori suprapuneri. Dar o asemenea evaluare presupune un set de investigații mult mai complexe, ulterioare acestei prezentări, investigații care înseamnă inclusiv analizarea efectivă a fragmentului de la Alexandria și compararea compoziției acestuia cu cel de la București.

[111] Piesa se prezintă mult mai bine calitativ comparativ cu E 196. Sub rezerva că, până în momentul de față nu am avut acces direct la acest artefact și nici nu am cunoștință de cercetări care să îi ateste autenticitatea (după cum nici în cazul piesei E 196 asemenea investigații încă nu au fost realizate încă), mă gândesc și la posibilitatea ca această piesă de la Alexandria să fie produsă la o dată ulterioară piesei E 196 de la București.

CONCLUZII

În momentul de față, consider că se pot prezenta doar concluzii de etapă, pentru o datare mai exactă impunându-se un set de investigații variate, de la analiza comparativă gramaticală, lexicografică și epigrafică, la cele folosind metode fizico-chimice ale materialelor.

Față de anul 1902, când Gr.G. Tocilescu a prezentat pentru prima dată acest fragment de sarcofag, astăzi, datorită evoluției cercetării egiptologice, putem oferi o transliterație și o traducere integrale în cazul fragmentelor de inscripții de pe piesa E 196, cu clarificări referitoare la tipurile de inscripții și numele divinităților.

Cel mai important, însă, este faptul că această piesă care, timp de multe decenii a trecut mai mult sau mai puțin neobservată în subsolul Casei Macca din București, poate fi acum prezentată pentru prima dată publicului, datorită prezentului studiu, punând la dispoziție transliterația și traducerea inscripției.

În plus, șansa de a descoperi încă două fragmente din același monument, datorită colegilor egiptologi din Suedia și Grecia, face posibil începutul reconstituirii unui obiect unic în cultura funerară egipteană antică, despre care vom avea încă multe de spus.

MULȚUMIRI

Doresc pe această cale să adresez calde mulțumiri conducerii Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București – domnului director dr. Eugen Nicolae –, precum și coordonatoarei Sectorului Muzeul Național de Antichități, dr. Oana Damian, fără sprijinul constant, răbdarea și bunăvoința cărora nu aș fi putut realiza această cercetare. Aceleași mulțumiri le adresez și dr. Raluca Kogălniceanu de la redacția aceleiași instituții, pentru minuția, răbdarea și sugestiile oferite în editarea acestui studiu. De asemenea, doresc să îmi exprim recunoștința față de dr. Åke Engsheden, de la Universitatea din Stockholm, pentru corespondența și discuțiile pe care le-am purtat atât la Cairo, cât și la București, pentru sugestiile și opiniile sale pe marginea piesei E 196 și să îmi exprim speranța în finalizarea cu succes a reconstituirii inscripției și publicarea ei în comun. Totodată, doresc să aduc un pios omagiu memoriei distinsului arheolog și clasicist prof. dr. Alexandru Barnea, cel dintâi care mi-a vorbit despre această piesă, mi-a arătat-o și m-a încurajat să o traduc.

BIBLIOGRAFIE

Abitz 1995 — F. Abitz, *Pharao als Gott in den Unterweltsbuchern des Neuen Reiches,* OBO 146, Göttingen, 1995.

Allen 1989 — J.P. Allen, *The Cosmology of the Pyramid Texts*, în W.K. Simpson (ed.), *Religion and Philosophy in Ancient Egypt*, YES 3, New Haven, 1989, p. 1–28.

Allen 1994 — J.P. Allen, *Reading a Pyramid*, în C. Berger, G. Clerc, N. Grimal (eds.), *Hommages à Jean Leclant*, vol. 1, Institut Français d’Archéologie Orientale, Cairo, 1994, p. 5–28.

Allen 2005 — J.P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts,* Writings from the Ancient World 23, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2005.

Altenmüller 1986	H. Altenmüller, *Aspekte des Sonnenlaufes in den Pyramidentexten*, în *Hommages à François Daumas*, Orientalia Monspeliensia 3, Montpellier, 1986, vol. 1, p. 1–15.
Arnold 1997	D. Arnold, *The Late Period Tombs of Hor-khebit, Wennefer and Wereshnefer at Saqqara*, în C. Berger, B. Mathieu (eds.), *Etudes sur l'Ancien Empire et la nécropole de Saqqara dediées à Jean-Phillippe Lauer,* Orientalia Monspeliensia 9, Montpellier, 1997, vol. 1, p. 31–54.
Backes 2005	B. Backes, *Das altägyptische "Zweiwegebuch". Studien zu den Sargtext-Spruchen 1029–1130,* ÄA 69, 2005, p. 139–159.
Baines 1990	J. Baines, *Interpreting the Story of the Shipwrecked Sailor*, JEA 76, 1990, p. 55–72.
Barta 1968	W. Barta, *Zur Überlieferung des Amduat*, JEOL 20, 1968, p. 27–42.
Beaux 1994	N. Beaux, *La douat dans les Textes des Pyramides, espace et temps de gestation*, BIFAO 94, 1994, p. 1–6.
Bickel 1998	S. Bickel, *Die Jenseitsfahrt des Re nach Zeugnissen der Sargtexte*, în A. Brodbeck (ed.), *Ein ägyptisches Glasperlenspiel. Ägyptologische Beiträge fur Erik Hornung aus seinem Schulerkreis,* Berlin, 1998.
Billing 2003	N. Billing, *Text and Tomb: Some spatial Properties of Nut in the Pyramid Texts*, în Z. Hawass (ed.), *Egyptology at the Dawn of the Twenty-First Century*, Cairo, 2003, vol. 2, p. 129–136.
Brovarski 1983	E. Brovarski, *Sarkophag*, *LÄ* V (1983), cols. 471–485.
Buhl 1959	M.-L. Buhl, *The Late Egyptian Anthropoid Stone Sarcophagi,* Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-historisk række 6, Copenhaga, 1959.
Cihó 1990	M. Cihó, *Antichităţi egiptene în colecţiile din România*, Crisia 20, 1990, p. 687–708.
Cihó 1998–1999	M. Cihó, *Egyptological Collections and Egyptology in the present-day Romania*, Revue Roumaine d'Egyptologie 2–3, 1998–1999, p. 19–27.
Cooney 2015	K.M. Cooney, *Coffins, Cartonnage, and Sarcophagi*, în M.K. Hartwig (ed.), *A Companion to Ancient Egyptian Art*, 1st ed., Wiley-Blackwell, 2015, p. 269–292.
Crosfinte 2021	J.-P. Crosfinte, *Actualisation de l'ouvrage de Georg Möller, Hieratische Paläographie* – Tome I, 2021, http://ecriture.egypte.free.fr/ressources/Moller-hieratique_actualise_tome1.pdf, accesat 28.02.2022.
Damian, Tatomir 2019	O. Damian, R. Tatomir, *Despre fondul de obiecte egiptene al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti*, SCIVA 70, 1–4, 2019, p. 93–142.
Darnell 2004	J.C. Darnell, *The Enigmatic Netherworld Books of the Solar-Osirian Unity Cryptographic Compositions in the Tombs of Tutankhamun, Ramesses VI and Ramesses IX*, OBO 198, Fribourg – Göttingen, 2004.
Derchain-Urtel 1974	M.-T. Derchain-Urtel, *Die Schlange des 'Schiffbrüchigen'*, SAK 1, 1974, p. 83–104.

Dziobek 1994 — E. Dziobek, *Die Gräber des Vezirs User-Amun, Theben Nr. 61 and 131*, AV 84, Mainz, 1994.

Erman, Grapow 1971 — A. Erman, H. Grapow, *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, vol. I–VII, Leipzig, 1971.

Eyre 2002 — C. Eyre, *The Cannibal Hymn, A Cultural and Literary Study*, Liverpool, 2002.

Gardiner 2001 — A. Gardiner, *Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*, 3rd ed., Oxford, 2001.

Gauthier 1925–1931 — H. Gauthier, *Dictionnaire des noms géographiques contenus dans les textes hiéroglyphiques*, vol. I–VII, Cairo, 1925–1931.

Hannig 1995 — R. Hannig, *Grosses Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch: die Sprache der Pharaonen (2800–950 v.Chr.)*, Mainz, 1995.

Hermsen 1991 — *E. Hermsen, Die zwei Wege des Jenseits, Das altägyptische Zweiwegebuch und seine Topographie,* OBO 112, Göttingen, 1991.

Hornung 1975 — E. Hornung, *Das Buch der Anbetung des Re im Westen (Sonnenlitanei) nach den Versionen des Neuen Reiches*, vol. I, Aegyptiaca Helvetica, Geneva, 1975.

Hornung 1977 — E. Hornung, *Das Buch der Anbetung des Re im Westen (Sonnenlitanei) nach den Versionen des Neuen Reiches*, vol. II, Aegyptiaca Helvetica, Geneva, 1977.

Hornung 1994 — E. Hornung, *Die 'königliche' Dekoration der Sargkammer*, în E. Dziobek, *Die Gräber des Vezirs User-Amun, Theben Nr. 61 and 131,* AV 84, Mainz, 1994.

Hornung 1999 — E. Hornung, *The Ancient Egyptian Books of the Afterlife*, trans. D. Lorton, Ithaca, 1999.

Huyge 2003 — D. Huyge, *Cosmology, Ideology and Personal Religious Practice in Ancient Egyptian Rock Art*, în R. Friedman (ed.), *Egypt and Nubia: Gifts of the Desert*, Londra, 2003, p. 192–206.

Jenni 1986 — H. Jenni, *Das Dekorationsprogramm des Sarkophages Nektanebos' II*, AH 12, Geneva, 1986.

Jenni 1998 — H. Jenni, *Der Sarkophag Usermaatres*, în A. Brodbeck (ed.), *Ein ägyptisches Glasperlenspiel. Agyptologische Beitrage fur Erik Hornung aus seinem Schulerkreis,* Berlin, 1998, p. 93–161.

Kitchen 2004 — K.A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC),* 2nd ed., Oxford, 2004.

Leitz 2002 — C. Leitz (ed.), *Lexikon der ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen*, OLA I/110, III/112, VI/115, 2002.

Manassa 2007 — C. Manassa, *The Late Egyptian Underworld: Sarcophagi and Related Texts from the Nectanebid Period*, ÄAT 72, Wiesbaden, 2007.

Manassa 2012 — C. Manassa, *Divine Taxonomy in the Underworld Books*, Archiv für Religionsgeschichte 14, 2012, p. 47–68.

Mariette-Bey 1873 — A. Mariette-Bey, *Dendérah. Description générale. Grand temple de cette ville*, vol. IV, Paris, 1873.

Maspero 1908 — G. Maspero, *Sarcophages des époques persane et ptolémaïque*, vol. 1.1 (CGC 29301–29303), Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1908.

Maspero 1914 G. Maspero, *Sarcophages des époques persane et ptolémaïque*, vol. 1.2, (CGC 29304–29306), Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1914.

Maspero, Gauthier 1939 G. Maspero, H. Gauthier, *Sarcophages des époques persane et ptolémaïque*, vol. 2 (CGC 29307–29323), Institut Français d'Archéologie Orientale, Cairo, 1939.

Mathieu 2002 B. Mathieu, *Les formules conjuratoires dans les pyramides à textes: quelques reflexions*, în Y. Koenig (ed.), *La magie en Egypte: à la recherche d'une definition,* Paris, 2002, p. 185–206.

Mauric-Barberio 2001 F. Mauric-Barberio, *Le premier exemplaire du Livre de l'Amdouat*, BIFAO 101, 2001, p. 315–350.

Mauric-Barberio 2003 F. Mauric-Barberio, *Copie de textes à l'envers dans les tombes royales*, în G. Andreu (ed.), *Deir el-Medineh et la Vallée des Rois,* Paris, 2003, p. 175–193.

de Meuleneare 1994 H. de Meulenaere, *N*(R) et NF(R)*, în *Hommages à Jean Leclant*, vol. 4, Varia, Bibliothèque d'Études 106/4, Cairo, 1994, p. 65–71.

Möller 1909 G. Möller, *Hieratische Paläographie die aegyptische Buchschrift in ihrer Entwicklung von der fünften Dynastie bis zur römischen Kaiserzeit*, Band I, Leipzig, 1909.

Myśliwiec 2000 K. Myśliwiec, *Twilight of Ancient Egypt*, Ithaca, 2000.

Niwinski 1989 A. Niwinski, *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B.C.,* OBO 81, Göttingen, 1989.

Piankoff 1955 A. Piankoff, *The Shrines of Tut-Ankh-Amon,* Ancient Egyptian Religious Texts and Representations 2, New York, 1955.

Piankoff 1964 A. Piankoff, *The Litany of Re,* Ancient Egyptian Religious Texts and Representations 4, New York, 1964.

Piankoff, Jacquet-Gordon 1974 A. Piankoff, H. Jacquet-Gordon, *The Wandering of the Soul,* Ancient Egyptian Religious Texts and Representations 6, Princeton, 1974.

Quirke 1993 S. Quirke, *Owners of Funerary Papyri in the British Museum,* British Museum Occasional Papers 92, Londra, 1993.

Régen 2016 I. Régen, *The Book of Nut in the Late Period Tombs of the Asasif Necropolis: With a Focus on the Decorative Layout in the Tombs of Padiamenope (TT 33) and Montuemhat (TT 34)*, în E. Pischikova, J. Budka, K. Griffin (eds.), *Thebes in the First Millennium B.C.*, Londra, 2018, p. 162–176.

Roberson 2012 J.A. Roberson, *The Ancient Egyptian Books of the Earth*, Atlanta, 2012.

Robinson 2003 P. Robinson, *As for Them Who Know Them, They Shall Find Their Paths:' Speculations on Ritual Landscapes in the Book of the Two Ways*, în D. O'Connor, S. Quirke (eds.), *Mysterious Lands,* Londra, 2003, p. 139–159.

Seele 1959 K. Seele, *The Tomb of Tjanefer at Thebes,* OIP 36, Chicago, 1959.

Smith 2017 M. Smith, *Following Osiris. Perspectives on the Osirian Afterlife from Four Millennia*, Oxford, 2017.

Spencer 1982 A.J. Spencer, *Death in Ancient Egypt,* Londra, 1982.

Tatomir 2019 R. Tatomir, *Rezultatele preliminare ale cercetării colecției de antichități egiptene a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București*, SCIVA 70, 1–4, 2019, p. 143–150.
Tocilescu 1902 Gr.G. Tocilescu, *Monumentele epigrafice și sculpturali ale Museului Național de Antichități*, I, București, 1902.
Tocilescu 1906 Gr.G. Tocilescu*, Catalogul Muzeului Național de Antichități*, București, 1906.
Vittmann 2013 G. Vittmann, *Personal Names: Structures and Patterns*, în E. Frood, W. Wendrich (eds.), UCLA *Encyclopedia of Egyptology*, Los Angeles, version 1, January 2013, p. 1–13, https://escholarship.org/uc/item/42v9x6xp (accesat, 28.01.2020).
Westendorf 1966 W. Westendorf, *Altägyptische Darstellungen des Sonnenlaufes auf der abschussigen Himmelsbahn,* MAS 10, Berlin, 1966.
Westendorf 1979 W. Westendorf, *Vom Sonnentier zum Sonnenboot*, în M. Görg, E. Pusch (eds.), *Festschrift Elmar Edel*, ÄAT 1, Bamberg, 1979, p. 432–445.
Wilson 1997 P. Wilson, *A Ptolemaic Lexikon. A Lexicographical Study of the Texts in the Temple of Edfu*, OLA 78, Leuven, 1997.

AN EGYPTIAN FRAGMENT OF SARCOPHAGUS IN THE COLLECTION OF THE “VASILE PÂRVAN” INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

ABSTRACT

On January 22, 1862, General Nicolae Mavros donated to the Elective Assembly of the United Principalities a very large and diverse collection of antiquities, as well as extremely valuable from an archaeological, historical and cultural point of view. This collection also included a small sub-category of Egyptian pieces, which, along with scarabs, statuettes, fragments of mummies, and other artifacts, contained a fragment of a sarcophagus with a hieroglyphic inscription.

The first description of this artifact dates from 1902 and belongs to Gr.G. Tocilescu, the one who described its medium as granite. Based on the information provided by the Viennese Egyptologist Jacob Krall, Tocilescu presents the name of the deceased as Peti[a]tum, incised in hieroglyphs on the sarcophagus. With respect to the information provided by the text, he notes that it contains part of the type of funerary literature called the *Litany of the Sun*, which he briefly describes on that occasion. Regarding the fragment from Bucharest, however, Tocilescu points out that it contains only half (the upper part) of the first 23 praises to several deities. Then, mentioning the title of É. Naville’s translation from 1875 of the *Litany of the Sun*, he provided, on the basis of the latter, a full reading of the text – yet with a translation from the French language, according to the mentioned variant, and not directly from the text in the Egyptian writing! – including the fragment from Bucharest, which he accompanied with a facsimile.

The 1980s found the artifact in the basement of the Macca House, the historical headquarters of the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology. Almost four decades later, by moving in 2016 the pieces of lapidarium to the lobby of its new headquarters in the Academy House, the artifact became more visible and accessible to the study. Due to the new context and, especially, thanks to the generosity of the Director of the Institute of Archaeology, Dr Eugen Nicolae, who granted me the permission to study the artifact, as well as to the agreement and support of Dr Oana Damian, Head of the National Museum of Antiquities Sector, I started working on the research. I express my deep gratitude to both of them.

The present study makes an important contribution to the highlighting of this remarkable piece of unique value, by presenting the Egyptian historical-religious context in which the sarcophagus was produced, by a more accurate dating of it, and especially by providing, for the first time in Romania and in the world, a transliteration and a translation of the inscription fragment. At the same time, during the research, we had the chance to identify two more fragments of the same sarcophagus, one in Europe, the other (the third), in Egypt, both currently in the process of publication by the undersigned and Dr Åke Engsheden from Stockholm University.

From a thematic point of view, the message of the funerary inscription E(gypt) 196, incised in low relief on the basalt fragment of the 4th century BCE trapezoidal sarcophagus, whose deceased owner was *Pꜣdỉtm*, can be subsumed to the idea of the deceased's dependence on the solar journey through the Underworld, for one's own resurrection. This idea appears particularly pronounced in the inscriptions and representations on a corpus of massive sarcophagi, made of hard rocks during the 5th and the 4th centuries BCE. During the 30th Dynasty, monumental trapezoidal or rectangular sarcophagi were manufactured for the burials of pharaohs and private individuals, including men related to the royal family, high priesthood holders, and other exceptional people. To a large extent, the texts and scenes on these sarcophagi are taken from the so-called *Books of the Underworld*, an extensive funerary corpus known mainly from the royal tombs of the New Kingdom. It is the use of these *Books of the Underworld*, supplemented by selected chapters from the *Books of the Going Forth by Day* – the so-called *Book of the Dead* –, what makes this corpus of trapezoidal sarcophagi different from all other corpora of funerary objects of the time, including the predominant anthropoid sarcophagi of the Late Period.

Trapezoidal sarcophagi are actually vehicles for the largest number of reproductions of the New Kingdom *Books of the Underworld* in which are also combined and arranged, in completely new ways, fragments of various compositions about the Underworld.

With regard to the current state of research in this Egyptology sub-field to my knowledge an important issue is the fact that the copies of the *Books of the Underworld* engraved on trapezoidal sarcophagi have never been translated or edited before, while some are even completely unpublished. The textual variants, as well as the unique combinations of texts from separate *Books of the Underworld* offer new perspectives and insights on the meaning of these often enigmatic texts.

The sarcophagi of the Late Period are both representative of their time and worthy descendants of the long tradition of funerary monuments that preceded them. The theology contained in the inscriptions and the shape of the sarcophagi has its roots in the *Pyramid Texts*, the oldest surviving corpus of royal religious-funerary texts that presents the journey of the solar deity, placing his night journey in either the heavenly or the chthonic realms.

The fragment E 196 in the Institute of Archaeology in Bucharest seems to be part of the upper section of one of the side faces (probably the left one) of Paditem's sarcophagus. The medium on which the text was engraved is not granite, but basalt. The inscription has a syncretic eclectic character, specific to type IV sarcophagi according to the criteria established by Dr Colleen Manassa (see above footnote 61). Also, the type of sarcophagus, rectangular / trapezoidal, most likely belongs to the same eclectic-syncretic type IV, based on the pattern of Tjaihorpata's sarcophagus.

The inscription contains variants of religious-funerary texts consecrated previously in the New Kingdom and later and adapted in the Late Period, of which the *Litany of the Sun* is predominant (columns 4–26).

With respect to the names of Ra's forms / manifestations, we identified the following names of the divine forms / manifestations (see above footnote 64): *ḫprỉ* (Address 2), *rꜥ-ỉtnỉ* (Address 4), *sḫm-ḥr* (Address 6), *nỉk-ḏw-m-mwt-yw* (Address 8), *sḥḏ-ḫꜣwt* (Address 10), *ḫprỉ* (Address 12), *tfnwt* (Address 14), *nwt* (Address 16), *nbt-ḥwt* (Address 18), *nww* (*Nwn*) (Address 20), *ḥwꜣꜣyty* (Address 22).

During the research and investigations we conducted on the piece E 196, we came across the bibliographic source *Patriarchate of Alexandria 2006–2016*, Patriarchate of Alexandria, 2016, with

texts by Georgios Mylonas, Vassilis Chrysikopoulos and Antonis Bekiaris. In this paper, Dr Vassilis Chrysikopoulos, an Egyptologist and archaeologist from the Acropolis Museum, briefly mentions on pages 72–73 a fragment with an inscription from the sarcophagus of the priest Padiatem in the Alexandria Museum, and also presents two photographs. Based on the photographs and the namesake of the characters from fragment E 196 and from that in Alexandria Museum, we could conclude that it is the same owner, and according to the arrangement and structure of the text, the inscription fragment in Alexandria is a continuation in the upper right section of the same sarcophagus of the same ritual praise formulas from the *Litany of Re*, which are also present on the fragment in the “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology. Basically, the columns with addresses to the manifestations of Re starting on piece E 196 continue on the fragment in Alexandria.

We noticed a discrepancy in the two inscriptions, in the manner of writing of the *Litany of Re*, which could indicate another handwriting (it is known that the spelling monuments was generally the work of several scribes). However, we must specify that we did not have access to the fragment in Alexandria in its physical form, but based on the available photographs only.

On the occasion of the 12th edition of the International Congress of Egyptologists held in Cairo on November 3rd–8th, 2019, we have been pleasantly surprised to find out, from the presentation of our distinguished and renowned fellow Dr Åke Engsheden, from the Stockholm University, that he identified another fragment of the same sarcophagus, which he has in publication. This fragment is located in the Medelhavsmuseet in Stockholm and consists mainly of figures and a few small fragments from *Litany of Re* and from the Chapter 72 of the *Book of the Dead*.

At this moment, one can draw stage conclusions only, as more accurate dating requiring a set of various investigations, ranging from comparative grammatical, lexicographical and epigraphic analysis, to those using physico-chemical methods of materials investigations.

Yet, compared to 1902, when Gr.G. Tocilescu presented for the first time this sarcophagus fragment, currently, due to the evolution of Egyptological research, we can provide the full and strict transliteration and translation of the fragment of the inscription on the piece E 196, with clarifications regarding the types of inscription, the formulas, and the names of the deities.

Most important, however, is the fact that this piece, which for many decades has gone more or less unnoticed in the basement of the Macca House in Bucharest, can now be presented to the public for the first time, thanks to this study, providing transliteration and translation of the inscription.

In addition, the chance to discover two more fragments of the same monument, thanks to fellow Egyptologists from Sweden and Greece, makes it possible to begin the reconstruction of a unique object in the ancient Egyptian funerary culture, about which we will have much to say.

Keywords: *pꜣdìtm*/Paditem, Late Period, sarcophagus, basalt, Nicolae Mavros, Gr.G. Tocilescu, National Museum of Antiquities, “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Jacob Krall, Book of King’s Worship in the West (King’s Litany)

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Facsimile of the hieroglyphic inscription on the sarcophagus fragment belonging to “Petiatum” (after Tocilescu 1902, p. 486).

Fig. 2. Basalt sarcophagus fragment E(gypt) 196, “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest.

GEME ROMANE ÎN CONTEXT MEDIEVAL ȘI MODERN

GABRIELA FILIP*

Rezumat: O discuție specială se poate purta pe seama utilizării pietrelor gravate romane în Evul Mediu și în epoca modernă. Acestea erau descoperite, de cele mai multe ori, din întâmplare, mai ales în urma lucrărilor agricole. Fiind uneori încastrate în inele realizate din materiale prețioase, erau cu atât mai valoroase, atât ca simple podoabe, cât și pentru caracterul lor de sigiliu. Articolul se concentrează asupra prezenței acestor piese în sudul României (cu precădere în Oltenia și Muntenia).

Cuvinte-cheie: gemă, inel, sigiliu, roman, medieval, modern, Oltenia, Muntenia

Atracția exercitată de Antichitatea greco-romană, mai precis de artefactele acestei epoci, a fost și este una foarte mare. Cu deosebire, ruinele orașului *Romula* au atras atenția încă din Evul Mediu și, mai cu seamă, în epoca modernă, fiind desemnate drept *curțile lui Ler împărat*[1] *sau Antina*[2]. Prima dintre aceste categorisiri îi aparține lui Dimitrie Cantemir, iar cea de-a doua contelui Luigi Ferdinando Marsigli. Cu privire la cel din urmă, se cuvine a invoca aici întregul text, după cum urmează: „[...]se găsesc, în sfârșit, pe malul Oltului, urmele unui foarte mare oraș, cărora cei de azi le-au dat numele de Antina. Ceea ce este mai deosebit sunt mai multe forturi patrulatere, construite în întregime din cărămizi... Printre aceste lucrări șerpuiește micul râu Teglui (Teslui, n.n.), iar celelate două drumuri, dintre care unul vine de la un turn de la Dunăre (Islaz, n.n.) și altul de la Gieli (Celei, n.n.), după care se unesc, trec de asemenea prin acest loc. N-am crezut necesar să adaug la desenul planului meu mulțimea ruinelor și resturilor de edificii ce se văd risipite aici, mulțumindu-mă să le semnalez, întrucât ele ne fac cunoscut că în acest loc a fost odinioară o colonie foarte importantă a romanilor[...]”[3].

Toate aceste edificii, împreună cu descoperirile de monede sau de alte obiecte, au devenit subiectul unor mituri sau legende care au supraviețuit până în zilele noastre. Astfel, pe lângă construcțiile de seamă ale capitalei provinciei *Dacia Inferior*, și drumurile care o legau de restul provinciei trebuie să fi atras atenția. De pildă, drumul care intra în oraș dinspre sud, de la *Sucidava*, a fost numit „Drumul Domnului de

* Muzeul Olteniei, Craiova; e-mail: gabryela1982@yahoo.com.

1 Cantemir 1981, p. 94.

2 Marsigli 1726, fig. XL.

3 Marsigli 1726, p. 69.

Rouă”, iar cel dinspre vest, „Drumul Muierii”. În sfârșit, drumul de pe valea Oltului, care pornea de la Islaz spre nord, era cunoscut, pe bună dreptate, drept „Drumul lui Traian”.

*

Revenind la tema propusă discuției, principala utilitate a gemelor romane în Evul Mediu și în epoca modernă era generată de prezența unor simboluri și reprezentări pe suprafața lor. Acest aspect le conferea posibilitatea de a fi folosite ca sigilii[4] și, deseori, au fost descoperite inele de producție medievală care au geme romane încastrate în șaton, fiind identificate în acest sens și într-o serie de documente, precum scrisori sau foi de zestre[5]. Descoperite în număr mare la *Romula*, piesele, ca urmare a frecventei lor reutilizări ulterioare, au primit denumirea de „antice”[6].

În cele ce urmează, vor fi prezentate câteva exemple de acest fel, care atestă utilizarea gemelor romane în Evul Mediu și în epoca modernă, cu precădere în Oltenia, dar și în Muntenia, atât sub forma artefactelor (inele, cele mai multe cu rol sigilar), cât și a menționării și utilizării lor în documente scrise.

Prima situație de acest gen este întâlnită în anul 1577, când Dobromir, mare ban al Craiovei la acea dată, folosea un inel sigilar cu o gemă decorată cu o reprezentare de cap feminin în profil[7] (fig. 1). Este dificil de identificat personajul redat pe gema inelului sigilar al lui Dobromir; este drept că nici calitatea imaginii publicate nu este cea mai bună. Nici despre locul de proveniență nu se poate spune absolut nimic; practic, gema utilizată de banul Dobromir putea proveni din oricare sit roman al Olteniei. Reținem aici ideea folosirii gemelor romane ca sigilii în Evul Mediu.

Este de notorietate cazul inelului lui Tudor Vladimirescu (fig. 2), despre care se cunoștea faptul că, la finele secolului al XIX-lea, se afla în colecția familiei Caletzeanu[8]. În literatura de specialitate se menționează că a fost împodobit cu o gemă romană montată în aur[9]. Accesul direct la piesa aflată astăzi la Muzeul Militar Național „Ferdinand I” din București ne-a permis constatarea că piesa a fost realizată, de fapt, din argint. În ceea ce privește gema romană, aceasta este de formă ovală, lucrată dintr-o piatră semiprețioasă de culoare verde (matostat?), prin gravare în adâncime și șlefuire; pe suprafața sa au fost incizate siluetele a două personaje, redate afrontat. Dimensiuni: 13 × 16 mm. Grație acestor reprezentări incizate, inelul a putut fi folosit și drept sigiliu.

Se poate observa cu ușurință faptul că cele două personaje se diferențiază prin costumație și postură. Cel din dreapta privitorului reprezintă, fără îndoială, o femeie

[4] Tudor 1967, p. 225.
[5] Vezi, mai recent, Marinoiu, Hamat 2020, p. 241 și notele 109–114.
[6] Tudor 1960, p. 379.
[7] Vîrtosu 1950, p. 147 și fig. 1 (după Tudor 1960, p. 379).
[8] Aricescu 1873, nr. 9, p. 172–173, *non vidi* (după Vîrtosu 1941, p. VIII, nota 3).
[9] Metzulescu 1941, p. 138, fig. III; Vîrtosu 1941, p. VIII.

Fig. 1. Sigiliul lui Dobromir, ban al Craiovei (după Vârtosu 1950).

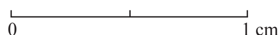

Fig. 2. Inelul lui Tudor Vladimirescu (Muzeul Militar Naţional „Ferdinand I”, Bucureşti).

îmbrăcată într-un veșmânt lung, drapat și prevăzut cu mâneci. Pe cap poartă un coif, iar cu brațul stâng susține o lance. Atitudinea acesteia este una relaxată, statică. Al doilea personaj reprezintă imaginea unui bărbat, redat în mișcare, fapt sugerat de dinamica veșmântului lung pe care acesta îl poartă. Cu mâna dreaptă, lăsată lejer să cadă pe lângă corp, ține un obiect neclar. Brațul drept este flexat de la cot și ridicat la nivelul capului, în fața femeii.

În sfârșit, nu poate fi luată în calcul ipoteza conform căreia ar fi vorba despre o reprezentare a zeiței *Victoria* (*Nike*)[10], întrucât personajului îi lipsesc aripile, element caracteristic zeiței *Victoria* în iconografia artistică clasică. Însă identificarea personajului feminin cu zeița *Minerva (Atena)* este clară, dacă ținem cont de atributele, coiful și lancea, bine conturate prin gravare. Mai dificil este de stabilit identitatea personajului masculin care o însoțește pe aceasta. Se poate sugera varianta unui sacerdot sau a unui împărat.

O altă situație, ilustrativă în privința utilizării unor geme romane ca sigilii în Evul Mediu, a fost constatată cu ocazia săpăturilor arheologice vizând monumente și necropole aparținând acestei epoci.

Două inele cu geme romane au fost descoperite ca urmare a săpăturilor arheologice desfășurate în anul 1957 la **vechea biserică din Retevoiești, jud. Argeș**[11]. Mai multe morminte, datând din secolele XIV–XVIII, au fost puse în evidență în pronaosul bisericii, însă reținem aici doar pe cele în al căror inventar au fost descoperite inele decorate cu geme antice.

Astfel, în mormântul nr. 15, a fost descoperit un inel din argint cu decor incizat, realizat în maniera secolului al XV-lea, cu diametrul de 30 mm. Inelul are încastrat, în șatonul de formă ovală, o gemă romană, care măsoară 9 × 6 mm, lucrată într-o piatră semiprețioasă bicoloră[12] (fig. 3). Pe suprafața gemei a fost gravată imaginea a două mâini unite – *dextrarum iunctio*[13].

Al doilea inel cu gemă romană (fig. 4) a fost descoperit în mormântul nr. 20 și a fost lucrat din aur[14]. Veriga inelului formează corp comun cu șatonul, în care a fost montată o gemă de formă ovală, lucrată în carneol de culoare roșie-cărămizie. Pe suprafața acesteia se poate distinge silueta lui *Iupiter (Zeus)*, stând pe un tron și ținând în mâna dreaptă întinsă o mică *Victoria*. La picioarele zeului se află un mic altar, ale cărui flăcări par că ating brațul acestuia. Gravarea pietrei este curată, clară, fără erori de execuție.

Săpăturile arheologice efectuate în anul 1987 la **mănăstirea Tutana, jud. Argeș**, au oferit informații interesante cu privire la datarea și planul bisericii

[10] Vîrtosu 1941, p. VIII.

[11] Popescu, Rosetti 1959.

[12] Popescu, Rosetti 1959, p. 711, fig. 14/1 a–b. Piesa se află în colecția de istorie medievală a Muzeului Județean Argeș, cu numărul de inventar F.217.

[13] Vezi Ricks 2006. De reținut și recenta, dar inedita, teză de master: Baillargeon 2013. Pentru o analogie recentă (la Drăguțești, jud. Gorj), pentru acest tip de reprezentare, cu discuția asupra motivului, vezi Marinoiu, Hamat 2020, p. 239–240, 243, 255, pl. 3/8.

[14] Popescu, Rosetti 1959, p. 712, fig. 14/4 a–c.

Fig. 3. Inel medieval din argint cu gemă romană, mormântul nr. 15, vechea biserică din Retevoieşti, jud. Argeş (foto I. Dumitrescu, I. Dobre).

Fig. 4. Inel medieval din aur cu gemă romană, mormântul nr. 20, vechea biserică din Retevoieşti, jud. Argeş (foto I. Dumitrescu, I. Dobre).

așezământului monahal[15]. Cu această ocazie, au fost descoperite în interiorul bisericii șase morminte medievale. Cel care atrage atenția este mormântul nr. 4, singurul care conține în inventarul său un inel realizat din aur, împodobit cu gemă romană[16] (fig. 5). Inelul prezintă un decor compus din motive vegetale și florale, caracteristic secolelor

Fig. 5. Inel medieval din aur cu gemă romană, mormântul nr. 4, biserica Mănăstirii Tutana, jud. Argeș (foto I. Dumitrescu, I. Dobre).

[15] Cristocea, Oprescu 1988.
[16] Cristocea, Oprescu 1988, p. 49, fig. 14.

XIV–XV. Șatonul conține încastrată o piatră semiprețioasă, cel mai probabil un *nicolo* (o calcedonie bicoloră). Pe gemă este gravată imaginea unui Satir, redat nud și în mișcare spre stânga. Brațul drept, flexat de la cot, îl ține ridicat la nivelul capului. Cu mâna stângă susține un *pedum*. Un ciorchine de strugure atârnă de antebrațul drept, iar la picioarele personajului se poate observa un vas de tip *oenochoe*.

Cu ocazia cercetărilor arheologice efectuate în **biserica Mănăstirii Valea, jud. Argeș**[17], au fost descoperite în pronaosul acesteia mai multe morminte de inhumație, datând din secolul al XVI-lea. Inventarul mormintelor este cu totul deosebit și, rezumându-ne strict la subiectul acestei contribuții, menționăm două inele realizate din aur (descoperite în două morminte distincte), ambele împodobite cu geme romane.

Primul dintre cele două inele din aur[18] (fig. 6) este de formă aproximativ circulară și are greutatea de 13,75 g. Veriga face corp comun cu șatonul, în care a fost încastrată o gemă de formă ovală (15 × 11 mm), realizată din carneol de culoare roșie. Dacă personajul redat pe suprafața gemei poartă în mâna dreaptă un trident, atunci avem de-a face cu o reprezentare de gladiator *Retiarius*, care lupta echipat astfel[19].

Al doilea inel descoperit în biserica Mănăstirii Valea[20] (fig. 7) este de formă circulară, cântărește 9,85 g și, la fel ca în cazul anterior, veriga face corp comun cu șatonul de formă octogonală. Gema a fost realizată din carneol și măsoară 11,3 × 8 mm. Pe suprafața gemei a fost redat un personaj feminin, care ține în mâna stângă un instrument muzical (*sistrum*). Regretata doamnă Lucia Țeposu-Marinescu considera că ar putea fi vorba despre o reprezentare a unei dansatoare (*sistra*)[21]. Nu trebuie însă

Fig. 6. Inel medieval din aur cu gemă romană, mormântul nr. 1, Biserica Valea, jud. Argeș (după Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 14).

[17] Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014.

[18] Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 12–16.

[19] Identificarea acestei geme, ca și a următoarei (de la fig. 7), aparține regretatei doamne Lucia Țeposu-Marinescu și lui Liviu Petculescu (vezi Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 17, nota 13).

[20] Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 16–18.

[21] Vezi Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 17, nota 13.

Fig. 7. Inel medieval din aur cu gemă romană, mormântul nr. 2, Biserica Valea, jud. Argeș (după Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014, p. 17).

exclusă posibilitatea ca subiectul gravat să redea imaginea zeiței Isis, ilustrată aici într-o variantă iconografică des întâlnită în gliptica romană din Imperiu.

Alte trei inele sigilare decorate cu geme romane au fost descoperite în morminte datate în secolele XV–XVI, în cadrul unor cercetări arheologice preventive desfășurate în anul 2018, în **necropola de lângă satul Aluniș, comuna Căpreni, jud. Gorj**[22]. Din punct de vedere iconografic, gemele pot fi datate în secolele I–III p.Chr.[23].

Primul inel medieval cu gemă[24] (fig. 8), descoperit în mormântul nr. 746, este confecționat din aur. Gema, cu diametrul de 12 mm, a fost realizată dintr-o piatră semiprețioasă (cornalină sau carneol), de formă ovală. Inelul, având în vedere dimensiunile, pare a fi aparținut unui bărbat.

Pe suprafața gemei a fost gravată o reprezentare a zeului *Cronos (Saturnus)*, în poziție ghemuită, spre stânga, șezând pe un postament realizat din două lespezi suprapuse; în mâna dreaptă ține o seceră, iar în stânga spice de grâu. În fața zeului a fost redat un arbore îndoit[25]. Reprezentarea gravată este, fără îndoială, una de excepție. Nu sunt multe analogii pentru astfel de reprezentări în Dacia[26], dar sunt frecvente mai

[22] Marinoiu, Hamat 2020, p. 230–231 și notele 9–10, p. 235–239, 243, 255, pl. 3/5–7. Necropola a fost datată în secolele XV–XX (Marinoiu, Hamat 2020, p. 230 și nota 9), ceea ce explică o serie de ezitări de încadrare a complexelor funerare: vezi menționarea tuturor celor trei morminte ca datând din secolele XV–XVI (Marinoiu, Hamat 2020, p. 243), dar și precizarea că al treilea inel sigilar ar putea fi modern (Marinoiu, Hamat 2020, p. 239). Toate cele trei piese se încadrează, însă, specificului prezentei contribuții.

[23] Marinoiu, Hamat 2020, p. 236, 238.

[24] Marinoiu, Hamat 2020, p. 235–236, 243.

[25] Pentru o altă părere, vezi Marinoiu, Hamat 2020, p. 236.

[26] Vezi o piesă similară la Gramatopol 2000, p. 117, nr. 18.

Fig. 8. Inel medieval din aur, mormântul nr. 746, necropola de la Căpreni, cu gemă (intalie) romană, reprezentând pe *Cronos* Secerătorul (foto V. Marinoiu).

ales în Siria[27], fiind piese cu destinație magică, folosite în magia medicală, „pentru vindecarea șalelor”[28].

Al doilea inel medieval cu gemă[29] (fig. 9), descoperit în mormântul nr. 281, a fost realizat din argint și are formă ovală. Dimensiunile gemei sunt 9,7 × 7,7 mm. Gema a fost realizată din cornalină roșiatică translucidă, are formă ovală și ar putea fi catalogată în categoria gemelor cu utilizări în practicile magice[30]. Pe suprafața gemei a fost redată Diana, stând în picioare, cu coif pe cap și mantie, mergând spre stânga,

[27] Dellate, Derchain 1964, p. 196–200, nr. 261–269.
[28] Nemeti 2007, p. 293.
[29] Marinoiu, Hamat 2020, p. 237, 243.
[30] Dellate, Derchain 1964, p. 179–183, nr. 236–240.

Fig. 9. Inel medieval din argint, mormântul nr. 281, necropola de la Căpreni, cu gemă (intalie) romană reprezentând-o pe zeița vânătorii, Diana (foto V. Marinoiu).

ținând în mâna dreaptă arcul, iar mâna stângă este întinsă spre o căprioară aflată în fața zeiței. În însemnările de pe papirusurile magice egiptene se menționează faptul că gemele gravate cu imaginea zeiței redată în picioare, însoțită de o căprioară, erau folosite în magia medicală, anume pentru vindecarea rănilor[31].

Cel de-al treilea inel cu gemă[32] (fig. 10), descoperit în mormântul nr. 723, datând, posibil, din epoca modernă, este un inel sigilar, realizat din bronz, prin turnare, care are încastrată, pe o placă ovală, o intalie romană din cornalină gravată (fisurată ulterior), care redă imaginea capului lui *Hercules*, purtând pe cap blana leului din Nemeea[33].

[31] Nemeti 2007, p. 293.

[32] Marinoiu, Hamat 2020, p. 237, 243.

[33] Pentru o părere mai nuanțată, trimițând la reprezentările capului reginei Omphale, vezi Marinoiu, Hamat 2020, p. 239.

Fig. 10. Inel medieval/modern din bronz, mormântul nr. 723, necropola de la Căpreni, cu gemă romană încastrată, reprezentându-l pe *Hercules* cu blana leului din Nemeea pe cap (foto V. Marinoiu).

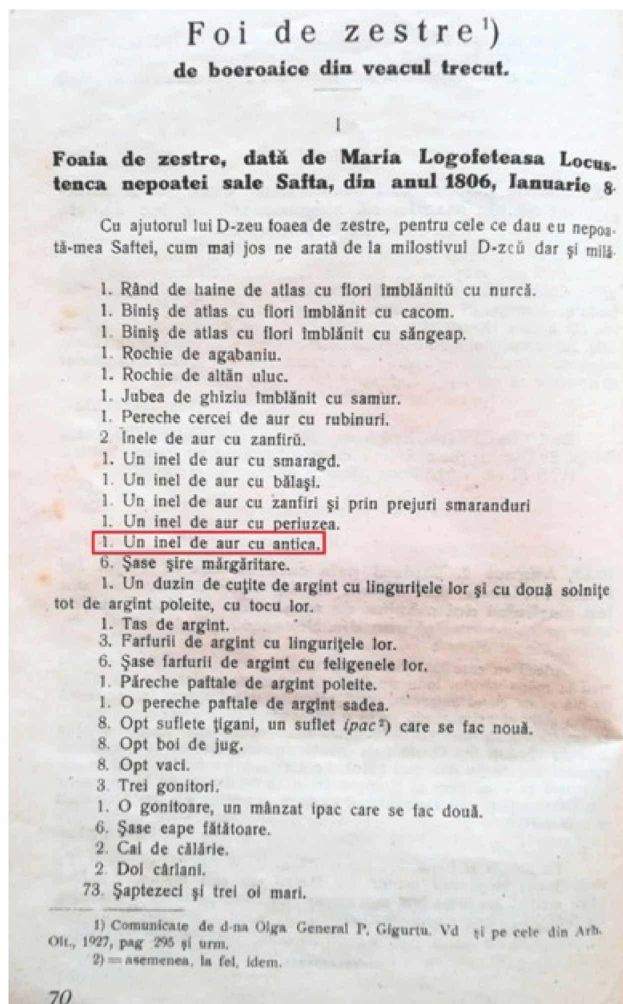
În ceea ce priveşte reutilizarea gemelor în contextul epocii moderne, menţionăm o serie de documente ilustrative în acest sens. Astfel, în anul 1806, Maria, Logofeteasa din Romanaţi, menţiona explicit pe foaia de zestre a nepoatei sale, Safta, *un inel de aur cu o antică*[34] (fig. 11). În privinţa locului de provenienţă al acestei geme, nu putem decât să presupunem că ar fi vorba despre un sit roman, precum *Romula*, *Sucidava* sau Orlea.

În anul 1867, un anume I. Ipceanu din Turnu Severin a expediat o scrisoare către Stan Paliu, din localitatea Corlate[35], al cărei conţinut nu interesează discuţia de faţă[36] (fig. 12/a). Reţinem însă faptul că scrisoarea a fost sigilată cu o pecete imprimată

[34] Donat 1932, p. 70.

[35] Petolescu 2017, p. 288–291, pl. LXIV/3.

[36] Documentul, care s-a aflat în arhiva Nicolăescu-Plopşor, a ajuns în posesia Emiliei Doruţiu-Boilă, ulterior fiind donat familiei Petolescu.

Foi de zestre 1)
de boeroaice din veacul trecut.

I

Foaia de zestre, dată de Maria Logofeteasa Locustenca nepoatei sale Safta, din anul 1806, Ianuarie 8.

Cu ajutorul lui D-zeu foaea de zestre, pentru cele ce dau eu nepotă-mea Saftei, cum maj jos ne arată de la milostivul D-zeŭ dar şi milă.

1. Rând de haine de atlas cu flori îmblănitŭ cu nurcă.
1. Biniş de atlas cu flori îmblănit cu cacom.
1. Biniş de atlas cu flori îmblănit cu sângeap.
1. Rochie de agabaniu.
1. Rochie de altăn uluc.
1. Jubea de ghiziu îmblănit cu samur.
1. Pereche cercei de aur cu rubinuri.
2. Inele de aur cu zanfirŭ.
1. Un inel de aur cu smaragd.
1. Un inel de aur cu bălaşi.
1. Un inel de aur cu zanfiri şi prin prejuri smaranduri
1. Un inel de aur cu periuzea.
1. Un inel de aur cu antica.
6. Şase şire mărgăritare.
1. Un duzin de cuţite de argint cu linguriţele lor şi cu două solniţe tot de argint poleite, cu tocu lor.
1. Tas de argint.
3. Farfurii de argint cu linguriţele lor.
6. Şase farfurii de argint cu feligenele lor.
1. Părehe paftale de argint poleite.
1. O pereche paftale de argint sadea.
8. Opt suflete ţigani, un suflet *ipac* 2) care se fac nouă.
8. Opt boi de jug.
8. Opt vaci.
3. Trei gonitori.
1. O gonitoare, un mânzat ipac care se fac două.
6. Şase eape fătătoare.
2. Cai de călărie.
2. Doi cârlani.
73. Şaptezeci şi trei oi mari.

1) Comunicate de d-na Olga General P. Gigurtu. Vd şi pe cele din Arh. Olt., 1927, pag 295 şi urm.
2) = asemenea, la fel, idem.

70

Fig. 11. Menționarea unui inel din aur „cu antică” într-o foaie de zestre (după Donat 1932).

în ceară roșie, pentru a cărei realizare a fost utilizată o gemă romană (fig. 12/b), de formă ovală, cu dimensiunile de 11 × 8 mm. Pe gemă a fost reprezentat *Sol* în *quadriga*, ținând cu mâna dreaptă hățurile cailor redați lateral (câte doi, de o parte și de alta) și brațul stâng ridicat, în semn de salut sau adorație. Pe cap poartă o cunună de raze, în timp ce o mantie îi flutură pe umeri (fig. 13).

Divinitate de origine orientală, *Sol* este prezent în gliptica romană pe toată perioada Imperiului[37], însă a cunoscut apogeul la începutul secolului al III-lea, odată cu

[37] Vezi Milcheva 1980, p. 45, nr. 57 și 58; Pollio 2018, p. 66.

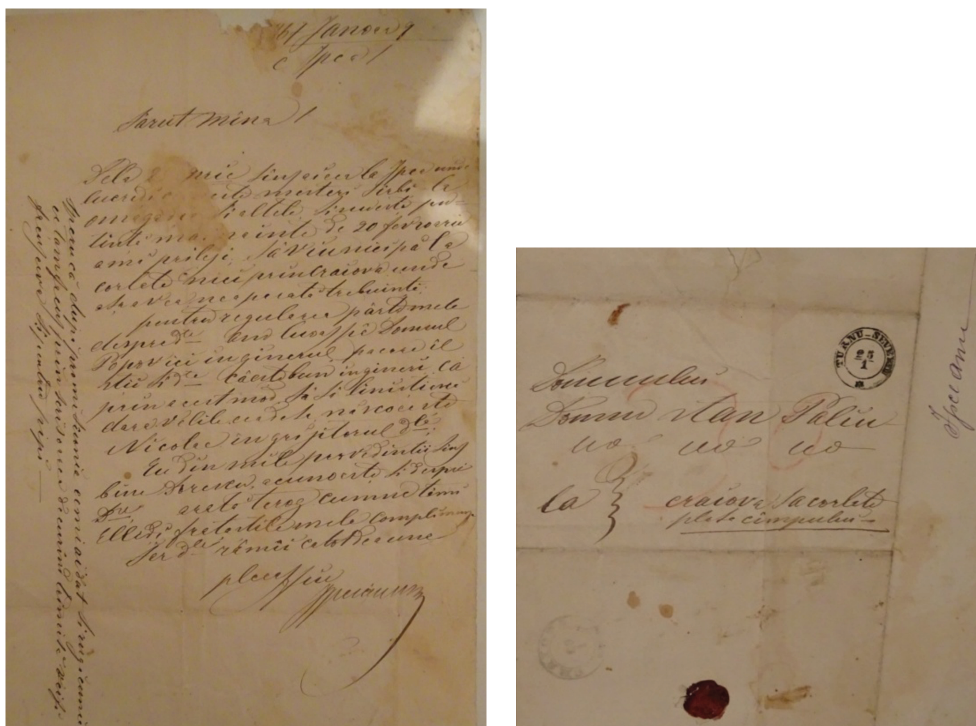

Fig. 12. Scrisoarea lui I. Ipceanu din Turnu Severin către Stan Paliu din Corlate. a. pagina inițială; b. pagina finală, cu semnătura lui I. Ipceanu și sigiliul din ceară roșie, imprimată cu o reprezentare de pe o gemă romană.

domnia împăratului *Elagabalus* (218–222) și a continuat până în vremea lui Aurelian[38] (270–275). De la *Romula* provin șase pietre romane gravate cu imaginea zeului *Sol*, ilustrat în ipostaze iconografice distincte: bust, în picioare sau în *quadriga*[39].

*

Am enumerat mai sus câteva cazuri explicite, când personaje de seamă sau simpli particulari au utilizat, în Evul Mediu și în epoca modernă, geme romane pentru a sigila corespondența sau alte acte. Cu siguranță mai există și altele, care, din diverse motive, nu au beneficiat de lumina tiparului ori se află în colecții particulare sau în

[38] Najdenova 1998.

[39] Publicate în Tudor 1935, p.31–47, nr. 67, fig. 19/11 și fig. 21/j, nr. 66, fig. 19/3; Tudor 1936, p. 208, nr. 14, Tab. VII/9; Tudor 1958, fig. 28/3, 11; Tudor 1967, p. 17, nr. 37, fig. 3/19 și 4/1, p. 221, nr. 52, fig. 5/12; Tudor 1968, fig. 35/19; Tudor 1976, p. 210, fig. 80; Tudor 1978, fig. 33/19; Tătulea 1994, fig. 36/14, fig. 37/3, 14; Petolescu 2000; Petolescu 2017, p. 288, pl. LXIV; Filip 2020, pl. I.

Fig. 13. Pecetea imprimată în ceară roșie de pe scrisoarea lui I. Ipceanu.

depozite muzeale, fiind uitate, și la care nu am avut acces până în momentul de față. Motiv pentru care îmi propun ca pe viitor să revin asupra acestui subiect deopotrivă interesant și important.

BIBLIOGRAFIE

Aricescu 1873 — C.D. Aricescu, *Despre sabia și sigilulŭ lui Tudorŭ Vladimirescu*, Columna lui Traian 4, 9, 1873, p. 172–173, *non vidi*.

Baillargeon 2013 — D. Baillargeon, *Marriage or a Multiplicity of Meanings? The Dextrarum Iunctio on Roman and Early Christian Funerary Monument*, teză de master inedită, University of Calgary, 2013.

Cantemir 1981 — D. Cantemir, *Hronicul vechimei a româno-moldo-vlahilor*, București, 1981.

Cristocea, Oprescu 1988 — S. Cristocea, C. Oprescu, *Cercetările arheologice de la Mănăstirea Tutana (jud. Argeș) și problema încadrării tipologice a unui nou triconc de la cumpăna anilor XIV–XV,* RMM–MIA19, 2, 1988, p. 45–58.

Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014 S. Cristocea, M. Păduraru, I. Dumitrescu, *Cercetările arheologice din biserica mănăstirii Valea, jud. Argeş (campania 2012)*, Argesis 23, 2014, p. 7–24.

Dellate, Derchain 1964 A. Dellate, Ph. Derchain, *Les intailles magiques gréco-egyptiennes,* Paris, 1964.

Donat 1932 I. Donat, *Documente moşneneşti din Orodel-Dolj*, Arhivele Olteniei 11, nr. 59–60, ianuarie-aprilie, 1932, p. 64–80.

Filip 2020 G. Filip, *A New Representation of God Sol on a Gemstone from Romula,* în D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Pârnău (eds.), *Varia Archaeologica (I). Tradiţie şi inovaţie în cercetarea arheologică din România şi Republica Moldova,* Cluj-Napoca, 2020, p. 245–249.

Gramatopol 2000 M. Gramatopol, *Arta romană în România,* Bucureşti, 2000.

Marinoiu, Hamat 2020 V. Marinoiu, A.C. Hamat, *Piese de gliptică romană aflate în colecţia Muzeului Judeţean Gorj „Alexandru Ştefulescu", din Târgu Jiu*, Banatica 30, 1, 2020, p. 229–256.

Marsigli 1726 L.F. Marsigli, *Danubius Pannonicus Mysicus*, *observationibus geographicis*, *astronomicis*, *hydrographicis*, *historicis*, *physicis perlustratus et in sex tomos digestus ab Aloysio Ferd. Com. Marsili*, *Socio Regiarum Societatum Parisiensis*, *Londinensis*, vol. II, Hagae Comitum et Amstelodami, 1726.

Metzulescu 1941 A. Metzulescu, *Steagul lui Tudor Vladimirescu*, Oltenia 2, 1941, p. 134–138.

Milcheva 1980 D.A. Milcheva, *Antike Gemmen und Kameen aus dem Archäologischen Nationalmuseum Sofia*, Sofia, 1980.

Najdenova 1998 V. Najdenova, *Nouvelles évidences sur le culte de Sol Augustus à Novae (Mésie Inférieure),* în *Les empereurs illyriens*. *Actes du colloque de Strasburg (11–13 octobre 1990) organisé par le Centre de Recherche sur Europe centrale*, Strasburg, 1998, p. 171–178.

Nemeti 2007 S. Nemeti, *Magia în Dacia Romană. II. Geme magice din colecţia Cabinetului Numismatic al Academiei Române,* Revista Bistriţei 21, 1, 2007, p. 293–296.

Petolescu 2000 C.M. Petolescu, *O pecete după o gemă antică din Oltenia*, Oltenia 12, 2000, p. 127–129.

Petolescu 2017 C.M. Petolescu, *Daco-Moesica. Studii de numismatică şi gliptică*, Bucureşti, 2017.

Pollio 2018 T.N. Pollio, *Ancient Rings. An Illustrated Collector's Guide,* Carolina de Nord, 2018.

Popescu, Rosetti 1959 D. Popescu, D.V. Rosetti, *Săpăturile arheologice de la Retevoieşti (r. Curtea de Argeş, reg. Piteşti)*, MCA 6, 1959, p. 703–715.

Ricks 2006 S.D. Ricks, *Dexiosis and Dextrarum Iunctio: The Sacred Handclasp in the Classicaland Early Christian World*, în *Review of Books on the Book of Mormon 1989–2011*, vol. 18, nr. 1, Provo, Utah, 2006, p. 431–436.

Tătulea 1994 C.M. Tătulea, *Romula-Malva*, Bucureşti, 1994.

Tudor 1935 D. Tudor, *Monumente ineditedin Romula*, BCMI 28, 83, ianuarie-martie, 1935, p. 31–48.

Tudor 1936	D. Tudor, *Geme din Romula și Sucidava*, CNA 12, 1936, p. 205–215.
Tudor 1958	D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a II-a, București, 1958.
Tudor 1960	D. Tudor, *Șapte pietre gravate romane descoperite la Celei și Orlea (r. Corabia)*, SCN 3, 1960, p. 375–382.
Tudor 1967	D. Tudor, *Pietrele gravate descoperite la Romula*, Apulum 6, 1967, p. 209–229.
Tudor 1968	D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a III-a, București, 1968.
Tudor 1976	D. Tudor, *Arheologia romană,* București, 1976.
Tudor 1978	D. Tudor, *Oltenia romană*, ediția a IV-a, București, 1978.
Vîrtosu 1941	E. Vîrtosu, *Mărturii noi din viața lui Tudor Vladimirescu*, București, 1941.
Vîrtosu 1950	E. Vîrtosu, *Mari dregători din Țara Românească și Moldova, în sigiliile secolelor XVII–XVIII,* SCIM 1, 1950, p. 140–155.

ROMAN GEMSTONES IN MEDIEVAL AND MODERN CONTEXT

ABSTRACT

A special discussion can be made about the use of Roman engraved stones during the Middle Ages and Modern era. They were most often discovered by chance, especially as a result of agricultural work. Being sometimes embedded in rings made of precious metals, they were even more valuable.

The main utility of Roman gemstones in the Middle Ages and in the Modern era was generated by the presence of symbols and representations on their surface. This aspect allowed the use of Roman gems for the production of rings in the medieval period, some of which with sealing value.

The paper presents some examples which attest the use of Roman gemstones in the Middle Ages and in the Modern era.

The first situation of this kind is encountered in 1577, when Dobromir, a high official of Craiova at that time, used a sealing ring with a gemstone decorated with a representation of a female head in profile (fig. 1). The case of Tudor Vladimirescu's ring, which was adorned with a Roman gemstone, is also notorious for its use as a seal (fig. 2).

Other contexts for the use of Roman gemstones as seals in the Middle Ages were documented by archaeological excavations. In the inventory of two tombs located at the church from Retevoiești, Argeș County, rings made in the manner of the 15th century were discovered. In the oval-shaped frame can be distinguished a Roman gemstone carved in a two-tone semiprecious stone (fig. 3) and a Roman gemstone, oval in shape, made of red carnelian (fig. 4). Archaeological excavations carried out in 1987 at Tutana Monastery, Argeș County, provided interesting information on the dating and plan of the church of the monastic settlement. On this occasion, six medieval tombs were discovered inside the church. The one that attracts attention is the tomb no. 4, the only one that presented in its inventory a ring made of gold, adorned with a Roman gemstone (fig. 5). At the Church Valea, Argeș County, in two 16th century tombs, gold rings with Roman gemstones were discovered (fig. 6–7).The medieval cemetery near the village of Aluniș, Căpreni commune, Gorj County, provided three rings adorned with Roman gemstones, one made of gold (fig. 8), one made of silver (fig. 9), and one made of bronze (fig. 10).

Some documents from the 19th century are attesting the reutilisation of the Roman gemstones, especially as seal ring jewellery.

In 1806, Maria, Logofeteasa (overseer's wife) from Romanați, wrote, on the dowry sheet of her niece Safta, *a gold ring with an antique* (fig. 11). The mention is very explicit, as a result, we are definitely dealing with a Roman gemstone.

In 1867, a letter was sent from Turnu Severin, by a certain I. Ipceanu to Stan Paliu from Corlate. The letter was sealed with a mark printed in red wax, which was made with a Roman gemstone (fig. 12–13).

I have listed above only some explicit cases when prominent figures or simple individuals used, during the Middle Ages and the Modern era, Roman gemstones to seal correspondence or other documents.

Keywords: gemstone, ring, seal, Roman, medieval, modern, Oltenia, Muntenia

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The seal of Dobromir, high official of Craiova (after Vârtosu 1950).

Fig. 2. The ring of Tudor Vladimirescu ("Ferdinand I" National Military Museum, Bucharest).

Fig. 3. Silver ring with a Roman gemstone, tomb no. 15, the old church from Retevoiești, Argeş County (photo by I. Dumitrescu, I. Dobre).

Fig. 4. Gold ring with a Roman gemstone, tomb no. 20, the old church from Retevoiești, Argeş County (photo by I. Dumitrescu, I. Dobre).

Fig. 5. Gold ring with a Roman gemstone, tomb no. 4, the church of Tutana Monastery, Argeş County (photo by I. Dumitrescu, I. Dobre).

Fig. 6. Gold with a Roman gemstone, tomb no. 1, the church of Valea Monastery, Argeş County (after Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014).

Fig. 7. Gold with a Roman gemstone, tomb no. 2, the church of Valea Monastery, Argeş County (after Cristocea, Păduraru, Dumitrescu 2014).

Fig. 8. Gold ring, tomb no. 746, the Medieval cemetery at Căpreni, with a Roman gemstone, representing Cronos the Reaper (photo by V. Marinoiu).

Fig. 9. Silver ring, tomb no. 281, the Medieval cemetery at Căpreni, with a Roman gemstone, representing the goddess of hunting, Diana (photo by V. Marinoiu).

Fig. 10. Bronze ring, tomb no. 723, the Medieval and Modern cemetery at Căpreni, with a Roman gemstone, representing Hercules with the fur of the lion from Nemeea on his head (photo by V. Marinoiu).

Fig. 11. Mention of a gold ring "with antique" in a dowry sheet (after Donat 1932).

Fig. 12. Letter from I. Ipceanu from Turnu Severin to Stan Paliu from Corlate. a. the initial page; b. the final page, with Ipceanu's signature and the red wax seal printed with the representation made with a Roman gemstone.

Fig. 13. The seal printed in red wax on I. Ipceanu's letter.

GENETICS AND ARCHAEOLOGY: HOW INTERDISCIPLINARY PRACTICES LEAD TO THE RACIALIZATION OF ANCESTRY

GHEORGHE ALEXANDRU NICULESCU*

Abstract: The use of results produced by other disciplines, now very popular, especially among archaeologists, does not automatically lead to knowledge better than what was already existing in each of the disciplines involved, especially because only particular research traditions participate, not the whole disciplines. One case of cooperation between geneticists and archaeologists, by no means an isolated one, focused on placing a few individuals in an ethnic landscape, ignores the best understandings of ethnic phenomena existing in their disciplines and shows that the common ground necessary for any interdisciplinary pursuit is taken from politicized common knowledge. Such cooperation provides answers to old questions, instead of generating new ways of producing and examining evidence.

Keywords: Romania, Dobruja, Middle Ages, ethnic phenomena, scientific knowledge, interdisciplinarity

INTERDISCIPLINARITY

Interdisciplinarity seems today the best way to do scientific research. This is not happening because the researchers have suddenly become aware of the limitations of their disciplines. There is no time in their history when they did not borrow from each other and change what they have borrowed.

This is something new and comes from the funding agencies of the states and of the European Union, of other public or private institutions, which appear to know more about research than those doing it, something that justifies their guiding role. This knowledge does not come from sociologists of scientific knowledge or philosophers[1], but is embraced by some of them, ready to offer justifications for current policies and reluctant to defend disciplinary thinking, although the most important scientific achievements we enjoy today were made by researchers working in the disciplines, not in the recently imagined interdisciplinary teams.

* “Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: alec_niculescu@yahoo.com.

[1] See Callataÿ 2006, p. 7: “il n’est pas certain qu’ils aient lu Karl Popper ou Thomas Kuhn…”. See also at p. 6: “Les pouvoirs subsidiants … aiment l’interdisciplinarité. Les projets transversaux … sont fortement encouragés. … L’argent, nervus belli, ne s’obtient que par le montage de grosses équipes”. François de Callataÿ opposes the specialization requirements of the disciplines to the current political imagining of scientific work and comments: “[p]as de plus large interdisciplinarité que l’enfance!” (p. 7).

Offering more money than they would get from their usual, disciplinary, work to researchers from several disciplines willing to join their abilities in order to get it does not automatically generate valuable knowledge and encourages the creation of *Beutegmeinschaften*[2], frequently with short lives[3], sometimes made longer by successive attempts to get funding, in a system that works against what we know about the production of scientific knowledge:

"Common sense dictates that if you want to maximize scientific creativity, you find some bright people, give them the resources they need to pursue whatever idea comes into their heads, and then leave them alone for a while. Most will probably turn up nothing, but one or two may well discover something completely unexpected. If you want to minimize the possibility of unexpected breakthroughs, tell those same people they will receive no resources at all unless they spend the bulk of their time competing against each other to convince you they already know what they are going to discover"[4].

In order to evaluate interdisciplinary practices, we need to know what scientific research is and what the collaboration between researchers trained in different disciplines might bring to it. Bypassing the huge discussion on such matters, in which pluralism is gaining ground[5], it can be argued that scientific research creates the possibility of changing what we think, that it must use constructed scientific objects, avoiding the pre-constructed ones existing in politicized common knowledge[6], and that interdisciplinary collaboration should lead to re-evaluations of disciplinary theories and practices and to scientific objects that are different from those previously produced by each discipline.

Interdisciplinary collaboration activates the views of the participating researchers on the nature of what they do and on how it compares to other kinds of research. This could lead to confrontations because many researchers tend to believe that what they do is best, but in some traditions of archaeological research, such as that which is dominant in Romania, no problems come from this, because all the parts involved believe that archaeology is inferior to physics, chemistry and biology, a view shared with many other research traditions.

This situation invites us to compare disciplinary attitudes, to see whether other disciplines expect from interdisciplinarity a major transformation, something similar to what many archaeologists expect.

[2] Lenzen 2020. Guido Berndt (2011) uses this notion, which could be translated with "predatory group", to designate Gothic warrior bands.

[3] The main point made by the Slow Science Movement is that valuing competition and the capacity to meet the short deadlines usually imposed reduces the quality of the research. See Gosselain 2011, p. 135, on the usefulness of allocating more time to research projects ("Une telle attitude ne favorise évidemment pas la course au ranking ou à la carrière académique. Mais elle apporte une récompense bien plus essentielle : la possibilité de tirer plaisir et fierté de son travail") and Stengers 2018.

[4] Graeber 2015, p. 135. See also Gosselain 2011, p. 133. David Graeber's last remark brings to mind the predicament of nationalist knowledge, described by Zygmunt Bauman (1992, p. 684–685), which grows by discovering what was known before the research started.

[5] See, *e.g.*, Kellert, Longino, Waters 2006; Dupré 2015.

[6] Bourdieu, Chamboredon, Passeron 2005, p. 55–80.

If we look at what physicists think, we see that they usually place interdisciplinary projects in the domain of applied physics or in that of interdisciplinary physics[7]. No major transformation of the discipline is expected to come from other disciplines. Only a wider range of applications, which will increase the importance of physics, eventually including the possibility that by thinking on what the collaborators are expecting from them, some physicists might come to new ideas, but these are not authoritative worldviews coming from elsewhere, not even borrowings: they are what physicists might come up with after being confronted with the particulars of the application. Physicists do not expect from other disciplines to give answers to their questions, only to come with different ones, which might help them think in new ways.

Looking for what political scientists think about interdisciplinarity, I was in for a big surprise, because my limited knowledge of what they do was based on what I could learn from superficial contacts with the recent local tradition of research from Romania, a combination of mediocre political history, obsolete political philosophy and locally fashionable ideologies. I did not expect from political scientists an analysis like that made in a paper published in 2006 by Michael Moran, who was a professor of government at the University of Manchester. Moran does not notice any epistemic impact of interdisciplinarity on political science and sees it mainly as a strategy adopted by the managers of scientific knowledge against the power of the disciplinary elites and against the autonomy of the disciplines, but also as one adopted by newcomers, who think they have better chances of getting ahead by circumventing the established ways of thinking. He mentions human geography and anthropology as "disobedient children of empire"[8], as disciplines that have lost their cultural legitimation and embrace interdisciplinarity as a salvage boat. This might be relevant for archaeology: its importance for the education of dominant groups and the implicit legitimation of their power is no longer worth mentioning and the narratives developed in accordance with national ideologies bring now to the discipline much less political support than before.

I am unable to summarize what social scientists think about interdisciplinarity, but, working on my main research theme, the archaeology of ethnic phenomena, I noticed that what archaeologists write about ethnic phenomena not only does not appear as a revolution for those anthropologists and sociologists who think time depth is important. It is simply irrelevant. I do not know any reviews written by sociologists or anthropologists to the more than 20 volumes written by archaeologists on ethnic phenomena and I have never encountered any of their ideas in what social scientists write about them[9].

[7] Hansen 2014, p. 1: "Physics has spilled over its boundaries… Physics that focuses on problems outside its traditional boundaries belongs almost by definition to interdisciplinary physics".

[8] Moran 2006, p. 80.

[9] I am less informed about the reactions to historical work. I can mention only a review made by the sociologist George C. Homans (1963) to the well-known book by Reinhard Wenskus (1961).

In contrast, interdisciplinarity is viewed by many archaeologists as the main source of progress, if not a "scientific revolution of archaeological knowledge[10]. This might evoke what processual archaeologists did during the 1960s–1980s, when they adopted and integrated research devices designed by other disciplines, starting with philosophical theories about scientific research and statistical methods, but what we have now is different, as we can see in the cooperation with the geneticists. Processual archaeologists aimed at a comprehensive transformation of the discipline through the introduction of new ways of thinking, able to generate new research questions. Now, many archaeologists want answers to their existing questions, generated by old, disciplinary, ways of thinking, the most important one being the determination of group identities for people known mostly or exclusively by the study of material remains. Such expectations are echoed by David Reich, a prominent geneticist, who states that ancient DNA analyses have "surpassed the traditional toolkit of archaeology . . . in what it can reveal of changes in human populations in the deep past"[11].

Despite the variety of positions existing in the disciplines, the very notion of interdisciplinarity and most of the discussions about it imply that whole disciplines participate in common projects and that the collaborators represent their disciplines, although those involved in interdisciplinary projects come from various areas of their disciplinary fields, and there is no research in which all the discipline is present. Researchers use only some ways of thinking, not everything that is available in their disciplines. Archaeologists, for instance, may regard some research as irrelevant because it uses obsolete theories and methods, or even declare non-archaeological what seems to them too far from what the discipline is and should remain[12].

Claims of universality, which seem to be "a matter of who can afford to ignore whom"[13], are frequent, but all research is local. It is done by groups of people who are in constant contact, sometimes working in the same institution, sometimes in institutions far apart, but participating in networks that function as translocal places. Therefore, an investigation of interdisciplinarity should start not with an examination of the disciplines involved, because much of what they do can be absent from

---

[10] Kristiansen 2014, p. 24. See Gockumen, Frachetti 2020, p. 278: "There are reasons to think that ancient genomics is the most exciting development in archaeology in the last few decades, one that will reshape our understanding of the human past and, by proxy, the concepts of ethnicities, cultural complexes, and human nature."

[11] Reich 2018a, p. xx. However, David Reich wants to "put the ball back into the court of archaeologists to explain the nature and effects of those migrations" (p. 201). Horsburgh 2018, p. 657, comments on these conflicting views.

[12] Fifteen years ago, during a meeting of the scientific council of our institute, a research theme focused on gender was qualified by several participants as "non-archaeological", but finally accepted as a legitimate research direction.

[13] Nygård, Strang 2017, p. 55. A distinction could be made here between metropolitan self-reliance and peripheral arrogance, frequently generated by the condition of being dependent on foreign sources of knowledge and local institutions which tend to acclaim status more than they do research.

interdisciplinary projects, but with the particular traditions of research. In them, we can find theories that belong to the disciplines, but also theories and tacit knowledge which come from the local environment, especially from the political field.

Local traditions of research do not produce identical researchers. So, whenever possible, it is worth getting down to the positions the researchers have in them, examining how these influence the dispositions to engage in interdisciplinary research, and inquiring whether such dispositions are conservative or disruptive.

The individual efforts of the researchers are at the origin of scientific progress and it is interesting to note that most funding agencies see as interdisciplinarity only the cooperation of researchers coming from different disciplines[14], as I learned during my activity as an evaluator for one of the projects supported by the European Science Foundation. A decent project was rejected because all the principal investigators were archaeologists. I pointed out that the project, which relied on research done in many disciplines, from chemistry to Homeric philology, was interdisciplinary, but this did not convince the majority of the evaluation panel.

A common perception of what group identities might be, allowing geneticists and archaeologists to articulate what they know in a fruitful cooperation, is crucial, but it cannot be found in either of the disciplines involved.

In archaeology, several understandings of ethnicity are at work and the differences between some of them are substantial[15]. Among the geneticists, there is a widespread acceptance of Richard Lewontin's position[16], who did not find any

---

[14] See Callataÿ 2006, p. 8: "Il y a comme un paradoxe aujourd'hui à promouvoir l'interdisciplinarité des groupes tout en contrariant celle des individus".

[15] See the contrast between the archaeological understandings of ethnic phenomena inspired by Fredrik Barth and other social scientists (*e.g.*, Jones 1997) and the persistence of culture-historical views in the research done by archaeologists who either choose to ignore these understandings or tend to reduce their impact on archaeological research (on this, see Niculescu 2011). See also Halsall 2011 *contra* Kazanski, Périn 2008 and 2009.

[16] Richard Lewontin (1972) "found that around 85 percent of variation in the protein types could be accounted for by variation within populations and 'races' and only 15 percent by variation across them" (Reich 2018a, p. 249); see also Lewontin 1974, p. 156: "the correct proportion of human genetic variation that is within nations or tribes is closer to 95 than to 85 percent". Lewontin's argument is central in two statements issued by prestigious professional organizations (Statement 1996 and Statement 1998: "…most physical variation, about 94%, lies within so-called racial groups…there is greater variation within 'racial' groups than between them". Other statements: Fuentes *et alii* 2019 and Fischer *et alii* 2019. *Contra*: Edwards 2003. Jonathan Marks, a biological anthropologist, argued against his position: "the point of the theory of race was to discover large clusters of people that are principally homogeneous within and heterogeneous between, contrasting groups. Lewontin's analysis shows that such groups do not exist in the human species, and Edwards' critique does not contradict that interpretation" (Marks 2010, p. 270). Lewontin's computation is confirmed by a recent analysis which has determined that 80% of genetic variation between humans is located inside big human groups, such as Europeans and Asians (The 1000 Genomes Project Consortium 2015). See also Haak, Schiffels 2018, p. 313, where the genetic variability between Spaniards and Germans it estimated at less than 0.5% of the variability that exists inside these groups.

biological foundation for racial and national identities[17]. However, some of their statements and research practices, even when they do not use words like "race" or "ethnicity", are interpreted by social scientists as a "re-inscription of race" by the genetics research[18]. David Reich's assertion that "it is simply no longer possible to ignore average genetic differences among 'races'" is criticized in a text signed by 67 researchers (mostly social scientists), pointing to the "difference between finding genetic differences between individuals and constructing genetic differences across groups by making conscious choices about which types of group matter for your purposes"[19].

After the presentation of an early version of this text, in 2018, at the "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Alexandra Comşa, who was trained as a physical anthropologist, strongly asserted the existence of biological races and blamed their denial on political correctness. Something similar to her position can be found in a paper written by Werner Kunz, a zoologist with genetics research experience, who claims that scientists should not misuse their authority by supporting ideological or social goals. He agrees with the mainstream view that the genetic differences between humans are very small, but claims that those few differences are enough to allow us to speak about races. He gives the example of German and Dutch cars distinguished by their license plates (number plates)[20]. This is an illuminating analogy. License plates are designed to indicate the countries in which the cars are registered and have nothing to do with the cars themselves. Phenotypic traits or assemblages of genetic material understood as indicating racial belonging are socially selected and derive their meaning not from what human organisms are, but from what humans think about them. Political pressures leading to a misorientation of research are also mentioned by David Reich[21].

There is no doubt that political representations and concerns have an impact on scientific research and it is as easy to derive the denial of biological races from political

[17] Reich 2018a, p. 249–250. See also Krause, Trappe 2021, p. 226 ("Nobody carries genes that identify themselves as a 'pure' member of a particular ethnic group"), p. 228 ("genetics today is less compatible with race-based thinking than ever before") and p. 236: "no serious scientist these days would still claim that national, religious, or cultural borders are determined by genetics". See also Barbujani *et alii* 1997, p. 4518: "The differences among human groups, even very distant ones and no matter whether the groups are defined on a racial or on a geographical basis, represent only a small fraction of the global genetic diversity of our species".

[18] Abu El-Haj 2007; Duster 2015. Ann Morning (2014) analyses the impact of the return of race in the scientific discourse on the social sciences. From the many examples of the return of biological determinism, see Nofsinger, Shank 2020 (on investment behaviour). Rogers Brubaker (2015) discusses the social consequences of this.

[19] Reich 2018b; Kahn *et alii* 2018. David Reich answered to this (2018c): "Present-day human populations, which often but not always are correlated to today's "race" categories, have in a number of instances been largely isolated from one another for tens of thousands of years. These long separations have provided adequate opportunity for the frequencies of genetic variations to change".

[20] Kunz 2020.

[21] Reich 2018b.

correctness as it is to ascribe racist commitments to those who think they are real. But this changes the focus from examining the arguments to the political ascription of those who present them, proposing the unlikely image of true scientists confronted with political ideologists. Both parts in this debate have solid disciplinary affiliations and both have to struggle to keep away from political representations as much as they can, without forgetting that a complete separation from politics is not possible.

Leaving aside what political positions might have had an impact on scientific research, it is worth noting that the vast majority of geneticists, physical anthropologists and biological anthropologists believe that "race" does not have biological support, that racism has produced "races", not the other way around[22]. This opinion is now embraced by reputable encyclopedias[23] and mainstream textbooks[24].

This assessment targets the most widespread understanding of race, something that divides humanity into groups "based on physical traits regarded as common among people of shared ancestry"[25], something comprehensive, with major aptitudinal and behavioural consequences. In other understandings of race, for instance in that already mentioned of Werner Kunz, such differences have limited consequences. When David Reich tries to defend the reality of "race", he mentions such minor differences, which he thinks should be explored, but insists on declaring that "pure races" do not exist[26]. However, the whole point about races is that they are imagined as pure. If "pure races" do not exist, races do not exist. Any two genotyped groups could, given the current advanced statistical clustering procedures, yield genetic differences. It would be a mistake to take them for races[27].

A general assessment of what interdisciplinary collaborations bring to archaeology is beyond what I can do, so I will present only the case of a collaboration

[22] Fischer *et alii* 2019; Gannett 2004.

[23] Smedley, Wade, Takezawa 2020: "Genetic studies in the late 20th century refuted the existence of biogenetically distinct races, and scholars now argue that 'races' are cultural interventions reflecting specific attitudes and beliefs that were imposed on different populations in the wake of western European conquests beginning in the 15th century".

[24] See, *e.g.*, Grupe, Harbeck, McGlynn 2015, p. 298: "die Existenz diskreter „Rassen", die das typologisch geprägte Denken Anfang des vergangenen Jahrhunderts bestimmten, ist heute widerlegt: Eine systematische Einteilung des Menschen kann es aufgrund seiner enormen Vielfalt und vor allem der fließenden Übergänge zwischen seinen Ausprägungen nicht geben".

[25] Merriam-Webster, *s.v.* "race" (https://www.merriam-webster.com/dictionary/race; accessed on the 25th of September 2021).

[26] Reich 2018a, p. 268: "We now know that nearly every group living today is the product of repeated population mixtures that have occurred over thousands and tens of thousands of years. Mixing is in human nature, and no one population is – or could be – 'pure'". See also Krause 2016 ("Der Europaer ist auch genetisch ein Potpourri") and Krause, Trappe 2021, p. 226: "Nobody carries genes that identify themselves as a 'pure' member of a particular ethnic group".

[27] Kahn *et alii* 2018. See also Boas 1943, p. 163: "…there are no characteristics known to us that would allow us to claim that individual characteristics are determined by traits common to the whole group. However we select groups of man, we do not find pure races such as we raise in domestication of animals and cultivation of plants or in experimental series".

materialized in a paper titled “Maternal DNA lineages at the gate of Europe in the 10th century AD”, which I think it is not an isolated one.

EIGHT MITOCHONDRIAL HAPLOTYPES FROM CAPIDAVA

The paper begins with providing a historical context, in which Dobruja is described as a territory “under the periodic domination and influence of distinct powerful state entities (Byzantine Empire, Kievan Rus’ and Bulgarians), being an important migration node between Asia and several parts of Europe” and Capidava as a fortress functioning from the 2nd[28] to the 11th century[29], “a gate of access for migratory populations towards Western Europe” and as being dominated “in the 10th century, in the context of continuous conflicts between the Byzantine Empire, the Kievan Rus’ and the proto-Bulgarians, by each of them”. The “imprints on the local genetic structure” of these “political and associated demographic events”[30] are the target of the research.

The main goals of the genetic research are “to determine the genetic architecture of maternal lineages in a medieval population from Capidava, Dobruja, Romania, and also to evaluate the relationships to other medieval and modern populations from Europe and Asia”. The authors assume that “medieval mtDNA information can be knitted together with archaeological and historical data to provide a better understanding of the impact of *local events* (italics added) on the genetic structure of larger subsequent populations”, but continue by stating that structure is “the *de facto* result of an original genetic pool modelled by familial relationships and immigrants arriving on different migratory routes, *in different historical periods*” (italics added)[31]. No indication of how the genetic evidence can be used to separate the events dated in the 10th century from those that took place in different historical periods.

Ancient DNA extracted from 10 burials[32], discovered outside the walls of the fortress and dated by the archaeologists in the 10th century, constitutes the genetic evidence. No analysis of these burials is provided; only a reference to a paper in which

[28] Rusu *et alii* 2018, p. 2: “when the Romans settled and became aware of its strategic importance”; probably, it was the other way around.

[29] No mention of its abandonment at the time of the withdrawal of the Byzantine Empire from Dobruja.

[30] “The first elements of evidence could be inferred from the archaeological context”. There is no indication about what the archaeologists have inferred, only a reference to Pinter *et alii* 2011, which contains the description of five burials, of which only two had associated finds, some considerations on the burial ritual and analogies for the artefacts, and a hypothesis that makes them contemporary with return of the Byzantine power in Dobruja after 971, although, as the authors state, those five burials are “dificil de atribuit vreunui grup de populație” (p. 392). There is nothing that could indicate that the fortress functioned at the time of the burials and nothing to link Byzantine presence with them.

[31] Rusu *et alii* 2018, p. 2.

[32] The ancient DNA from M. 5 was also examined, but excluded from the analysis because of possible contamination (Rusu *et alii* 2018, p. 7).

the first five of them were published[33] and the information that preliminary reports were published in *Cronica Cercetărilor Arheologice*. No artefacts were discovered in M. 1, 2 and 5, and only a Roman coin in the filling of the M. 9[34]. However, the authors claim that all the burials are dated in the 10th century, "according to funerary rites, grave goods, and a radiocarbon dating [of M. 4]"[35] and that they "were most probably part of a Christian population". The only trait that would eventually allow the burials with no artefacts to be dated is their west-east orientation, but the authors believe that M. 6, which was found "in the same stratigraphic layer as the others" and has the same orientation, belongs "in the Roman period", because of the presence of a "stone cist"[36].

Ten sequences were retrieved from the control region of the mitochondrial DNA, a region in which aleatory mutations are more frequent, ascribed to eight haplotypes, and assembled in an entity, named "population"[37]. Haplotype R0a2'3 was found in the genetic material extracted from two burials (M. 3 and M. 4) and haplotype N9a[38] in two other burials (M. 9 and M. 11). The adults from these last two burials also share two rare mutations, known from recent individuals from Kyrgyzstan and the Altai Republic, so the authors assume that this is where those two adults came from. The duplicates were eliminated[39] and thus, for the purposes of the analysis, the "medieval population from Capidava" is made of 8 haplotypes, not of 10 individuals.

This "medieval population from Capidava" is compared with two reference lots, one with DNA from the Middle Ages (15 data sets, described as "medieval populations"[40], the other with recent DNA (35 data sets, described as "modern-day Eurasian populations")[41]. The "genetic distances" were computed using Principal

[33] Pinter *et alii* 2011.

[34] Dobrinescu *et alii* 2014, p. 37.

[35] Rusu *et alii* 2018, p. 3; 880–990 cal. AD (p. 8).

[36] Rusu *et alii* 2018, p. 3. A brick cist ("cistă de cărămidă") in the preliminary report (Dobrinescu *et alii* 2014, p. 36).

[37] MtDNA results were obtained in three laboratories.

[38] One particular difficulty in understanding this paper is that the authors use both the haplogroup N9a and its branch, the haplogroup N9a9, when speaking about situating the genetic material from the two burials.

[39] "In order to avoid overrepresentation of mtDNA lineages due to potential family relationships, duplicate sequences were removed from the subsequent statistical analysis" (Rusu *et alii* 2018, p. 8). This analysis is "population genetic analysis" on p. 6 and "population genetics analysis" in S3 Table. Apparently, there is no difference between statistical and genetic analysis.

[40] See S5: 15 data sets, described mostly by use of ethnonyms, associated with names of the modern countries in which the remains from which the DNA was extracted were found, and with chronological indications (*e.g.*, "Bulgaria, Medieval Bulgarians, 8th–10th [c.] AD", "Hungary, Avars, 6th–9th [c.] AD", "Hungary, Medieval Cumanians, 13th [c.] AD", "Hungary, Lombards from Hungary: Szólád, 6th [c.] AD", Poland, Medieval Slavs from Poland: Cedynia (West Pomerania Province), Ostrów Lednicki (Greater Poland Province), 11th–15th [c.] AD", etc.)

[41] See S8: 35 data sets, described using the names of the modern countries and, usually, the dominant ethnonym (*e.g.*, "Belarus, Belorussians", "Bulgaria, Bulgarians", "Hungary, Hungarians" etc.). An exception: for Romania four data sets are considered, coming from four regions, and including, besides Romanians, Szeklers and Csángós.

Component Analysis, the first two principal components being plotted in a two-dimensional space (p. 10, fig. 2, for the "Medieval Populations" and p. 12, fig. 3, for "present-day populations"). The principal components of the "medieval populations" were also clustered (S2 Fig. Ward type hierarchical clustering of the medieval populations).

The authors claim that the genetic data set they have analysed has a predominantly "Western Eurasian haplogroup composition" and an "Eastern Eurasian component", *i.e.*, the haplogroup N9a[42], and that they have "portrayed the genetic structure of the Capidava medieval population, represented by 10 individuals displaying 8 haplotypes"[43]. This is a misleading statement. If those eight haplotypes are a portrait, it is similar to a caricature, in which the artist chooses what to emphasize – the relevance of genetic data for ethnic identities, for instance – and ignores the rest. The geneticists have analysed only mitochondrial DNA, that is a very small part of each individual genome (there are 16569 base pairs in the mitochondrial genome and approximately 3,000,000,000 base pairs in the whole human genome)[44].

The statement might be understood as indicating that the people who lived in Capidava in the 10th century are represented by those 10 individuals. That would be a mistake. The ten individuals do not represent the inhabitants of Capidava, they are only a very small part of them. And the individuals are represented by mitochondrial haplotypes only if we choose to do so.

Unfortunately, the authors do not declare that multiple meanings of "population" are used and do not indicate their sources. One could think that the meaning of population might come from population genetics. Mark Stoneking defines "population" as being "a spatial–temporal group of interbreeding individuals who share a common gene pool"[45]. This understanding of population is not present in their paper. First of all, this kind of population is made of individuals, not of haplotypes. For Stoneking, "a population occupies a particular geographic area (the spatial) and does so over a (relatively) long period of time (the temporal)". No attempts are made in the paper to determine for how long the population from which the haplotypes come has lived in Capidava. Another possibility is that the notion comes from statistics and, therefore, it is irrelevant whether the components are haplogroups or individuals, but in statistics, the population is what the research tries to understand using samples[46]. There are no attempts to use the components of the Capidava population as samples. They are used as configuring a population, which in the analysis becomes a sample to be used for comparisons with other similar samples.

[42] Rusu *et alii* 2018, p. 8.

[43] Rusu *et alii* 2018, p. 1 (abstract).

[44] https://www.genome.gov/human-genome-project/Completion-FAQ#:~:text=The%20bases%20are%20adenine%20(A,nucleus%20of%20all%20our%20cells.

[45] Stoneking 2017, p. 27.

[46] See, *e.g.*, Madsen 2016, p. 180, where the population is "the total set of individuals to be considered" and the sample is "[a] number of individuals in a population, which are selected (at random) to give information about the population" (p. 181).

The confusion between human forms of association and the groups made using genetic material is encouraged by how “population” is used in the paper. On p. 1 we are informed about “the complex interactions between distinct population groups during the medieval period”; certainly, the authors do not have in mind here interactions between groups made of eight haplotypes. On p. 2 we have an indication that “population groups” might have been composed of several “populations”, “population” becoming a subset of a people: “most information on the genetic landscape of Romanian populations is based on mtDNA diversity in present-day inhabitants”. Things become again confused when we look at the description of the reference data sets (p. 6): one of them is made of “495 medieval sequences corresponding to 13 populations originating from Europe and one from Asia”. They are not “corresponding” to “populations”: they are those “populations”. “Corresponding” suggests a relation of representation with larger entities, but that is not the case. Below, on the same page 6 (“Diversity indices for the Romanian medieval population (consisting of 10 successfully typed individuals)”) the authors use an understanding in which a population can be made of any number of individuals they choose to analyse. This is made clear by some of the authors of this paper in another one when speaking about another “population” from Capidava. They name it “dataset”, but they compare it “to other ancient Eurasian populations”; then they name the six samples they have analysed “population”[47]. The crucial information that helps us understand what “populations” are for the geneticists who authored this paper is what we can read on page 4: “Due to the fact that our investigated population is small (six samples) we grouped it together with four of the formerly published medieval samples from this necropolis”[48]. Thus, a “population” is an artefact assembled by the geneticists, not the population historians and archaeologists have in mind. They would not dream about adding to the populations they study whatever might bring them closer to what they might want.

Assembling mitochondrial DNA haplotypes into populations and making comparisons with other similarly constructed populations, as the authors of this paper do, are not the only way of doing research on mitochondrial DNA diversity. At the beginnings of the Human Genome Diversity Project, two of its main initiators, Allan Wilson and Luigi Luca Cavalli-Sforza, had different views about how the genetic material was to be sampled: “Cavalli-Sforza wanted to use the traditional approach of sampling well-defined populations, while Wilson, eschewing all the assumptions inherent in identifying populations in the first place, wanted to sample along a geographic grid, collecting DNA from aboriginal peoples at more or less evenly spaced locations around the world”. At the meeting in Stanford, in July 1992, Mark Stoneking said that Cavalli-Sforza’s approach was flawed because “it just focuses on well-defined ethnic and linguistic groups. And when you are done with your survey

[47] Rusu *et alii* 2019, p. 1 and 8 (“The medieval population from Capidava”); “dataset” is used again on the same page. The main dictionaries recommend “data set”. Cf., *e.g.*, Aguirre-Liguori *et alii* 2020, where the populations are made of individuals, not of samples.

[48] Rusu *et alii* 2019, p. 4. Why only four and not all of them? No explanation is given.

you will find the human species is made up of well-defined ethnic and linguistic groups. By sampling that way you bias the results". And this is what is happening in this paper. At the same meeting, Svante Pääbo said that the "crux of the issue…is how to define a population"[49].

The problems created by the use of "population" in what researchers of ancient DNA write have been repeatedly signalled[50]. The two main meanings of population in the paper discussed here might come from the different uses made by the two kinds of researchers who authored it: the archaeologists, for whom population refers to a large number of people, and the geneticists, for whom any number of individuals or haplotypes makes a population. The relations between the meanings of these two kinds of populations are not explored and we are led to believe that the genetic populations represent much larger populations, although no statistical relationships can be established between them. This goes against what some researchers think is mandatory in interdisciplinary research: "in order to be able to engage in fruitful discussions geneticists and archaeologists need to agree on shared language, terms and concepts"[51].

There are other notions that could replace "population", such as "genetic dataset"[52], which seems more appropriate than "genetic cluster"[53]. Perhaps the best would be to name them "genetic assemblages", thus drawing attention to the fact that they are made, not discovered[54].

The use of these available replacements is limited and "population", with its ambiguities, prevails. Ambiguities might be useful for assembling researchers in

---

[49] Roberts 1992. I am grateful to Svante Pääbo for his answers to my question about the meaning of population in genetics, in an e-mail from 20 October, 2021. Of course, he is not responsible for what I learned from them

[50] *E.g.*, von Rummel 2018, p. 347: "Der zentrale Begriff der Population ist in der empirischen Populationsgenetik aber erstaunlicherweise nicht fest definiert (vgl. Stoneking 2017), sondern wird pragmatisch, von Fall zu Fall unterschiedlich, selten biologisch und häufig mit Rekurs auf gesellschaftlich erzeugte Kategorien konzipiert. Wenn die biologischen Kategorien aber nicht klar von anderen Begrifflichkeiten menschlicher Gruppenbildung, von Verbreitungsbildern archäologischer Sachkultur oder Sprachgruppen unterschieden werden, liegen Missverständnisse nicht fern". However, Stoneking gives a definition (see above).

[51] Eisenmann *et alii* 2018, p. 2. See also Haak, Schiffels 2018, p. 311: "Zum einen gibt es Missverständnisse zwischen den Disziplinen, die auf unterschiedliche Forschungstraditionen bzw. die Tatsache zurückzuführen sind, dass es keine gemeinsame wissenschaftliche Sprache oder Konventionen gibt".

[52] Rusu *et alii* 2019, p. 1, 4 and 10.

[53] Eisenmann *et alii* 2018; one of the solutions they consider for naming such data sets, a solution they discard, uses the notion of "population".

[54] For an analysis showing that genetic populations are made for the purposes of the investigators, not discovered, see Gannett 2003. In Eisenmann *et alii* 2018, a paper authored by several prominent geneticists and archaeologists, the abstract states that the genetic assemblages are "encountered" (p. 1), while in the conclusions they appear as "theoretical constructions [that] result from our epistemological need to create space-time-entities as aids for further understanding" and described as "artificial and to some extent arbitrary" (p. 10).

interdisciplinary projects[55] and it has been argued that the ongoing calibration of research practices makes interdisciplinary collaboration without consensus on the meanings of central concepts possible[56]. This way of looking at interdisciplinarity is close to Star and Griesmer's "boundary objects"[57], "fundamentally ambiguous conceptualizations…", which make coordinated action possible "not because actors reach consensus about norms and practices, but because they disregard the boundary object's ambiguity and act as if everyone shares a definition"[58].

However, I do not think that the assembling capacity of its ambiguity is the main reason for the persistent use of "population" in the paper analysed here. Very similar – if not identical – understandings by geneticists and archaeologists might be more important.

Because "population" is applied both to human beings and their genetic material, it helps bypassing the complicated problem of the relations that exist between individuals and their genes and landing in the common knowledge area in which genes make people what they are. So instead of "genetic data sets", which can hardly be imagined as human beings, we have "populations", which are conducive to the idea that what we have in this paper, an assemblage of haplotypes coming from ten individuals, is in fact a group of human beings, thus genetic material being mutated into people.

The most important reason for using "populations" might come from the people making interest, crucial for both archaeologists and ancient DNA geneticists. Reading about human "populations" makes us believe that humanity is made of groups, with clear borders, which delimitate distinctive ways of being human. And, because the haplotypes are genetic material, human association in groups acquires a biological foundation, a determination that is present in how they are imagined by many archaeologists, especially by those who work in the culture-historical paradigm[59], as do the archaeologists who are among the authors of this paper. Such archaeologists are seeking confirmation for their nationalist representation of human groups and they are getting it from geneticists who think about them in the same way, in an interdisciplinary cooperation in which there are no social scientists, who are inclined to question the validity of the direct link between material culture and genetic material. The nationalist representation "rests on the premise that cultural variation is discontinuous: that there are aggregates of people who essentially share a common culture, and interconnected differences that distinguish each such discrete

[55] Panofsky, Bliss 2017, p. 63.

[56] Centellas, Smardon, Fifield 2014.

[57] Star, Griesemer 1989. See also Star 2010 and Bowker *et alii* 2015, a volume dedicated to the memory of Susan Leigh Star and her work. See also Meloni, Testa 2014, who argue that multiple understandings of the same concepts were foundational to the rise of epigenetics.

[58] Panofsky, Bliss 2017, p. 63.

[59] See, *e.g.*, Madgearu 1997, p. 7, where ethnic continuity is seen as biological and demographic, or Bârzu, Brezeanu 1991, p. 34, where "ethnic mixture" is seen as a "biological process".

culture from all others"[60]. However, most geneticists agree that genetic variation is usually gradual, without clear borders[61], something makes people "similar to those nearby and different from those far away"[62].

The continuous cultural and genetic variation is broken by political entrepreneurs and scientists in the same way: by selecting a few markers, used to construct entities that receive names, names that in the case of social phenomena will be carried by each member. The genetic assemblages from the paper analysed here are thus individualized and ready for a comparative analysis that is powered by typological thinking. The cultural and genetic fabrics become mosaics[63], names making invisible the internal variability of what they name and the processual reality[64].

Instead of what was to be expected from two disciplines as different as archaeology and molecular biology, instead of contrasting ways of thinking, we see that "interpreting aDNA results involves many of the same archaeologically informed assumptions as other studies of bones, pots and tools". Elizabeth Sawchuck and Mary Prendergast also notice that "[a]ncient DNA changes how scientists do research, rather than the questions being asked. Geneticists are working on the same problems that archaeologists, anthropologists and linguists have wrestled with for decades" and mention that "the scientific aura of aDNA means findings are presented to the world through the media as more objective", something that prompts "archaeologists' frustrations over apparent "molecular chauvinism"[65]. For this last formulation,

---

[60] Barth 1969, p. 9. See also Wolf 2010, p. 6: "By endowing nations, societies, or cultures with the qualities of internally homogeneous and externally distinctive and bounded objects, we create a model of the world as a global pool hall in which the entities spin off each other like so many hard and round billiard balls".

[61] See Krause, Trappe 2021, p. 227: "It's true that the frequency of particular gene variants undergoes consistent shifts as we move from the Iberian Peninsula to the Urals, and geneticists can say on this basis where individual people roughly come from. Yet attempting to make genetic variants conform to national borders makes about as much sense as the notion of splitting a color gradient into individual colors. The transitions are too fluid: we can measure a difference between two individuals – or colors – but we cannot assign them to separate neighboring groups, or at least not on a rational basis". See also Gokcumen, Frachetti 2020, p. 279 ("allele frequencies of mtDNA variants change gradually across time and geography, shaped by constant gene flow between neighboring populations") and Simoni *et alii* 2000, Richards *et alii* 2002 and Fuentes *et alii* 2019, p. 401.

[62] Marks 2017, p. 115.

[63] Moore 1996, p. 226: "human species is best considered as a fabric, not a mosaic. The boundaries of human polities, ethnicities, marriage pools and language communities are, always and everywhere, very fuzzy".

[64] Sahlins 2017: "You can step into the same river twice if you just give it a name. The true essentialists are symbol-mongering humans who assemble differences into singularities – identities and categories – by the selective valuation of co-existing resemblances". *Cf.* Sahlins 2002, p. 7.

[65] Sawchuck, Prendergast 2019. See also Furholt 2019, p. 53: "Instead of using this new data-source to explore new questions, or at least to re-assess the old ones, aDNA results have been tacked onto some of the most outdated narratives in European prehistory, stemming from the early twentieth century".

Sawchuck and Prendergast refer to a paper published by the journal Nature[66], where the "uneasy relationship between archaeology and ancient genomics" is discussed. Nothing of the kind exists in the paper analysed here. That is an outcome of the scientism of the archaeologists, which makes molecular biology better than what they do, and of the convergence of how both kinds of researchers think about ethnic phenomena and about the relevance of biology in their study. Culture-historical archaeologists, who have not developed any kind of disciplinary thinking about such things, find the research of molecular biologists fully compatible and complementary with theirs because they have no other social theory than what common knowledge contains, heavily influenced by nationalist, politicized, representations of social groups. The geneticists who worked with them have the same problem.

Ancestry as determining ethnic and national identities is present in all nationalist representations and it is surprising to see geneticists accept this flawed idea, especially because there is a substantial discussion in their discipline about the merits of genetic ancestry vs. race[67].

The authors do not acknowledge the existence of this discussion, but their analysis places the Capidava population closer or farther from other populations named after geographical position and ethnicity. A direct link between genetic configuration and ethnicity is also suggested in the conclusions: "The presence of the Central Asian N9a haplotype seem to place Capidava in a genetic landscape dominated by Turkic influences"[68].

The "Turkic influences" are inferred from the presence of one haplotype and of two "private coding region variants" and are supported by contextual historical and archaeological information. The interpretation makes genetic sequences similar to the artefacts culture-historical archaeologists are accustomed to mapping in order to see where the people who used them are coming from, although mitochondrial DNA haplotypes have much longer lives than artefact types[69]. The earliest sample of N9a mentioned by the authors is dated by archaeological means in the Iron Age (100–400 AD)[70]. The authors do not properly examine the problem of how old the haplogroup might be and do not use inferences coming from molecular clock theories[71]. The Haplotree Information Project registers, together with the two finds

[66] Callaway 2018.

[67] Fujimura, Rajagopalan 2011; see also Burmeister 2021.

[68] Rusu *et alii* 2018, p. 14. The more substantial presence of N9a in Southern Asia (*e.g.*, Kong *et alii* 2003; Eng 2014; Xu, Hu 2015; Duong *et alii* 2018) is ignored, possibly because of historical convenience, because no migration from that area to Dobruja was ever imagined by historians or archaeologists.

[69] See Ion 2017, p. 182: "…if one picks ancient DNA data, such data works at a macro-level of analysis – group/population, larger time frames – and hence the research hypothesis will inherently follow the same scale of analysis".

[70] Rusu *et alii* 2018, p. 7: "Characteristic N9a HVS-I polymorphisms … was also found in an archaeological specimen (female) from Krasnoyarsk region, Siberia, dated to the Iron Age (100±400 AD)".

[71] About them see Dietrich, Skipper 2007. See also Stoneking 2017, p. 175–184.

from Capidava, dated 1050 BP, seven other occurrences of N9a9, the oldest ones being those discovered in Russia (Siberia, Tagar culture, 2900 BP, China, Xinjiang Uyghur Autonomous Region, 2650 BP, and Mongolia, Chandman Mountains, 2290 BP)[72]. In good archaeological reasoning, the dating of the Capidava discoveries gives a *terminus ante quem* for the presence of the haplotype and that from Siberia, registered as belonging to the Bronze Age Tagar culture and interpreted as being Scythian, *a terminus post quem*. That is, N9a9 individuals could have come to Dobruja at any time between 800 BC and 1000 AD. However, the authors offer only a "possible scenario", in which "mobile groups of people that reached Dobruja settled for at least a few generations in the vicinity of Capidava fortress, burying their deceased in allotted familial cemetery plots"[73]. What we know about the region indicates several moments in which that could have happened, starting with the Scythian presence[74] in Dobruja (its ancient name was Scythia Minor).

Another way of linking genetic material with ethnic groups consists of making ancestry stand for geographical location and ethnicity in a world imagined as inhabited by ethnically and genetically bounded populations. Populations are individualized by computing the frequencies of the identified mitochondrial haplotypes and then displayed as being more or less distant from one another. The populations thus created are irrelevant for a search of ethnic phenomena from the past, because we know that genetic variability is greater inside big populations than among them and that it depends on geographic distance, not on ethnic or political borders[75]. Populations made of hundreds or thousands of people will, in most cases, exhibit genetic variability: "you could genotype all Red Sox fans and all Yankees fans and find that one group has a statistically significant higher frequency of a number of particular genetic variants than the other group… This does not mean that Red Sox fans and Yankees fans are genetically distinct races (though many might try to tell you they are)"[76].

The authors of the paper analysed here do not offer background information that could help the readers situate the genetic differences they bring forward in the bigger picture of the genetic diversity of humanity. If we compare it to that of other primates, the uniformity of mankind is striking: "What is clear is that humans differ from chimpanzees, gorillas, and orangutans by being less diverse. … This is surprising

[72] https://haplotree.info/maps/ancient_dna/samples.php?searchcolumn=mtDNA_haplogroup&searchfor=N9a9&ybp=500000,0.

[73] Rusu *et alii* 2018, p. 8.

[74] Dated by Vladimir Iliescu in the 4th century BC (Iliescu 1972), but which could be earlier, because Herodotus writes about a Scythian king who married a Greek woman from Histria (4.78); see Vulpe 2012. See also Irimia 2001 (where the names of six Scythian kings, known from local numismatic discoveries, are mentioned) and Teleaga 2014.

[75] See Krause, Trappe 2021, p. 227: "Freiburg and Heidelberg are both in the German state of Baden-Württemberg, but an average person from Freiburg will be more genetically similar to someone from Strasbourg, in France, than to someone from Heidelberg because Heidelberg is farther away. … In Europe there is a smooth genetic gradient that can be reliably drawn on a map, but it is not consistent with national borders".

[76] Kahn *et alii* 2018, p. 4.

because humans are orders of magnitude more numerous than the great apes. It is also surprising given the fact that humans are distributed over the entire world whereas apes are more restricted in their distribution"[77]. Human beings are 99.5% genetically identical and that means that any individual may be 0.5% genetically different from another. Because the genome has more than 3 billion base pairs, that means 15 million base pairs could be different[78].

This number is much bigger than the hundreds of base pairs on which the differences between mitochondrial haplotypes rely. Individuals are grouped using less than 0.01% of their genome. And that becomes a biological basis for ethnicity, although its significance for the ancestries of the individuals from whose genome was extracted is reduced. Depending on how distant are those individuals from the mutation that generated that particular branch of the mitochondrial tree, the analysis ignores most of their ancestries. If the mutation is only 10 generations deep in time, that means that up to 1023 ancestors are ignored (all the male ancestors and all the female ancestors who did not have female offspring that continued to have female offspring up to the individual examined by the molecular biologists). The separation between "populations" is artificial, although the material used for it is biological[79], and is meaningful mostly because it endorses the common representation of humanity being split into ethnic entities.

There is no mention of "race" in the paper discussed here, unless we read Central Asian as part of a race; no mention of "ancestry" either, but they are brought forward by how the analysis is conducted and by its results.

A common understanding of race is that "the human species comes naturally partitioned into a reasonably small number of reasonably discrete kinds, each with distinct properties"[80]. Only the discussion about the N9a9 haplotype invokes this meaning of race, by association with its assumed Central Asian origin[81]. The rest does not, but it amounts to the same thing: associating human groups with biological characteristics deemed to be distinctive[82] and "linking genetics to 'ancestral' geographic locations", produces "new, albeit finer, genetically bounded categorical distinctions among peoples"[83].

Johannes Krause claims that "[g]enetic sequencing has enabled us to read archaic and contemporary genomes as if they were journals chronicling *personal*

[77] Enard, Pääbo 2004, p. 356–357.

[78] Kahn *et alii* 2018, p. 4.

[79] From a population genetics point of view, "[j]ust as there is not a particular threshold of genetic distance for separating different species, there is also not one particular threshold for calling two groups of individuals separate populations or not" (Hahn 2019, p. 79).

[80] Marks 2017, p. 29.

[81] Fujimura, Rajagopalan 2011, p. 21: "'Asian' is often read as a race category…".

[82] See Yudell *et alii* 2016, p. 565: "Race …is a pattern-based concept that has led scientists and laypersons alike to draw conclusions about hierarchical organization of humans, which connect an individual to a larger preconceived geographically circumscribed or socially constructed group".

[83] Fujimura, Rajagopalan 2011, p. 21.

(italics added) stories of migration and genetic intermingling"[84]. Mitochondrial DNA can do that, even if it gives access to a partial ancestry, to one very small component of the ancestries of an individual. Individual ancestry is biological. Group ancestries are not. As Franz Boas argued a long time ago, "[t]he error of modern theories is due largely to a faulty extension of the concept of individual heredity to that of racial heredity. Heredity acts only in lines of direct descent. There is no unity of descent in any of the existing races, and we have no right to assume that the mental characteristics of a few selected family lines are shared by all the members of a race"[85]. There is a gap "between finding genetic differences between individuals and constructing genetic differences across groups by making conscious choices about which types of group matter for your purposes". These kinds of groups can be "portrayed" using biological attributes, but "the meaning and significance of the groups is produced through social interventions"[86]. Ancestries become races by group making, by transforming processes[87] into entities defined by patterns. The geneticists construct populations using the frequencies of mitochondrial haplogroups, and present them as "genetic portraits" of bounded human groups, which are geographically and, sometimes, ethnically labelled, thus giving biological grounding to labels which name static configurations, not processes.

INTERDISCIPLINARITY AT WORK

The paper discussed here is authored by 11 molecular biologists and 4 archaeologists. 5 molecular biologists are working in Romania, 5 in Italy and one in Spain. All 4 archaeologists are working in Romania. All 15 authors are indicated as having contributed with "Writing – review & editing", but only 4 were involved in what it is termed "conceptualization", all of them molecular biologists, 2 from Romania, 2 from Italy, and only 5 have contributed to what is described as "methodology", all of them molecular biologists. 7 authors, including all archaeologists, are indicated as responsible for the "investigation" and 4 authors, all of them molecular biologists, are indicated as writing the original draft[88].

This peculiar division of labour invites two remarks:

1. The people involved in conceptualization were not among those who took care of the methodology and are not among the investigators. Thus, no investigator could choose the theory and the methods or modify them according to the needs of

[84] Krause, Trappe 2021, p. 224–225.

[85] Boas 1930, p. 91.

[86] Kahn *et alii* 2018, p. 4.

[87] "Ancestry is a process-based concept, a statement about an individual's relationship to other individuals in their genealogical history" (Yudell *et alii* 2016, p. 565). See also Gockumen, Frachetti 2020, p. 279: "allele frequencies of mtDNA variants change gradually across time and geography, shaped by constant gene flow between neighboring populations".

[88] Rusu *et alii* 2018, p. 16.

the research. This suggests a routine product, which does not require conceptual or methodological changes during the research process, because whatever the investigators find, it cannot change how the research is done. The same thing might be said about the conceptualizers and the methodologists: they are not among the investigators and so their thinking could not be affected by the investigation.

2. All archaeologists are only investigators and presented as having acted under the conceptual and methodological guidance of the 7 molecular biologists. That is highly unlikely. Archaeological research was done according to some locally accepted practices, not according to rules and concepts taken from molecular biology. The presentation of archaeological work as mere investigation indicates that for the leading authors archaeological concepts and methodology are of no consequence.

This kind of labour division is common in most interdisciplinary projects involving geneticists and archaeologists I have read. I am not aware of a single one in which archaeologists do the thinking, elaborate the methodology, and geneticists are just investigators. The conceptual and methodological work is done mainly by geneticists and this also happens in their cooperation with biological or cultural anthropologists, which does not go much beyond getting the biological samples they need and some contextual information. An ancient DNA researcher compared this with colonial practices: "[c]ertain geneticists see the rest of world as the 19th-century colonialists saw Africa — as raw-material opportunities and nothing else"[89]. This image is supported by the authorship structure of most papers on ancient DNA: a few geneticists (David Reich, Johannes Krause, David Caramelli etc.) appear repeatedly among the authors, while archaeologists tend to be among the authors only once, something that confirms that their most important contribution was access to the bones, not disciplinary knowledge.

Such practices support the beliefs of those archaeologists who think that the *de facto* ownership of archaeological materials is their most important scientific asset and disrupts the evaluation processes, especially in countries like Romania, where too much importance is given to the number of citations. An example: the Romanian collaborators to one single paper got 349 citations[90], which is more than some of our best archaeologists, Alexandru Vulpe, Radu Harhoiu or Mircea Babeş got for all their publications. Of course, their participation might be of high quality, but I doubt it

[89] Reported by Lewis-Kraus 2019. A paper authored by an archaeologist and a geneticist (Spriggs, Reich 2020) tries to present their collaboration as something different, as advancing "the scholarship of practitioners in both disciplines", and concludes that "[r]ather than disempowering archaeologists, the contribution of ancient DNA has in fact been a liberating experience. Controversies that could never have been resolved solely using archaeological methods (or by DNA studies of present-day populations) have now been settled". In this representation of interdisciplinarity, scholarship and the "empowering" are brought by the work of the geneticists on material provided and contextualized by archaeologists, not by the archaeologists themselves. The progress in their thinking is limited to replacing the controversies generated by what their training allowed them to do with results they are not trained to properly understand or replicate.

[90] Mathieson *et alii* 2018. The number of citations is given by Google Scholar (August 30, 2021).

confirms the expectations of Kristian Kristiansen, who thought that interdisciplinarity will generate a "scientific revolution of archaeological knowledge" and that we will have "new theoretical and interpretative models"[91]. Many such collaborations between archaeologists and geneticists do not generate new ways of thinking and new questions, only answers to old ones, such as "who were they" and "where they were coming from", answers generated with impressive scientific means, which support their legitimacy without questioning it.

The cooperation reveals significant similarities between the ways of conducting research, which made interdisciplinarity desirable and possible, despite the huge differences between the ways of thinking that can be found in the two disciplines; for instance, that between population thinking and typological thinking[92].

One of them is the idea that progress can be achieved mainly by increasing the data available, regardless of how it is analysed, an idea present in the conclusions of the paper: "the main importance of the present study consists in supplying a list of mitochondrial variants for a space and time completely lacking information"[93]. Just as it happens with culture-historical archaeology in Romania, the focus is on collecting data, not on making explicit and improving the theoretical background employed for the constitution of the "facts", which appear as independent of it and timeless.

A related similarity is the emphasis on method, which does not seem to need any theory. A lot of space is dedicated to a detailed and useful presentation of their methods by the geneticists (nothing of this kind from the archaeologists), none to the theories that make them adequate. The central theory both geneticists and archaeologists tacitly employ in this paper is that the human species is divided into bounded populations.

This theory is in blatant contradiction with the achievements of both disciplines. After a long history of grounding human association forms in the biology of the participating individuals, which has produced the notion of race and is present in national ideologies, and after almost a century of gradual distancing from this cumbersome inheritance, some geneticists are bringing back biological fundamentalism by using group making methods that agree with the centrality of groups in culture-historical archaeology, where it persists even in some of the best attempts at an archaeological understanding of ethnic phenomena[94].

The geneticists who authored the paper make no reference to how various traditions of molecular biology research understand what they are doing, leaving us with the impression that it is representative. The archaeologists do the same, although they ignore the state of the art in the archaeological understanding of ethnic phenomena. A useful marker of their outlook is the use of the notion of "migratory

[91] Kristiansen 2014, p. 24.

[92] On the distinction, see Mayr 2006.

[93] Rusu *et alii* 2018, p. 15, where the following justification can be found: "In the age of NGS technology, a critical mass of data has to be reached in order to permit future more thorough phylogenetically, phylogeographically and demographically informative comparisons".

[94] See Brather 2000, p. 159 and 2004, p. 98. For a critique, see Niculescu 2011, p. 11–14.

peoples"[95], which implies and opposes two kinds of people, the autochthonous and the migratory. Because of its inaccuracy and political loading, this notion is abandoned by international research[96].

The opposition between local families and the freshly arrived immigrants, who seem to have no families, indicates the impact of the political imagination and the subjection of the research to the topos of peaceful and civilized locals contrasted to the intruding barbarians coming from far away. This opposition is used for the representation of genetic realities: the research is supposed to help us understand "the genetic structure of larger subsequent populations, which are the de facto result of an original genetic pool modeled by familial relationships and immigrants arriving on different migratory routes". The genetic evidence presented in this paper seems enough for indicating a migration from a great distance in the 10th century and the authors call this a local event[97]. The archaeologists might have evidence that the burials can indeed be so dated, but, as argued above, molecular biologists cannot date the appearance of their haplogroups in Dobruja with such precision, because of the distance in time between the mutations that are used to build the sub-branches of the mitochondrial tree. Because of this, they cannot tell whether the presence of haplogroups that originate from far away is due to one migratory event or to multiple mobilities which took place over hundreds, if not thousands of years.

The geneticists who authored this paper do not mention the massive uniformity of the human genome[98] and engage in finding differences between populations labelled with geographic and ethnic terms, something that other geneticists try to avoid[99]. The archaeologists ignore the substantial discussions about ethnic phenomena in their discipline and are happy to learn from the geneticists that there is biological grounding for the distinction between the "migratory" peoples and the

[95] Rusu *et alii* 2018, p. 2; see also p. 8: "…mobile groups of people…". In a paper dedicated to another "population" from Capidava, the authors – presumably the archaeologists, because a reference is given to Pinter *et alii* 2011 – use "migratory populations" (Rusu *et alii* 2019, p. 2), thus contributing to the idea that genetic populations represent historical peoples.

[96] See, *e.g.*, Goffart 2006, p. 199 ("Some of the seven peoples I deal with had occasion to move over short or long distances in historical time. If they did, it was for reasons known to themselves (rarely to us); they were not prompted by an inner urge to migrate. None of them was 'migratory'. If that name is applied to any of them, it is not by their doing but as a result of modern scholarly reconstructions and speculations dating to the sixteenth century and still actively engaged in today") and Meier 2016 ("Hatte man bisher außergewöhnlichen Migrationsphänomenen wie der 'Völkerwanderung' als Ausnahmeerscheinungen innerhalb der Geschichte des Altertums besondere Aufmerksamkeit gewidmet, so wird inzwischen zunehmend anerkannt, dass Mobilität ein nahezu omnipräsentes Phänomen darstellte – keineswegs eine erklärungsbedürftige, punktuelle Sonderentwicklung, sondern tendenziell der Normalzustand").

[97] Rusu *et alii* 2018, p. 2.

[98] See, *e.g.*, Marks 2017, p. 119.

[99] See Fujimura, Rajagopalan 2011, esp. p. 21–23.

"autochthonous" ones[100], a distinction that should have been abandoned a long time ago and which, instead of being weakened by the geneticists, who should know that we are all descendants of migrants and that European genomes are a "potpourri"[101], is reinforced by opposing the mitochondrial lineage that can be traced to Central Asia to those described as local.

Both the geneticists and the archaeologists who authored this paper ignore the social sciences. The archaeologists belong to a local tradition of culture-history archaeology, which has no explicit theory and cultivates the idea of a world made of discrete ethnic entities, no longer supported by other traditions of archaeological research. The lack of interest for the social sciences of the geneticists is widespread enough to have elicited many warnings[102]. However, David Reich, one of the most important ancient DNA researchers, seems to believe that his research can be valid without help from the social sciences:

"… geneticists do not have formal training in archaeology, anthropology, and linguistics—the fields that have dominated the study of human prehistory—and are prone to make elementary mistakes or to be tripped up by known fallacies when summarizing findings from those fields. But it is foolhardy to ignore genetics. We geneticists may be the barbarians coming late to the study of the human past, but it is always a bad idea to ignore barbarians"[103].

It does not seem that Reich expects the barbarians to learn anything from the disciplines which study identities – geneticists cannot infer them from genetic material alone – for research on ancient DNA that aims "to address previously unapproachable questions about who ancient peoples were". Having access to "a type of data that no one has had before", as we learn from the same paragraph, seems enough.

The lack of interest for the social sciences explains the low capacity to resist the impact of political imagination and the meeting of the two disciplines on the common ground created by it and raises serious doubts about the validity of the knowledge

---

[100] On this opposition, very common in Romanian archaeology, see Niculescu 2002 and Dobos 2021.

[101] Krause 2016: "Genetische Untersuchungen bestätigen eindrucksvoll, dass Migration und Mobilität schon immer ein Teil der Menschheitsgeschichte waren: Alle heutigen Europäer sind ein Potpourri von Genen aus unterschiedlichen Teilen Eurasiens, das sich im Verlauf der vergangenen Jahrtausende vermischte und keine klare genetische Abgrenzung zwischen den heutigen Einwohnern Europas erkennen lässt. Aus genetischer Sicht lassen sich keine Nationen als eigenständige Population erkennen".

[102] See, *e.g.*, Foster, Sharp 2002, p. 844: "…the burden of showing the scientific utility of racial and ethnic identities in the construction and analysis of genomic resources falls on researchers. This requires that genetic researchers pay as much attention to the social constitution of human populations as presently is paid to their genetic composition". See also Kahn *et alii* 2018, p. 6: "The public should not cede the power to define race to scientists who themselves are not trained to understand the social contexts that shape the formation of this fraught category. …we encourage geneticists to collaborate with their colleagues in the social sciences, humanities, and public health to consider more carefully how best to use racial categories in scientific research".

[103] Reich 2018a, p. 128.

on ethnic phenomena they offer. Especially when, as we see in the paper analysed here, there is no interest, either from molecular biologists or from the archaeologists, in presenting how molecular and archaeological data are linked with them. Only suggestions, which revolve around the non-defined notion of "genetic affinity"[104], which bring to mind Zygmunt Bauman's observation that national ideologies rely on promoting affinity, something over which we have no control, not solidarity, an outcome of intentional action[105].

For archaeology, the main outcome of this kind of interdisciplinarity is disintegration. Most archaeologists from Romania show little or no interest for much that has happened in their discipline outside their local tradition of research, *e.g.*, with the interpretation of ethnic phenomena. Any attempt to show that more archaeological knowledge would be helpful would be countered by the conviction that science is much better than what any archaeologist might say. Unfortunately, when interpreting ethnic phenomena, I do something similar to what the archaeologists involved in the production of this paper are doing: I focus on the social sciences because most archaeological interpretations seem to me limited to applications of theoretical statements, the very idea of applying theory being a major misunderstanding of how scientific research works.

Maybe the problem is the general approach to the past embraced by geneticists, historians and archaeologists when working without the insight from the social sciences[106] that may help them take into account how current circumstances might be naturalized in their work: they all try to see how the past generated the present, geneticists are focused on finding genetic determinations, historians on constructing narratives in which the past is determining the present, in which peoples are their main actors, and culture-historical archaeologists on doing the same. The past is certainly at work in the present, both in our bodies and in our institutions, "le mort saisit le vif"[107], but obstinately trying to match political identities with clusters of composite genetic ancestries exaggerates the importance of the natural and of the genetic[108], supports the naturalizing tendencies of our institutions, which derive contingent social arrangements from essential genetic proclivities[109], and fuels arguments to right wing movements[110], which place identity above anything else.

---

[104] Rusu *et alii* 2018, p. 11 and 13.

[105] Bauman 1992, p. 685–686.

[106] For a fruitful comparison of "Anthropologyland" with "Historyland", see Cohn 1980.

[107] Bourdieu 1980; a partial translation was published under the title *Men and machines*, in Knorr-Cetina, Cicourel 1981, p. 304–317.

[108] Daston, Vidal 2003. On the naturalistic fallacy, see also Sinclair 2019. Archaeologists could get a realistic image of how the genome can provide information about human groups from the following: "for any nuclear gene one needs to sequence thousands or tens of thousands of base pairs to have a chance of finding SNPs that are informative for population genetic purposes" (Kivisild 2015, p. 1).

[109] See, *e.g.*, Gould 1996 on intelligence, Souza 2008 on social inequality.

[110] Hakenbeck 2019; Panofsky, Dasgupta, Itturiaga 2021.

CONCLUSION

Collaboration between archaeologists and geneticists might indeed lead to Kristiansen's new "theoretical and interpretative models" and to better archaeologies if the archaeologists will want to go beyond trying to match cultural groups with those created for the purposes of genetic research and explore the biological and cultural human variability, something that might change their ways of thinking. That depends on individual decisions to spend time, a lot of time, on something that until recently was not in their job description and for which they are not prepared by their education and on the readiness of their professional environments to accept such pursuits as worth doing.

The current state of culture-history archaeological research and that of the research on ancient DNA are dominated by identities, by the search for "who we are", as David Reich does in his book[111], following the nationalist tradition of inferring what we are from identities. We are not their outcomes. Social and biological reality invites us to focus on processes[112] and abandon the representation of humanity as being a patchwork of groups[113].

Both archaeology and ancient DNA research should put "reason before identity", because:

"There is something deeply debilitating about denying choice when choice exists, for it is an abdication of responsibility to consider and assess how one should think and what one should identify with. It is a way of falling prey to unreasoned shifts in alleged self-knowledge based on a false belief that one's identity is to be discovered and accepted rather than examined and scrutinized"[114].

An investigation inspired by the human capabilities approach[115], centered on what our ancestors could do in the circumstances in which they lived, on how social identities might have changed the human genome, on the examination of epigenetic conditions and determinations[116], of the consequences of poverty on health[117], seems more promising than the production of genetic differences, using statistically non-representative samples, that might match those between political identities.

Writing this article was very difficult and time-consuming. At all times I kept in mind that my knowledge about genetics is very limited and that it might be plagued by serious misunderstandings. That is why I am very grateful to Adrian Soficaru and to Gabriel Vasile for their supportive comments, to which Andrei Soficaru added

[111] Reich 2018a.

[112] Abbott 2016; Dupré 2012 and Nicholson, Dupré 2018.

[113] For an alternative to the representation of the social world as being made of groups, see Bourdieu 1985; for an understanding of ethnic phenomena that puts aside identities and groups, see Brubaker 2004.

[114] Sen 1999, p. 21.

[115] Sen 1979 and 1989.

[116] Hanghøj, Orlando 2019.

[117] Gravlee 2009; McDade *et alii* 2019.

papers that I am looking forward to reading and Gabriel Vasile improvements to the English of my text. Andrei Soficaru points out that the main source of racial thinking among physical anthropologists in Romania today is the teaching of Olga Necrasov (1910–2000), who studied in Germany under the guidance of Egon Freiherr von Eickstedt, the editor of *Zeitschrift für Rassenkunde und die gesamte Forschung am Menschen* (1937–1944), and writes that his own research experience shows that frequently geneticists expect archaeologists to provide only the discovery context and physical anthropologists to contribute only with the results the anthropological analysis of the skeletons. I am also very grateful to Alexandra Comşa and Liana Oţa for their critical comments and for their confirmatory statements. They both believe that races are real, but reject the old political implications and any ideas of racial superiority. Alexandra Comşa sees them as "phenotypical expressions of the same genotype" and as "forms of organism adaptation to different environments". This understanding does not change the problem, because the most important phenotypic traits used for making differences between the races have a clinal distribution[118] and are inherited. Liana Oța supports the critique of interdisciplinary practices, stating that now archaeology seems to be seen as a Cinderella of the interdisciplinary teams and observing that archaeologists expect from them a validation of what they think, rather than a transformation of their discipline, while Alexandra Comşa sees in them mostly benefits and only some shortcomings. She agrees that shared terms and concepts are very important for interdisciplinary projects, but denies any role archaeologists might have in the genetic analysis and any possibility that they might generate a methodology for the geneticists. Concepts are part of the theoretical framework needed for choosing appropriate analytical methods. Archaeologists have something to say about them – at least about how geneticists understand the notion of archaeological culture – and there is at least one example of geneticists and archaeologists making a comparative conceptual analysis[119]. The study of genetic material relies on statistical procedures, such as cluster analysis or Principal Component Analysis. Many archaeologists use these procedures (not so many in Romania, unfortunately) and some have excellent knowledge about them.

BIBLIOGRAPHY

Abbott 2016 — A. Abbott, *Processual sociology*, Chicago, 2016.

Abu El-Haj 2007 — N. Abu El-Haj, *The genetic reinscription of race*, Annual Review of Anthropology 36, 2007, p. 283–300.

Aguirre-Liguori *et alii* 2020 — J. Aguirre-Liguori, J. Luna-Sánchez, J. Gasca-Pineda, L. Eguiarte, *Evaluation of the minimum sampling design for population genomic and microsatellite studies: an*

[118] See, *e.g.*, Relethford 2009.
[119] Eisenmann *et alii* 2018.

analysis based on wild maize, Frontiers in Genetics, 18 September, 2020.

Barbujani *et alii* 1997 — G. Barbujani, A. Magagni, E. Minch, L.L. Cavalli-Sforza, *An apportionment of human DNA diversity*, Proceedings of the National Academy of Sciences 94, 1997, p. 4516–4519.

Barth 1969 — F. Barth, *Introduction*, in F. Barth (ed.), *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*, Bergen, 1969, p. 9–38.

Bauman 1992 — Z. Bauman, *Soil, blood and identity*, Sociological Review 40, 4, 1992, p. 675–701.

Bârzu, Brezeanu 1991 — L. Bârzu, S. Brezeanu, *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică*, Bucureşti, 1991.

Berndt 2011 — G. Berndt, *Beute, Schutzgeld und Subsidien. Formen der Aneignung materieller Güter in gotischen Kriegergruppen,* in H. Carl, H.-J. Bömelburg (eds.), *Lohn der Gewalt. Beutepraktiken von der Antike bis zur Neuzeit*, Leiden, 2011, p. 119–147.

Boas 1930 — F. Boas, *Some problems of methodology in the social sciences*, in L. White (ed.). *The new social science*, Chicago, 1930, p. 84–98. Republished in F. Boas, *Race, language and culture*, New York, 1940, p. 260–269.

Boas 1943 — F. Boas, *Individual, family, population, and race*, Proceedings of the American Philosophical Society 87, 2, 1943, p. 161–164.

Bourdieu 1980 — P. Bourdieu, *Le mort saisit le vif, les relations entre l'histoire réifiée et l'histoire incorporée*, Actes de la recherche en sciences sociales 31–32, 1980, p. 3–14.

Bourdieu 1985 — P. Bourdieu, *The social space and the genesis of groups*, Theory and Society 14, 6, 1985, p. 723–744.

Bourdieu, Chamboredon, Passeron 2005 — P. Bourdieu, J.-C. Chamboredon, J.-C. Passeron, *Le métier de sociologue. Préalables épistémologiques*, Berlin, 2005[5].

Bowker *et alii* 2015 — G. Bowker, S. Timmermans, A. Clarke, E. Balka (eds.), *Boundary objects and beyond. Working with Leigh Star*, Cambridge MA, 2015.

Brather 2000 — S. Brather, *Ethnische Identitäten als Konstrukte der frühgeschichtlichen Archäologie*, Germania 78, 2000, p. 139–177.

Brather 2004 — S. Brather, *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*, Berlin, 2004.

Brubaker 2004 — R. Brubaker, *Ethnicity without groups*, Cambridge MA, 2004.

Brubaker 2015 — R. Brubaker, *Grounds for difference*, Cambridge MA, 2015.

Burmeister 2021 — S. Burmeister, *Does genetic ancestry reinforce racism? A commentary on the discourse practice of*

archaeo-genetics, TATuP – Journal for Technology Assessment in Theory and Practice 30, 2, 2021, p. 41–46.

Callataÿ 2006 — F. de Callataÿ, *Le savant et le politique : le paradoxe de l'interdisciplinarité*, La Lettre des Académies, 2, 2006, p. 6–8.

Callaway 2018 — E. Callaway, *Divided by DNA: The uneasy relationship between archaeology and ancient genomics*, Nature 555, 29 March, 2018, p. 573–576.

Centellas, Smardon, Fifield 2014 — K. Centellas, R. Smardon, S. Fiefield, *Calibrating translational cancer research: collaboration without consensus in interdisciplinary laboratory meetings*, Science, Technology and Human Values 39, 3, 2014, p. 311–335.

Cohn 1980 — B. Cohn, *History and anthropology: the state of play*, Comparative Studies in Society and History 22, 2, 1980, p. 198–221.

Dietrich, Skipper 2007 — M. Dietrich, R. Skipper, *Manipulating underdetermination in scientific controversy: the case of the molecular clock*, Perspectives on Science 15, 3, 2007, p. 295–326.

Daston, Vidal 2003 — L. Daston, F. Vidal (eds.), *The moral authority of nature*, Chicago, 2003.

Dobos 2021 — A. Dobos, *Migrants versus locals. The concept of migration and migratory peoples in the archaeology of post-Roman Transylvania*, in V. Cojocaru, A.-I. Pázsint (eds.), *Migration and identity in Eurasia: from ancient times to the Middle Ages*, Cluj-Napoca, 2021, p. 201–227.

Dobrinescu *et alii* 2014 — C. Dobrinescu, Z.K. Pinter, C. Urduzia, B. Kelemen, S. Corneanu, D. Roman, *[Capidava]. Punct: Sector X, intra muros*, in CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 36–37, 276–280.

Duong *et alii* 2018 — N.T. Duong, E. Macholdt, N.D. Ton, L. Arias, R. Schröder, N.V. Phong, V.T.B. Thui, N.H. Ha, H.T.T. Hue, N.T. Xuan, K.T.P. Oanh, L.T.T. Hien, N.H. Hoang, B. Packendorf, M. Stoneking, N.V. Hai, *Complete human mtDNA genome sequences from Vietnam and the phylogeography of mainland Southeast Asia*, Nature. Scientific Reports 8, 11651, 2018.

Dupré 2012 — J. Dupré, *Processes of life: essays in the philosophy of biology*, Oxford, 2012.

Dupré 2015 — J. Dupré, *For objective, value-laden, contextualist pluralism*, in K. Kendler, J. Parnas (eds.), *Philosophical issues in psychiatry III: the nature and sources of historical change*, Oxford, 2015, p. 20–23.

Duster 2015 — T. Duster, *A post-genomic surprise. The molecular reinscription of race in science, law and medicine*, The British Journal of Sociology 66, 1, 2015, p. 1–27.

Eisenmann *et alii* 2018 — S. Eisenmann, E. Bánffy, P. van Dommelen, K. Hofmann, J. Maran, I. Lazaridis, A. Mittnik, M. McCormick, J. Krause, D. Reich, P. Stockhammer, *Reconciling material cultures in archaeology with genetic data: The nomenclature of clusters emerging from archaeogenomic analysis*, Nature. Scientific Reports, 8, 13003, 2018.

Edwards 2003 — A.W.F. Edwards, *Human genetic diversity: Lewontin's fallacy*, BioEssays 25, 8, 2003, p. 798–801.

Enard, Pääbo 2004 — W. Enard, S. Pääbo, *Comparative primate genomics*, Annual Review of Genomics and Human Genetics 5, 2004, p. 351–378.

Eng 2014 — K.K. Eng, *Complete mitochondrial DNA genome variation in peninsular Malaysia*, Ph.D. Diss., University of Leeds, 2014.

Fischer *et alii* 2019 — M. Fischer, U. Hoßfeld, J. Krause, S. Richter, *Jenaer Erklärung – Das Konzept der Rasse ist das Ergebnis von Rassismus und nicht dessen Voraussetzung*, Biologie in unserer Zeit 6, 49, 2019, p. 399–402.

Foster, Sharp 2002 — M. Foster, R. Sharp, *Race, ethnicity, and genomics: social classifications as proxies of biological heterogeneity*, Genome Research 12, 2002, p. 844–850.

Fuentes *et alii* 2019 — A. Fuentes, R. Ackermann, S. Athreya, D. Bolnick, T. Lasisi, S.-H. Lee, S.-A. McLean, R. Nelson, *AAPA statement on race and racism*, AJPA 169, 3, 2019, p. 400–402.

Fujimura, Rajagopalan 2011 — J. Fujimura, R. Rajagopalan, *Different differences: The use of 'genetic ancestry' versus race in biomedical human genetic research*, Social Studies of Science 41, 1, 2011, p. 5–30.

Furholt 2019 — M. Furholt, *De-contaminating the aDNA–archaeology dialogue on mobility and migration. Discussing the culture-historical legacy*, CSA 27, 2019, p. 53–68.

Gannett 2003 — L. Gannett, *Making populations: bounding genes in space and in time*, Philosophy of Science 70, 5, 2003, p. 989–1001.

Gannett 2004 — L. Gannett, *The biological reification of race*, The British Journal for the Philosophy of Science 55, 2, 2004, p. 323–345.

Goffart 2006 — W. Goffart, *Barbarian tides. The Migration Age and the Later Roman Empire*, Philadelphia, 2006.

Gokcumen, Frachetti 2020 — O. Gokcumen, M. Frachetti, *The impact of ancient genome studies in archaeology*, Annual Review of Anthropology 49, 2020, p. 277–298.

Gosselain 2011 — O. Gosselain, *Slow science – La désexcellence*, Uzance 1, 2011, p. 128–140.

Gould 1996 — S.J. Gould, *The mismeasure of man: the definitive refutation of the argument of The Bell Curve,* revised and expanded, New York, 1996.

Graeber 2015 D. Graeber, *The utopia of rules. On technology, stupidity, and the secret joys of bureaucracy*, Brooklyn, 2015.

Gravlee 2009 C. Gravlee, *How race becomes biology: embodiment of social inequality*, AJPA 139, 1, 2009, p. 47–57.

Grupe, Harbeck, McGlynn 2015 G. Grupe, M. Harbeck, G. McGlynn, *Prähistorische Anthropologie*, Berlin, 2015.

Haak, Schiffels 2018 W. Haak, S. Schiffels, *Möglichkeiten und Grenzen molekulargenetischer Untersuchungen in den Geschichtswissenschaften*, NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin 26, 3, 2018, p. 310–324.

Hahn 2019 M. Hahn, *Molecular population genetics*, Oxford, 2019.

Halsall 2011 G. Halsall, *Ethnicity and early medieval cemeteries*, Arqueología y Territorio Medieval 18, 2011, p. 15–27.

Hakenbeck 2019 S. Hakenbeck, *Genetics, archaeology and the far right: an unholy Trinity*, World Archaeology 51, 4, 2019, p. 517–527.

Hanghøj, Orlando 2019 K. Hanghøj, L. Orlando, Ancient epigenomics, in C. Lindquist, O. Rajora (eds.), *Paleogenomics. Genome-scale analysis of ancient DNA*, Cham, 2019, p. 75–111.

Hansen 2014 A. Hansen, *Grand challenges in interdisciplinary physics*, Frontiers in Physics, 9 October, 2014.

Homans 1963 G. Homans, review of R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Vienna, 1961, Speculum 38, 1, 1963, p. 160–161.

Horsburgh 2018 K. Horsburgh, review of D. Reich, *Who we are and how we got here. Ancient DNA and the new science of the human past*, New York, 2018, Current Anthropology 59, 5, 2018, p. 656–657.

Iliescu 1972 V. Iliescu, *Cu privire la data așezării sciților în Dobrogea*, CercIst 3, 1972, p. 59–64.

Ion 2017 A. Ion, *How interdisciplinary is interdisciplinarity? Revisiting the impact of aDNA research for the archaeology of human remains*, CSA 25, 2017, p. 177–198.

Irimia 2001 M. Irimia, *Despre sciți și Scythia Mică în ultimele secole ale mileniului I a.Chr.*, Pontica 33–34, 2001, p. 299–317.

Jones 1997 S. Jones, *The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present*, London, 1997.

Kahn *et alii* 2018 J. Kahn *et alii*, *How not to talk about race and genetics*, BuzzFeed News, 30 March, 2018.

Kazanski, Périn 2008 M. Kazanski, P. Périn, *Identité ethnique en Gaule à l'époque des Grandes Migrations et des Royaumes barbares: étude de cas archéologiques*, Antiquités Nationales 39, 2008, p. 181–216.

Kazanski, Périn 2009 M. Kazanski, P. Périn, *"Foreign" objects in the Merovingian cemeteries of northern Gaul*, in D. Quast, *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen*

International Studies on Early Medieval Mobility, Mainz, 2009, p. 149–167.

Kellert, Longino, Waters 2006 — S. Kellert, H. Longino, C. Waters (eds.), *Scientific pluralism*, Minneapolis, 2006.

Kivisild 2015 — T. Kivisild, *Maternal ancestry and population history from whole mitochondrial genomes*, Investigative Genetics 6, 3, 2015

Knorr-Cetina, Cicourel 1981 — K. Knorr-Cetina, A. Cicourel, *Advances in social theory and methodology. Toward an integration of micro- and macro-sociologies*, Boston, 1981.

Kong *et alii* 2003 — Q.-P. Kong, Y.-G. Yao, C. Sun, H.-J. Bandelt, C.-L. Zhu, Y.-P. Zhang, *Phylogeny of East Asian mitochondrial DNA lineages inferred from complete sequences*, AJHG 73, 3, 2003, p. 671–676.

Krause 2016 — J. Krause, *Woher kommt der Mensch (2). Der Europäer ist auch genetisch ein Potpourri*, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 31 December, 2016.

Krause, Trappe 2021 — J. Krause, T. Trappe, *A short history of humanity. A new history of Old Europe* (translated by Caroline Waight), New York, 2021.

Kristiansen 2014 — K. Kristiansen, *Towards a new paradigm? The third science revolution and its possible consequences in archaeology*, CSA 22, 2014, p. 11–34.

Kunz 2020 — W. Kunz, *Rasse und Rassismus*, Novo, 20 February, 2020.

Lenzen 2020 — M. Lenzen, *Wider die Beutegemeinschaft. Zwei Psychologen über Abwege der interdisziplinären Kollaboration*, zif.hypotheses.org, 22 April, 2020.

Lewis-Kraus 2019 — G. Lewis-Kraus, *Is ancient DNA research revealing new truths—or falling into old traps?*, The New York Times Magazine, 17 January, 2019.

Lewontin 1972 — R. Lewontin, *The apportionment of human diversity*, Evolutionary Biology 6, 1972, p. 391–398.

Lewontin 1974 — R. Lewontin, *The genetic basis of evolutionary change*, New York, 1974.

Madgearu 1997 — A. Madgearu, *Continuitate şi discontinuitate culturală la Dunărea de Jos în secolele VII–VIII*, Bucureşti, 1997.

Madsen 2016 — B.S. Madsen, *Statistics for non-statisticians*, second edition, Berlin, 2016.

Marks 2010 — J. Marks, *Ten facts about human variation*, in M. Muehlenbein (ed.), *Human evolutionary biology*, Cambridge, 2010, p. 265–276.

Marks 2017 — J. Marks, *Is science racist?*, Cambridge, 2017.

Mathieson *et alii* 2018 — I. Mathieson *et alii*, *The genomic history of southeastern Europe*, Nature 555, 2018, p. 197–203.

Mayr 2006 — E. Mayr, *Typological versus population thinking*, in E. Sober (ed.) *Conceptual issues in evolutionary biology*, 3rd edition, Cambridge MA, 2006, p. 325–328. This is a partial republication of E. Mayr, *Darwin and the evolutionary theory in biology*, in B. Meggers (ed.),

Evolution and anthropology: a centennial appraisal, Washington D.C., 1959, p. 1–10.

McDade *et alii* 2019 — T. McDade, C. Ryan, M. Jones, M. Hoke, J. Borja, G. Miller, C. Kuzawa, M. Kobor, *Genome-wide analysis of DNA methylation in relation to socioeconomic status during development and early adulthood*, AJPA 169, 1, 2019, p. 3–11.

Meier 2016 — M. Meier, *Die "Völkerwanderung"*, Aus Politik und Zeitgeschichte 26–27, 2016.

Meloni, Testa 2014 — M. Meloni, G. Testa, *Scrutinizing the epigenetics revolution*, BioSocieties 9, 4, 2014, p. 431–456.

Moore 1996 — J. Moore, *Is the Human Genome Diversity Project a racist enterprise?*, in L. Reynolds, L. Liebermann (eds.), *Race and other misadventures: essays in honor of Ashley Montagu in his ninetieth year*, Dix Hills, 1996, p. 217–229.

Moran 2006 — M. Moran, *Interdisciplinarity and political science*, Politics 26, 2, 2006, p. 73–83.

Morning 2014 — A. Morning, *And you thought we had moved beyond all that: biological race returns to the social sciences*, Ethnic and Racial Studies 37, 10, 2014, p. 1676–1685.

Nicholson, Dupré 2018 — D. Nicholson, J. Dupré (eds.), *Everything flows. Towards a processual philosophy of biology*, Oxford, 2018.

Niculescu 2002 — G.A. Niculescu, *Nationalism and the representation of society in Romanian archaeology*, in I. Vainovski-Mihai (ed.), *Nation and national ideology. Past, present and prospects*. Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucharest April 6–7, 2001, Bucharest, 2002, p. 209–234.

Niculescu 2011 — G.A. Niculescu, *Culture-historical archaeology and the production of knowledge on ethnic phenomena*, Dacia N.S. 55, 2011, p. 5–24.

Nofsinger, Shank 2020 — J. Nofsinger, C. Shank, *The biology of investing. Nature, nurture, physiology, & cognition*, New York, 2020.

Nygård, Strang 2017 — S. Nygård, J. Strang, *Conceptual universalization and the role of the peripheries*, Contributions to the history of concepts 12, 1, 2017, p. 55–75.

Panofsky, Bliss 2017 — A. Panofsky, C. Bliss, *Ambiguity and scientific authority: population classification in genomic science*, American Sociological Review 82, 1, 2017, p. 59–87.

Panofsky, Dasgupta, Itturiaga 2021 — A. Panofsky, K. Dasgupta, N. Iturriaga, *How white nationalists mobilize genetics: from genetic ancestry and human biodiversity to counterscience and metapolitics*, AJPA 175, 2, 2021, p. 387–398.

Pinter *et alii* 2011 — Z.K. Pinter, C.I. Dobrinescu, A. Dragotă, B. Kelemen, *Cercetări preliminare în necropola medievală de la Capidava (com. Topalu, jud. Constanța)*, Pontica 44, 2011, p. 387–400.

Reich 2018a — D. Reich, *Who we are and how we got here. Ancient DNA and the new science of the human past*, New York, 2018.

Reich 2018b — D. Reich, *How genetics is changing our understanding of race*, The New York Times, 23 March, 2018.

Reich 2018c — D. Reich, *How to talk about 'race' and genetics*, The New York Times, 30 March, 2018.

Relethford 2009 — J. Relethford, *Race and global patterns of phenotypic variation*, AJPA 139, 1, 2009, p. 16–22.

Richards *et alii* 2002 — M. Richards, V. Macaulay, A. Torroni, H.-J. Bandelt, *In search of geographical patterns in European mitochondrial DNA*, AJHG 71, 5, 2002, p. 1168–1174.

Roberts 1992 — L. Roberts, *How to sample the world's genetic diversity*, Science 252, 1992, p. 1204–1205.

von Rummel 2018 — P. von Rummel, *Gene, Populationen und Identitäten: Genetic History aus archäologischer Sicht*, NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin 26, 3, 2018, p. 345–350.

Rusu *et alii* 2018 — I. Rusu, A. Modi, S. Vai, E. Pilli, C. Mircea, C. Radu, C. Urduzia, Z.K. Pinter, V. Bodolică, C. Dobrinescu, M. Hervella, O. Popescu, M. Lari, D. Caramelli, B. Kelemen, *Maternal DNA lineages at the gate of Europe in the 10th century AD*, PloS One 13, 3, 2018 (https://doi.org/10.1371/journal.pone.0193578), p. 1–20.

Rusu *et alii* 2019 — I. Rusu, A. Modi, C. Radu, C. Mircea, A. Vulpoi, C. Dobrinescu, V. Bodolică, T. Potîrniche, O. Popescu, D. Caramelli, B. Kelemen, *Mitochondrial ancestry of medieval individuals carelessly interred in a multiple burial from southeastern Romania*, Nature. Scientific Reports 9, 961, 2019, p. 1–12.

Sahlins 2002 — M. Sahlins, *Waiting for Foucault, still*, fourth edition, Chicago, 2002.

Sahlins 2017 — M. Sahlins, *You can step into the same river twice if you just give it a name*, Facebook, 30 June, 2017 (https://www.facebook.com/marshall.sahlins.90/posts/192182371313107; accessed 1 July, 2017.

Sawchuck, Prendergast 2019 — E. Sawchuk, M. Prendergast, *Ancient DNA is a powerful tool for studying the past – when archaeologists and geneticists work together*, The Conversation, 11 March, 2019.

Sen 1979 — A. Sen, *Equality of what?* The Tanner Lecture on Human Values, delivered at Stanford University May 22, 1979, Stanford 1979.

Sen 1989 — A. Sen, *Development as capability expansion*, Journal of Development and Planning 19, 1989, p. 41–58.

Sen 1999 — A. Sen, *Reason before identity*. The Romanes Lecture for 1998. Delivered before the University of Oxford on 17 November 1998, Oxford, 1999.

Simoni *et alii* 2000 — L. Simoni, F. Calafell, J. Bertranpetit, G. Barbujani, *Spatial variation of mtDNA hypervariable region I among European populations*, in C. Renfrew, K. Boyle (eds.), *Archaeogenetics: DNA and the population prehistory of Europe*, Cambridge, 2000, p. 131–138.

Sinclair 2019 — N. Sinclair (ed.), *The naturalistic fallacy*, Cambridge, 2019.

Smedley, Wade, Takezawa 2020 — A. Smedley, P. Wade, Y. Takezawa, *s.v. Race*, Encyclopedia Britannica, 23 November, 2020 (https://www.britannica.com/topic/race-human; accessed 25 September 2021).

Souza 2008 — J. Souza, *Die Naturalisierung der Ungleichheit. Ein neues Paradigma zum Verständnis peripheren Gesellschaften*, Wiesbaden, 2008.

Spriggs, Reich 2020 — M. Spriggs, D. Reich, *An ancient DNA Pacific journey: a case study of collaboration between archaeologists and geneticists*, World Archaeology 51, 4, 2020, p. 620–639.

Star 2010 — S. L. Star, *This is not a boundary object: reflections on the origin of a concept,* Science, Technology and Human Values 35, 5, 2010, p. 601–617.

Star, Griesemer 1989 — S.L. Star, J. Griesemer, *Institutional ecology, 'translations' and boundary objects: amateurs and professionals in Berkeley's Museum of Vertebrate Zoology, 1907–39*, Social Studies of Science 19, 3, 1989, p. 387–420.

Statement 1996 — ***, *AAPA statement on biological aspects of race*, AJPA 101, 4, 1996, p. 569–570.

Statement 1998 — ***, *American Anthropological Association statement on race*, AmAnthr 100, 3, 1998, p. 712–713.

Stengers 2018 — I. Stengers, *Another science is possible. A manifesto for slow science* (translated by Stephen Muecke), Cambridge, 2018.

Stoneking 2017 — M. Stoneking, *An introduction to molecular anthropology*, Hoboken, 2017.

The 1000 Genomes Project Consortium 2015 — The 1000 Genomes Project Consortium, *A global reference for human genetic variation*, Nature 526, 2015, p. 68–74.

Teleaga 2014 — E. Teleaga, *Pecetea lui Skyles şi tumulii fastuoşi de la Agighiol şi Cugir. Omisiune şi falsificare în fondarea mitului "strămoşilor" românilor, geto-dacii*, SCIVA 65, 3–4, 2014, p. 295–318.

Vulpe 2012 — A. Vulpe, *Herodotus and the Scythian problem in Romania*, Dacia N.S. 56, 2012, p. 47–75.

Wenskus 1961 — R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung: das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Vienna, 1961.

Wolf 2010 — E. Wolf, *Europe and the people without history*. With a new foreword by T.H. Eriksen, Berkeley, 2010 (first edition in 1982).

Xu, Hu 2015 — K. Xu, S. Hu, *Population data of mitochondrial DNA HVS-I and HVS-II sequences for 208 Henan Han Chinese*, Legal Medicine 17, 4, 2015, p. 287–294.

Yudell *et alii* 2016 — M. Yudell, D. Roberts, R. DeSalle, S. Tishkoff, *Taking race out of human genetics*, Science 351, 6273, 2016, p. 564–565.

GENETICĂ ŞI ARHEOLOGIE: CUM DUC UNELE PRACTICI INTERDISCIPLINARE LA RASIALIZAREA ASCENDENŢEI

REZUMAT

Utilizarea rezultatelor produse de alte discipline, foarte populară în prezent, mai ales printre arheologi, nu duce în mod automat la o cunoaştere mai bună decât cea care exista deja în fiecare dintre disciplinele implicate, acest lucru fiind generat, mai ales, de faptul că doar anumite tradiţii de cercetare participă, nu disciplinele în ansamblul lor. Un caz de cooperare între geneticieni şi arheologi, deloc izolat, având ca scop principal plasarea unui număr mic de indivizi într-un peisaj etnic, ignoră cele mai bune încercări de înţelegerea a fenomenelor etnice din disciplinele lor şi arată că terenul comun, necesar pentru orice întreprindere interdisciplinară, provine din cunoaşterea comună politizată. O astfel de cooperare oferă răspunsuri la întrebări vechi, în loc să genereze noi moduri de a produce şi examina faptele.

Cuvinte-cheie: România, Dobrogea, Ev Mediu, fenomene etnice, cunoaştere ştiinţifică, interdisciplinaritate

CASTELUL BETHLEN DIN CRIȘ (JUD. MUREȘ) ÎN ARHIVA DIRECȚIEI MONUMENTELOR ISTORICE

LETIȚIA COSNEAN NISTOR*

Rezumat: Castelul Bethlen din satul Criș a făcut obiectul mai multor campanii de cercetări arheologice și de arhitectură, preliminare lucrărilor de restaurare din anii 1965, 1974–1977 și 1992–1998. Doar o mică parte din aceste studii preliminare au fost și publicate. Dosarele păstrate în *Colecția Direcției Monumentelor Istorice* a arhivei Institutului Național al Patrimoniului (București) conțin însă o documentație impresionantă, întinsă pe parcursul a patru decenii, care ne permite reconstituirea unor elemente de topografie a monumentului original. Extrem de dezbătute și contestate aproape unanim în literatura de specialitate, intervențiile de restaurare au suferit sincope pe parcursul lucrărilor, din care cea mai importantă a fost sistarea lor în 1977, prin desființarea Direcției Monumentelor Istorice, și reluarea lor abia în anii ’90. Degradările și pierderile de material suferite pe parcursul a peste două decenii de abandon au fost puse prea ușor pe seama acestor intervenții, fiind catalogate drept iresponsabile, tendențioase și falsificatoare. Articolul de față își propune o sinteză cronologică a intervențiilor și a cercetărilor corelate acestora, așa cum se desprinde din documentele de arhivă și din lectura actuală a monumentului (aflat în cursul unui nou proces de restaurare), care să recupereze și să valorifice informații relevante despre arhitectura și istoria acestuia.

Cuvinte-cheie: arhiva Direcției Monumentelor Istorice, castelul Bethlen din Criș, cercetări arheologice, relevee de arhitectură, restaurări

Ansamblul curții nobiliare din Criș (*Keresd* – magh., *Kreisch* – germ.) a devenit în istoria arhitecturii o emblemă a Renașterii din Transilvania. Folosirea sa neîntreruptă drept reședință a familiei Bethlen pe parcursul a cinci secole îi conferă în plus valoarea rară de monument depozitar al unui *modus vivendi* manifestat în timp prin tradiții, cutume și mode culturale diferite. Acest conglomerat organic de suprapuneri, extinderi, modificări a fost brutal întrerupt la începutul secolului al XX-lea, prin dezmembrarea unei structuri sociale tradiționale și a relației sale cu proprietatea[1].

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: letitiacosnean@gmail.com.

[1] Dramaticul proces de naționalizare a fost însoțit, adesea, de vandalizarea și, uneori, de ruinarea construcțiilor și nu a ocolit nicio reședință sau familie nobiliară din România, indiferent de etnie, religie sau vechime. Pentru o imagine sintetică a perioadei și a efectelor asupra patrimoniului arhitectural al nobilimii, vezi Burnichioiu 2017.

Aflat la o distanță de 17 km sud-vest de orașul Sighișoara, în relativă apropiere de cumpăna apelor dintre valea Târnavei Mari și valea Hârtibaciului, satul Criș este atestat documentar încă din secolul al XIV-lea[2], iar la mijlocul secolului al XV-lea apar primele mărturii scrise referitoare la construcțiile familiei Bethlen în teritoriu[3], confirmate cronologic prin descoperirile arheologice[4].

Incinta rectangulară, fortificată la colțuri cu turnuri din cărămidă, de tipul bastioanelor italienești vechi domină colina din mijlocul satului Criș printr-o arhitectură de cetate[5]. De altfel, arhitectura reședințelor fortificate din Transilvania premodernă este în mod decisiv influențată de arhitectura militară[6], elementele de fortificare fiind reproduse în variante mult abreviate în cadrul castelelor. Astfel, turnurile de colț ale reședinței nobiliare din Criș au adoptat formele specifice fortificațiilor bastionare italiene (bastioane cu planimetrie romboidală, de tip pană), dar cu dimensiuni mult mai mici și cu interiorul gol, asemenea turnurilor de artilerie, având două niveluri de apărare, metereze duble și *machicoulis*. În colțul de nord-est al incintei, bastionul înveșmântează până la nivelul primului etaj un turn octogonal, o structură care precedă inelul de fortificație[7]. Alipit acestui turn, pe latura nordică, respectiv estică se înalță alte două corpuri de clădire, rezultatul unor etape distincte, dar înglobate în această incintă unitară care se mai păstrează și astăzi. Intrarea se realiza prin intermediul unui portal amplasat pe latura nordică a zidului de incintă, care, însă, va cădea victima unei fragilități a terenului de fundare, asemenea porțiunii vestice a corpului nordic și a turnului de colț nord-vestic.

Cea mai veche componentă arhitecturală a ansamblului este poziționată în interiorul incintei, în partea de sud-vest și cuprinde donjonul circular desfășurat pe patru niveluri și un corp de clădire alipit acestuia. Acest nucleu constructiv reprezintă accentul compozițional al curții principale. O scară monumentală, decorată odinioară cu baluștrii renascentiști și stâlpi sculptați de piatră, permite accesul către spațiile

[2] Mențiunile documentare – „*sacerdos de villa Crys*", „*capitulum de Crizd*" (1309) – arată că acest sat, relativ îndepărtat de principalele rute medievale, avea deja o structură ecleziastică importantă. Vezi Suciu 1967, p. 176; Iosipescu, Iosipescu 1999, p. 68.

[3] Entz 1996, p. 536.

[4] Dumitrache 1997, p. 287.

[5] Istoricul și eseistul francez Auguste de Gérando, aflat într-o călătorie de documentare în Transilvania, în preajma anului 1840, mărturisește că, în fața castelului Bethlen din Criș, îi părea că se află, mai degrabă, în fața unei cetăți decât a unei reședințe nobiliare (de Gérando 1845, p. 201).

[6] P. Kovács 2011; Sebestyén 1987, p. 37; Anghel 1972, p. 124. În același timp, și modelul italian de *palazzo in fortressa*, de o largă răspândire în Europa centrală și de răsărit, își găsește expresia într-un număr mare de castele din Transilvania, cum este și cazul castelului de la Criș (Feuer-Tóth 1981, p. 29).

[7] Una dintre etapele cel mai precis datate, prin numeroasele inscripții conservate *in situ,* constă în edificarea acestei incinte rectangulare între anii 1675–1684, prin realizarea zidurilor de incintă, a turnurilor de artilerie în forma bastioanelor, a corpului estic și a drumurilor de strajă. Deși sfârșitul secolului al XVII-lea este marcat de renunțarea la caracterul defensiv în arhitectura reședințelor nobiliare din Transilvania (vezi Feuer-Tóth 1981, p. 32), prezența impunătoare a acestui element poate face trimitere la puterea tradiției, dar și la semnificația simbolică a elementelor defensive în arhitectura reședințelor.

ceremoniale ale reședinței nobiliare amenajate în interiorul turnului și la primul nivel al corpului de vest. Elementul cel mai plastic al întregului ansamblu îl constituie, însă, o amplă loggie desfășurată pe fațada estică a corpului de clădire, la etajul întâi, un veritabil *piano nobile* renascentist. Coloanele loggiei sculptate în piatră, cu proporții inspirate din forma baluștrilor (relativ scunde și cu un *enthasis* accentuat)[8] susțin o arcadă, conservată, cel mai probabil, într-o formă incompletă[9]. Donjonul este decorat cu ancadramente de piatră în etape succesive de construcție, cu marcaje stilistice distincte, arătând astfel preocuparea fiecărei generații de a-și lăsa amprenta cu precădere pe acest corp de clădire. Turnul devine în chip simbolic o mărturie a vechimii și a prestigiului familiei nobiliare Bethlen. Ultimul nivel al donjonului, un foișor de belvedere și pază, a fost denumit „friza donjonului" datorită decorului cu basoreliefuri colorate (roşu cu verde), reprezentând războinici lăncieri (identificați cu soldați secui)[10] cu calpac pe cap, halebarde sau scuturi în mâna dreaptă și cu mâna stângă sprijinită de mijloc.

Studierea castelului Bethlen din satul Criș a preocupat deopotrivă istorici, istorici de artă și de arhitectură, oameni de cultură, începând cu mijlocul secolului al XIX-lea până în prezent[11]. Cu toate acestea, cunoașterea istoriei sale a rămas limitată, fiind marcată de o suită de cercetări fragmentare și necorelate între diferitele specialități (arhitectură, arheologie, componentele artistice și documentele de arhivă). Lipsa unei tratări monografice, înglobatoare a diferitelor studii de specialitate desfășurate în mod concentrat în ultima jumătate de secol, de echipe de cercetare diferite, alături de publicarea prea succintă, uneori, a rezultatelor, a făcut ca o parte din rezultate să rămână necunoscute. De asemenea, perpetua reluare a investigațiilor, alături de o constantă „metamorfoză" a monumentului, aflat într-o restaurare cronică deja, pare să ne pună în fața unor mistere din ce în ce mai greu de dezlegat.

Un risc suplimentar îl reprezintă mistificarea unor etape de cercetare în defavoarea altora, pe criterii din cele mai puțin științifice. Întinderea intervențiilor de conservare și restaurare a acestui monument pe parcursul a mai multor ani, fără finalitate, a fost apreciată drept un gest de neputință în fața unui patrimoniu inaccesibil specialiștilor „de la București"[12]. În același timp, pierderea, în perioadele de abandon, a multor detalii decorative și componente artistice ale ansamblului

[8] Exemple de coloane care reproduc forma baluștrilor se întâlnesc frecvent în perioada Renașterii; menționăm exemplul conservat din apropiere, Casa Schuller din Mediaș, dar merită amintite și exemplele a două castele din Ungaria: Castelul Radvánsky din Radvány și Castelul Rákóczi din Kistapolcsány (Sebestyén 1987, p. 43; Perczel 2001, p. 122).

[9] Cosnean Nistor p. 89–91.

[10] Biró 1943, p. 85.

[11] O înșiruire cronologică cu cele mai importante studii: de Gérando 1845; Kövari 1892, p. 219; Lukinich 1927; Rádos 1939; Bálogh 1943; Biró 1943; B. Nagy 1970; Takács 1970; Sabadoș 1975; Sebestyén, Sebestyén 1963; Sebestyén 1987; Tugearu 1980; Feuer-Tóth 1981; Ionescu 1982; Dumitrache 1997; Keresztes 1995; Iosipescu, Iosipescu 1999; Perczel 2001; Kovács 2006; Karczag, Szabó 2010; Kovács 2017; Cosnean Nistor 2021.

[12] Kovács 2013, p. 8.

a devenit apanajul lipsei de profesionalism a celor implicați în restaurarea monumentului. Recuperarea informațiilor din istoria recentă a monumentului ne dezvăluie, însă, o cu totul altă realitate. În acest context, articolul de față își propune să prezinte, într-o formă sintetică, rezultatele pe care le-au adus investigațiile punctuale, releveele consecutive ale monumentului și cercetările prilejuite de lucrările de intervenții de urgență, de consolidare și de restaurare ale monumentului între anii 1964–1999. Mare parte dintre aceste studii au rămas nepublicate, dar sunt accesibile în fondul de arhivă al Direcției Monumentelor Istorice, din cadrul Institutului Național al Patrimoniului (București)[13].

PREAMBUL

Dosarul de corespondență al Direcției Monumentelor Istorice (mai departe DMI)[14], referitor la problema castelului Bethlen din Criș, cuprinde, ca o primă înregistrare cronologică, o copie a raportului întocmit de către Iulius Bielz în 22 martie 1951[15]. Ansamblul de construcții se afla „într-o stare de conservare relativ bună", fiind în administrarea inginerului silvic Julius Isopescu, „conducătorul Secției de Gospodărie Criș", care, în limita unor fonduri minime, reușește să întrețină castelul. Starea castelului la acea vreme se poate vedea și în colecția de fotografii Melicson din fototeca DMI (fig. 1)[16]. De asemenea, la scurt timp, Institutul de Arhitectură „Ion

[13] Am optat pentru o numire unitară a Direcției sub această formă – Direcția Monumentelor Istorice (cu prescurtarea DMI) –, adoptată de specialiștii care au organizat această arhivă (vezi Șerban 2001–2003, p. 122), pentru a evita confuziile pe care le pot produce cele șase variante de titulaturi care au circulat în intervalul 1952–1977. Arhiva conține o amplă documentație, organizată în 18 dosare, cu mii de înregistrări, cuprinzând acte, proiecte (memorii și planșe), corespondență, fotografii. Nu știm dacă fondul de arhivă este și integral, având în vedere mutarea sa repetată. O prezentare exhaustivă a istoricului și a organizării arhivei, la Șerban 2001–2003.

[14] Dosarul de corespondență nr. D 4113 înregistrează evenimente corelate monumentului, începând din 1951 până în 1999, și poate fi lecturat ca o frescă a societății și a modului de funcționare a instituțiilor statului, o împletire a profesioniștilor care inițiază demersuri relevante și o lipsă de susținere pe plan instituțional prin nesincronizarea și lipsa unui dialog real între diferitele părți.

[15] Iulius Bielz a fost muzeograf al Muzeului Bruckenthal din Sibiu, iar în 1955 devine directorul muzeului. Are studii în domeniile dreptului, istoriei artei și etnografiei, dar este și un colecționar de artă, cu interes pentru recuperarea patrimoniului risipit în anii de naționalizare. De altfel, încă din acest moment el pune problema recuperării mobilierului original: „Mobilierul, picturile și biblioteca au fost transportate în camioane după naționalizarea din 1948, în baza ordinului prefectului de atunci al județului Târnava-Mare. (...) picturile se găsesc în Muzeul din Sighișoara, în parte poate și în Muzeul din Mediaș, iar biblioteca în clădirea Sfatului din Sighișoara. Mobilierul s-a împărțit la diferite autorități" (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 143).

[16] Arhiva DMI, dosar nr. D 152, fototeca DMI, nr. inv. 82, 3205. Fototeca arhivei DMI cuprinde o documentare fotografică a castelului detaliată, repetată în ani succesivi, începând cu 1951 (arh. M. Melicson), 1959, 1961 – nr. inv. 739/710 (arh. E. Greceanu), 1976 – nr. inv. 1473 (arh. S. Tocitu), 1970 – nr. inv. 2668 (arh. T. Oteteleșan).

Fig. 1. Castelul Bethlen din Criș în 1952 (fototeca DMI, nr. inv. 3205, arh. M. Melicson).

Mincu", în cadrul campaniilor de relevare cu studenții, coordonează redactarea unui releveu detaliat al castelului[17] (fig. 2).

În 1954 se înregistrează un schimb de scrisori oficiale între Ministerul Culturii, Comitetul de Stat pentru Arhitectură și Construcții – Direcția Monumentelor Istorice și Ministerul Agriculturii și Silviculturii, în subordinea căruia se afla administrarea castelului. Subiectul este protecția și întreținerea acestui *monument istoric*[18], pus în pericol prin utilizarea sa: „trei saloane sunt depozite de cereale, iar alte trei camere birouri, (...), în subsol, unde se mai găsesc unele obiecte de artă, de valoare, au fost depozitate butoaie fără protejarea obiectelor de artă"[19]. Se cere protejarea castelului, considerat o „operă de artă", și se pune pentru prima oară în discuție o utilizare pe viitor conform valorii sale. De asemenea, se solicită un deviz pentru inițierea lucrărilor de reparații în cursul anului 1955. Un răspuns la solicitările cerute vine însă abia în 1957, cu un referat de documentare și un raport al degradărilor, realizate de Secțiunea de Arhitectură și Sistematizare a Regiunii Stalin (Brașov, n.n.), datat în 5 aprilie 1957[20]. Raportul semnat de Friedrich Carol, preia *mot à mot* descrierea monumentului din raportul lui Iulius Bielz. Aflăm apoi, dintr-un articol publicat în revista „Urzica" XI, nr. 20 din 30 octombrie 1959[21], care prezintă o fotografie „de la tov. Ion Ciubotaru din Sighișoara", despre starea de conservare a castelului din Criș și despre utilizarea sa inadecvată (depozitare utilaje agricole, lemne, cantină, printre altele). Ecourile acestui articol scurt, publicat într-o revistă de satiră și umor, sunt rapide. Din acest moment se reactivează discuțiile oficiale despre soarta monumentului, discuții care se prelungeau deja de cinci ani, fără acțiuni concrete. Astfel înțelegem și referatul scris de către Oliver Velescu, de la Direcția Generală a Monumentelor Istorice[22], în care prezintă cronologic (cu un ton de justificare) repetatele sesizări ale instituției în legătură cu soarta acestui monument și cere darea în judecată a GAS[23] Criș pentru „neglijarea clădirii, monument istoric, pe care o au în folosință", împreună cu evacuarea castelului. La puțin timp[24], o nouă adresă este trimisă din partea Direcției Monumentelor Istorice, de această dată către Sfatul Popular Raional Sighișoara, din care reiese că s-a decis mutarea depozitelor GAS din incinta castelului. Totuși, în 1961 castelul nu era încă eliberat pe deplin de Gospodăria Agricolă, iar degradările continuau să se extindă

[17] Releveul este realizat în anul 1953 de o echipă formată din studenții Clarisse Brandes, Ovidiu Comșa, Vitalie Cojoc, Petre Cușmaru și Petre Mihăilescu și publicat în volumul nr. 7 al seriei *Documente de arhitectură din România*, apărut în 1962, planșele 26–39.

[18] În 1955 se publică *Lista monumentelor de cultură de pe teritoriul RPR* de către Academia Republicii Populare Române (Nistor 2014, p. 27).

[19] Vezi adresa nr. 11632 din 26.VIII.1954 din partea Ministerului Culturii către Ministerul Agriculturii și Silviculturii, care face referire la o deplasare pe teren.

[20] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 134–136.

[21] Articolul este reprodus în dosarul nr. D 4113, p. 131.

[22] Direcția a fost înființată în cadrul Comitetului de Stat pentru Arhitectură și Construcții în 1952.

[23] Gospodăria Agricolă de Stat.

[24] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 130. Înregistrată în data de 25 decembrie (!) 1959 și semnată de directorul Virgil Bilciurescu.

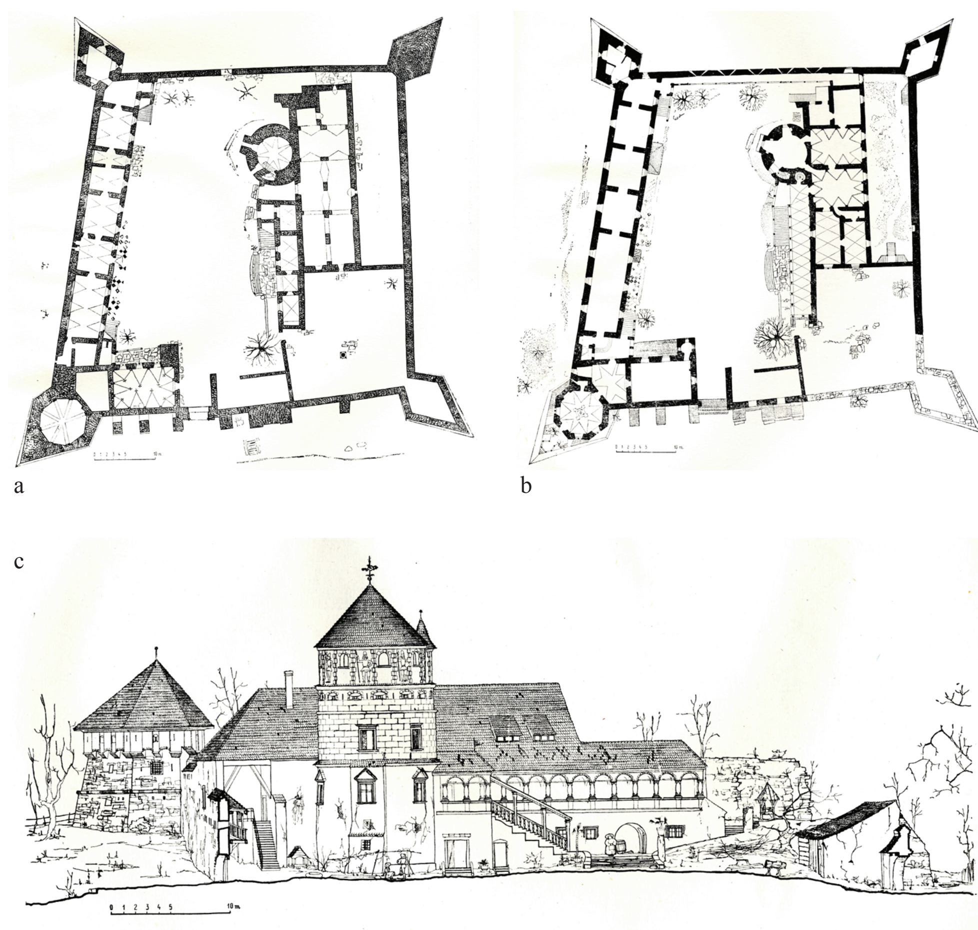

Fig. 2. Castelul Bethlen. Releveu 1953. a. Planul parterului; b. Planul etajului; c. Vedere a corpului de vest, a donjonului şi a turnului de colţ sud-vestic (*Documente arhitectură* 1962, pl. 27, 28, 33).

(„zidurile principale crăpate, acoperişurile în stare de prăbuşire”, piese sfărâmate în curte din cauza circulaţiei tractoarelor, lipsă ţigle smălţuite etc.)[25]. DMI planifică primele intervenţii; Eugenia Greceanu, ca specialist al instituţiei, se deplasează la faţa locului şi întocmeşte o listă preliminară de intervenţii, informând, în acelaşi timp, că mutarea GAS nu a fost soluţionată[26].

[25] Cf. unui proces verbal de constatare la faţa locului şi a unui referat de specialitate întocmit de Friedrich Carol din partea Direcţiei Monumentelor Istorice (vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 127–129). Referatul lui Friedrich Carol mai precizează faptul că, după mărturiilor unor localnici, o parte din piesele de valoare au fost transportate la Muzeul Bruckenthal, iar inventarul mobilierului se regăsea la secţia bunurilor Sfatului Raional Sighişoara. Evoluţia degradărilor între anii 1951–1964 se poate urmări în fototeca arhivei DMI.

[26] Cf. raportului din 19.X.1961, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 123.

Demersul inițiat în 1961 își găsește o primă finalizare concretă abia în 1964, prin proiectul *Lucrări de intervenții urgente la castelul Bethlen din Criș*[27]. Procesul verbal al Comisiei de avizare a monumentelor istorice[28], din data de 9 mai 1964, consemnează recomandările comisiei, printre care reținem observația legată de refuncționarea castelelor din Transilvania în general, „care se prezintă astăzi într-o stare deplorabilă din cauza folosirii lor în mod nepotrivit”[29]. Comisia propune funcția de muzeu pentru aceste clădiri, împreună cu valorificarea parcurilor și a grădinilor aferente.

În data de 5 octombrie 1965, este prezentat, în cadrul Comisiei de avizare a monumentelor istorice, *Proiectul de restaurare a castelului din Criș (*faza STE)[30], având două componente: pe de o parte sunt lucrările de restaurare[31], iar de cealaltă parte, sunt lucrările de amenajare a unui hotel turistic. Un nou articol în ziarul „Scânteia”, intitulat *Din nou despre întreținerea monumentelor de cultură*[32], urmărea, cel mai probabil, să mobilizeze multele instituții implicate pentru grăbirea unei soluții. În cadrul castelului funcționa, la acel moment, o cantină sezonieră a secției GAS Criș,

[27] Proiect DMI A37/1964. Lucrările propuse prevedeau consolidarea colțului nordic al loggiei, refacerea a patru arcade, subzidiri, centuri, suprabetonări de bolți, injectări, revizuirea tuturor șarpantelor și a învelitorilor.

[28] Procesele verbale ale ședințelor de avizare creionează, într-un mod consistent, amploarea intervențiilor de conservare/restaurare a monumentelor istorice organizate de Comisia de Stat pentru Arhitectură și Construcții, începând cu anul 1952, când se reia activitatea de protecție a monumentelor istorice după desființarea Comisiunii Monumentelor Istorice din anul 1948. Eugenia Greceanu a început publicarea acestora în Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice (BCMI 1995–2000). Discuțiile consemnate în cadrul acestor comisii arată un interes real și nu mimat. Compuse, cel mai adesea, din personalități culturale ale vremii (printre care enumăr pe arhitecții Grigore Ionescu, Duiliu Marcu, Horia Teodoru și pe istoricul de artă Vasile Drăguț), a căror formare intelectuală poartă amprenta perioadei interbelice, aceste comisii, în pofida vremurilor neprielnice unor abordări reale de protecție și de promovare a patrimoniului istoric, întreprind, totuși, o activitate consecventă în direcția salvării și revitalizării unor monumente distruse prin abuz de folosire. Castelele de pe întreg teritoriul României au fost victimele acestor abuzuri, iar faptul că se încearcă forțarea altei instituții de a reconsidera utilizarea acestor monumente de arhitectură (în acest caz Ministerul Agriculturii, prin GAS-uri și CAS-uri) și, în același timp, prezentarea de oportunități pentru Ministerul Turismului (vezi adresa către Oficiul Național de Turism „Carpați”, nr. 11357/20.X.1985), prin care se solicită propuneri de valorificare turistică a castelului Bethlen din Criș (dosar nr. D 4113, p. 103), este grăitor pentru a descifra activitatea DMI. În aceeași direcție, dosarul de corespondență al DMI referitor la castelul Criș înregistrează o serie consistentă de adrese, solicitări, minute de întâlniri cu directori de institute implicate pentru a soluționa problema impusă de conservarea precară a monumentului, dar și pentru a determina o funcțiune compatibilă cu acesta.

[29] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 119.

[30] Proiectul este înregistrat cu același număr DMI A 37/1964, fiind o continuare a proiectului de intervenții de urgență (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 105).

[31] Lucrările de restaurare cuprind: „cercetări arheologice, consolidări, revizuirea șarpantelor și a învelitorilor, refacerea finisajelor, marcarea zidurilor bastioanelor nord-vest, amenajarea zonei de protecție și dărâmarea anexei alipită laturei sud a incintei exterioare” (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 98).

[32] Numărul din 30.IX.1966, cf. arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 94.

a

b

c

d

e

Fig. 3. Castelul Bethlen din Criș. a. Curtea castelului în faza ocupării de GAS Criş (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971); b. Portalul de intrare (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971); c. Turnul octogonal (fototeca DMI, nr. inv. 739, fig. 2, arh. E. Greceanu, 1961); d. Corpul estic (fototeca DMI, nr. inv. 1473, arh. S. Tocitu, 1965); e. Corpul nord-estic (fototeca DMI, nr. inv. 3019, arh. T. Oteteleșan, 1971).

grădinița de copii și cantina grădiniței, magazia de cereale și materiale, cuprinzând opt vagoane de ovăz și 20 tone furaje[33].

Deși pregătirile pentru intervențiile concrete de restaurare păreau avansate, abia peste cinci ani se solicită includerea castelului în planul Direcției de restaurare a

[33] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 95.

monumentelor[34]. La scurt timp, Direcția înregistrează un (nou) apel pentru salvarea monumentului, semnat de arhitectul Gh. Sebestyén, care, cel mai probabil în cursul unei deplasări de documentare[35], vizitează castelul în august 1971. Din raportul său aflăm cum a evoluat stadiul de conservare a monumentului: poarta principală deplasată în plan vertical și crăpată, donjonul traversat de o crăpătură mare pe două niveluri, tavane pictate și pardoseli de parchet cu un grad avansat de deteriorare, loggia folosită ca depozitare de lăzi, iar capela utilizată în continuare ca depozit de îngrășăminte chimice (fig. 3)[36]. În vara anului 1972, castelul încă nu trecuse la Consiliul Popular[37], motiv care tergiversează lucrările de restaurare.

LUCRĂRILE DE CONSOLIDARE ȘI RESTAURARE (1964–1999)

Intervențiile de restaurare și conservare proiectate și executate de către specialiști ai Direcției Monumentelor Istorice au presupus o serie de măsuri, în acord cu practica răspândită în restaurarea monumentelor[38]: folosirea betonului pentru consolidări (introducerea unor centuri de beton, planșee de beton și ancorarea bolților pe o pânză de beton), re-țesere de zidărie, înlocuirea elementelor deteriorate cu elemente identice ca material și formă – în special la șarpante, plombe, injectarea fisurilor cu mortar ș.a. Au fost două etape distincte de intervenții, ambele neterminate, a căror vulnerabilitate nu a constat în lipsa de profesionalism sau de calitate în execuție, ci, în primul rând, în lipsa de finalitate. Ceea ce suntem înclinați să judecăm în momentul de față este o etapă intermediară de execuție, care expune în fața vizitatorului (spre mirarea și neplăcerea lui) nuditatea unui șantier de restaurare, urmele injectărilor, lipsa finisajelor, a treptelor și, nu în ultimul rând, masivitatea necamuflată a intervențiilor de beton, care, în mai bine de jumătate de secol de la punerea lor în operă, au devenit „dușmanul absolut" al restaurărilor.

[34] Cf. adresei din 13.XII.1971 din partea Comitetului de cultură și educație socialistă județul Mureș către Direcția Monumentelor Istorice și de Artă, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 92.

[35] Printre lucrările dedicate arhitecturii renașterii în Transilvania, vezi Sebestyén, Sebestyén 1963; Sebestyén 1984; Sebestyén 1987.

[36] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 91.

[37] Adresa IAS (Întreprinderii Agricole de Stat) Sighișoara către DMI, 21.07.1971, dosar nr. 4113, p. 90. În 14 iunie 1973, IAS Sighișoara cere din nou ajutorul DMI pentru a „mobiliza" Consiliul Popular să preia în gestiune castelul (dosar nr. D 4113, p. 72). O împotmolire birocratică...

[38] Vezi Arhiva DMI, PE (proiect de execuție) nr. A37/1964 (intervenții urgente, generale), STE (studiu tehnic de execuție) nr. A37/1964 (cercetări și restaurări), STE nr. A37/1965 (restaurări, amenajare), PE parțial nr. A37/1972 (cercetare și consolidare drum de strajă), STE și PE parțial nr. A37/1974 (castel Georgius Bethlen), STE și PE parțial nr. A127/1974 (castel Alexius Bethlen) și PE parțial nr. A127/1976 (turnul de sud-vest și zidul de incintă vestic). Criticarea unui set de lucrări – după exigențele și progresele actuale în restaurarea și cercetarea unui monument de arhitectură – ar fi un demers iluzoriu, un simplu reflex de superioritate care nu ar aduce niciun beneficiu înțelegerii realităților istorice.

Cu toate acestea, cunoscând sincopele lucrărilor, abandonarea și starea de precolaps a monumentului din anii ’90, lipsa intervențiilor de consolidare, protecție și restaurare nu ar fi făcut posibilă păstrarea ansamblului în general, dar nici a picturilor murale care se mențin, într-o formă firavă, la etajul turnului donjon[39]. De asemenea, stratul de tencuială cu respectivele picturi murale prezintă urmele de buciardare ale unei etape istorice de acoperire a respectivului strat, iar nu efectele unei decapări „neprofesioniste”[40]. Consolidarea bolților din turnul donjon s-a făcut prin acoperirea cu panouri a tencuielilor de pe pereți, pentru a proteja posibilele urme de pictură[41]. De asemenea, și pictura, care era vizibilă în anii ’70 în „sala de judecată” (la etajul corpului de nord-est)[42], a dispărut în totalitate. „Sala de judecată” însă a suferit distrugeri importante în intervalul 1977–1990, având planșeul complet distrus la reînceperea lucrărilor din 1992[43]. Trebuie, deci, făcută o distincție între daunele produse de starea de precolaps a clădirilor abandonate de ani buni și decizia specialiștilor implicați în restaurare de a îndepărta ireversibil suprafețe arhitecturale istorice, bine conservate. Consultarea atentă a proiectelor de intervenții indică faptul că s-a urmărit minima intervenție[44].

Lucrările de restaurare au început la corpul de vest cu donjon (denumit **castelul Georgius Bethlen**), ulterior pregătindu-se documentația și execuția pentru turnul poligonal alături de corpul de clădiri de pe latura estică și nord-estică (denumite **castelul Alexius Bethlen**)[45], propunându-se următoarele lucrări: **Castelul Alexius Bethlen** – consolidare și conservare a elementelor existente prin plombe, țeseri de zidărie și planșee de beton armat, pentru turnul de sud-vest – revenirea la nivelul de cornișă original, odată cu revizuirea șarpantei și refacerea învelitorii; **Castelul Georgius Bethlen** – degajarea vechilor structuri, amenajarea unei scări pentru accesul la mansardă, în virtutea noii funcțiuni de cazare propuse pentru acest nivel, marcarea pe teren a incintei din secolul al XVI-lea; consolidări ale paramentului (plombe, țeseri, injectări), taselarea elementelor de piatră; planșee de beton armat peste etajele I și II ale turnului donjon de care se suspendă bolțile din plasă de rabiț, *reconstituite conform urmelor conservate în tencuială*; refacerea drumului de strajă de legătură

[39] Pentru descifrarea scenelor și identificarea sursei grafice, vezi Kovács 2017.

[40] Pentru critica restaurărilor de la Criș, vezi Kovács 2006, p. 141, Kovács 2013, p. 8; Kovács 2017, p. 33; Burnichioiu 2017, p. 18–19.

[41] Cf. raportului pictorului restaurator Dumitrache Daniel, vezi Raport de deplasare, din 31.V.1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 2.

[42] Fragmente ale picturii se pot vedea în scene din filmul *Ultimul cartuș,* 1974 – filmat în 1973.

[43] Arhiva DMASI, Dosar corespondență Castel Bethlen Criș, 1992 – *Constatare a stării fizice și a lucrărilor executate la Castelul Criș, satul Criș, comuna Daneș, jud. Mureș* (arh. M. Neagu, 1992).

[44] Vezi și memoriul de arhitectură din 1992, în care se semnalează nevoia intervenirii cu prudență la nivelul tencuielilor, care mai pot păstra urme de pictură. De asemenea, la turnul donjon, care prezintă multe discontinuități structurale pe verticală, s-a recomandat evitarea soluției de subzidire în favoarea unei consolidări a terenului. La nivelul finisajelor s-au propus tencuieli pe bază de var, reparații la „bosajele buciardate din jurul ferestrelor la muchiile fațadei și la friza de lăncieri” (v. arhiva DMASI, T102/1993–1998, *Proiect de intervenții de urgență,* vol. I, Memoriu de arhitectură, arh. M. Neagu, p. 2).

[45] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 49–51.

cu turnul la „cotele care vor rezulta din cercetarea de parament”. Bolțile loggiei și ale încăperilor de la nivelul întâi al corpului s-au consolidat prin ancorarea lor de o pânză ușoară de beton turnată pe intrados (suprabetonare) și ancorată prin centuri în structura de zidărie. Comisia recomandă consilierea viitorului beneficiar pentru a se recupera mobilierul original al castelului și recuperarea mobilierului exterior („obiecte care se află în diverse muzee din Transilvania”), precum și reconstituirea parcului.

În următoarea etapă, proiectul de restaurare, referitor la corpul de clădiri de pe latura de nord-est și est a incintei, propune următoarele lucrări: suprabetonarea bolților capelei și realizarea unui planșeu de beton armat peste capelă, care să permită bolților să rămână autoportante, consolidarea pereților prin introducerea de centuri și stâlpi de beton armat; consolidarea turnului de sud-est cu centuri de beton și planșeu de beton armat, plombe, țeseri; desfacerea și refacerea scărilor exterioare, completări cu piese din piatră; desfacerea și refacerea portalului de intrare în incintă și completarea pieselor sculptate din piatră cu piatră adusă din Gura Baciului[46]. Materialele propuse pentru finisări (etapă care nu s-a finalizat) erau tencuieli din var-nisip, tencuieli cu praf de piatră la încăperile boltite cu stucaturi, planșee din lemn de stejar cu grinzi aparente pentru bastioane, pardoseli din similicărămidă care să reproducă fragmentele descoperite în săpături[47].

Lucrările de consolidare a frizei lăncierilor de pe turnul donjon au fost realizate în 1977 de către pictorul restaurator Dumitrache Daniel[48]. Consolidarea basoreliefurilor din lut ars, cu urme de pictură, a fost realizată prin „chituirea lacunelor și a fisurilor și injectarea cu caseinat de calciu”. Pe parcursul lucrărilor a reieșit că o mare parte din cărămidă era pulverulentă, fapt care a îngreunat operațiunea de consolidare prin injectare (în special în regiunea coifurilor). Zidăria de cărămidă în sine era „macerată”, iar tencuiala, în proporție de 80%, era desprinsă de suport. Pictorul restaurator recomandă în finalul raportului corelarea intervențiilor viitoare cu lucrările de restaurare de la nivelul zidăriei și a tencuielii. Raportul menționează, de asemenea, picturile din interiorul turnului, care, pe perioada desfășurării lucrărilor de restaurare și consolidare, au fost protejate cu panouri și solicită deplasarea comisiei de avizare a lucrărilor de restaurare pictură murală la fața locului pentru analiza ambelor probleme (!). Știm că anul fatidic 1977 a însemnat desființarea DMI și, prin urmare, întreg procesul complex de intervenții și de preluare în funcțiune a fost de asemenea suspendat, compromițând astfel o investiție majoră (fig. 4)[49].

---

[46] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 14–16. Proiectul nr. A127/1976 primește aviz favorabil în 26 iunie 1976.

[47] Arhiva DMI, dosar nr. D 4118, *Proiect A127/1974 – Memoriu justificativ,* p. 5.

[48] Cf. Raport de deplasare, din 31.V.1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 2.

[49] Eșalonarea investiției, cf. aviz nr. 160 din 4 mai 1977, arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 4, astfel: lucrări de intervenții urgente 1964 – *266.000 de lei*; lucrări de restaurare și amenajări 1966 – *3.450.000 de lei*; cercetări și consolidări 1973 – *421.000 de lei*; restaurarea castelului Georgius Bethlen – 1975 – *3.087.000* și *1.058.000 de lei*; restaurarea castelului Alexius Bethlen – 1975/1976– *3.423.000 de lei* și *326.000 de lei*.

Fig. 4. Castelul Georgius Bethlen în 1976 (arhiva DMI, dosar nr. D 4118).

Castelul va fi cu totul abandonat în perioada 1978–1992, odată cu desfiinţarea DMI, perioadă în care monumentul este de-a dreptul vandalizat, pentru materiale[50]. Situaţia jalnică în care se găsea monumentul este amplu documentată la momentul reluării proiectelor de intervenţii, în anul 1992[51], astfel: **corpul de vest cu turnul donjon** prezintă o stare a zidăriei relativ bună, suprabetonările sunt parţial realizate, bolţile din extremitatea sudică a corpului sunt prăbuşite, şarpanta în stare de degradare avansată, scara de acces deteriorată, lipsesc baluştrii, stâlpi; şarpanta peste loggie lipseşte („elemente de lemn din şarpantă au fost tăiate cu fierăstrăul"); **turnurile de sud-vest şi sud-est** au planşeele din lemn prăbuşite; **corpul de est** are şarpanta complet prăbuşită, cu fisuri punctuale la zidărie, tencuiala parţial distrusă, ancadramente descompletate; **turnul octogonal** prezintă fisuri puternice şi bolţi prăbuşite în zonele de legătură cu corpurile adiacente; **corpul de nord** a suferit pagube masive – planşeul din lemn peste sala de judecată complet distrus, tencuiala

[50] Vezi şi expertiza tehnică din septembrie 1996, care evaluează degradările, arhiva DMASI, dosar nr. 142 din 1997: „furtul materialelor lemnoase de la planşee, şarpantă şi chiar buiandrugi".

[51] Arhiva DMASI, dosar T102, 1993–1999. Vezi colajul fotografic şi rapoartele de expertiză, în special Anexa I la *Raportul de expertiză generală – Analiza pe corpuri a avariilor existente şi a măsurilor de consolidare luate până în prezent,* 1993, p. 27–29 şi Dosar corespondenţă Castel Bethlen Criş – *Constatare a stării fizice şi a lucrărilor executate la Castelul Criş, satul Criş, comuna Daneş, jud. Mureş* (arh. M. Neagu, 1992).

exterioară în întregime deteriorată, lipsesc elemente din ancadramentele de piatră și în întregime ancadramentul de intrare în capelă (fig. 5).

Ca urmare a stării avansate de degradare în care se găsea întreg ansamblul, s-a intervenit într-o primă etapă cu lucrări de urgență la turnul donjon[52], continuând unele lucrări neterminate din etapa 1977, urmând apoi să fie detaliate proiectele pentru restul corpurilor. Lucrările din această etapă vor reface șarpantele prăbușite, pardoselile, scările, se vor finaliza suprabetonările și introducerea planșeelor de beton; ancadramentele de piatră cu elemente lipsă vor fi completate cu elemente de piatră nouă, identice ca profil[53]. În vederea refuncționalizării, o mansardă cu lucarne simple a fost amenajată în acoperișul corpului de est, iar în cadrul corpului de vest, o legătură cu parterul a fost introdusă în nișa (modificată), care anterior făcea legătura dintre sala principală de primire și sala din colțul nord-vestic al respectivului corp la nivelul întâi. Și aceste lucrări au fost sistate brusc în 1999, condamnate la același destin cu cele din anii '70, odată cu revendicarea castelului de către moștenitori. Finalizarea, însă, a unor etape definitorii (consolidarea structurală, introducerea de ferestre de tip termopan, cu tâmplărie de lemn și mansardarea corpului estic spre exemplu) a permis actualului administrator amenajarea unor spații de locuit în corpul de est și deschiderea ansamblului în general pentru turiști, cu investiții absolut minimale.

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE[54]

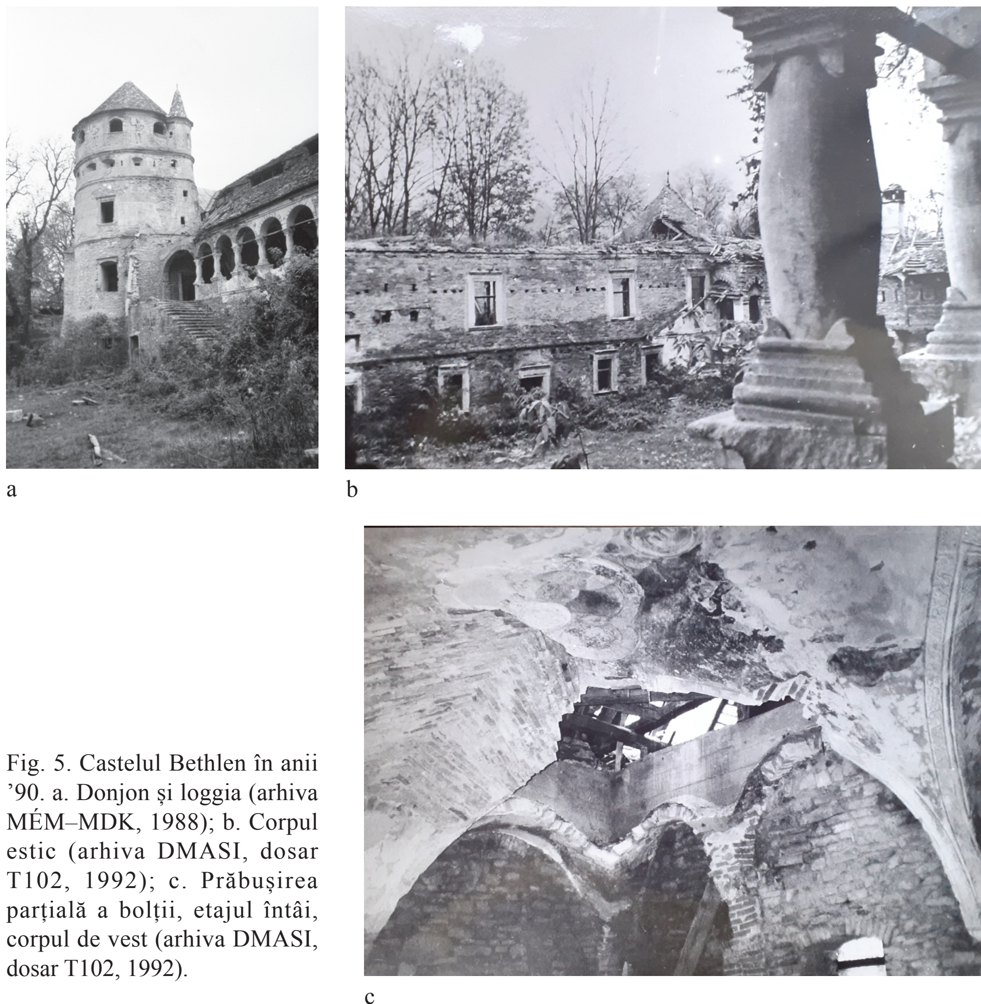
Într-o primă etapă, cercetările arheologice au fost conduse de către arheologul Mariana Beldie Dumitrache, pe parcursul mai multor campanii de săpături (două în 1974[55], urmate de alte trei campanii realizate în 1976 și 1977). Concluziile acestor

[52] Arhiva DMASI, dosar T102, *Proiect de intervenții de urgență,* vol. I, *Memoriu de arhitectură*, arh. M. Neagu, p. 2. Lucrările de consolidare a turnului au constat în injecții în masa zidăriei, centuri exterioare din beton armat, tiranți la nivelul pardoselilor de la etajele I și IV ș.a. Vezi arhiva DMASI, dosar T102, 1993–1999, *Proiect de consolidare a turnului donjon – Memoriu de rezistența* (ing. L.T. Spoială); *Proiect de consolidare a turnului donjon – Memoriu de arhitectură* (arh. C. Constantin). Proiectul conține 26 de planșe, printre care amintesc releveele ancadramentelor de piatră ale ferestrelor de la etajul 1 și 2 și de ușă (etaj 1).

[53] Trebuie apreciat efortul de reconstituire a corpusului de ancadramente de piatră, cu reproducerea exactă a modelului original folosind piatră de Gura Baciului. O serie de reparații punctuale indică grija conservării *in situ* a cât mai multor piese originale. Totuși, sunt și unele exemple, cum este și cazul ancadramentului de intrare la capelă, repus recent în operă, în care noile elemente reproduc în mod eronat detaliile decorative originale. Relevee detaliate cu ancadramente de piatră, cu reconstituirea portalului de intrare, cu reconstituirea balustradelor din piatră se pot consulta în dosarul T102, 1994 – *Proiect de restaurare, consolidare, amenajare – PT+DDE.*

[54] Arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport preliminar de cercetare arheologică – Castelul Criș 1974, 1976, 1977*; arhiva DMASI, *Raport de cercetare arheologică. Campania 1998.*

[55] Primele cercetări urmăresc fundamentarea proiectelor de intervenții de consolidare și restaurare (cercetări arheologice, cercetări de parament și de arhitectură în general, lucrări de protejare a plafoanelor pictate, consolidări de parament, consolidarea drumului de strajă). Extras din procesul verbal al comisiei de avizare, în DMI, dosar nr. D 4113, p. 89. Valoarea acestei etape s-a ridicat la 421.000 de lei.

a b

c

Fig. 5. Castelul Bethlen în anii ’90. a. Donjon și loggia (arhiva MÉM–MDK, 1988); b. Corpul estic (arhiva DMASI, dosar T102, 1992); c. Prăbușirea parțială a bolții, etajul întâi, corpul de vest (arhiva DMASI, dosar T102, 1992).

rapoarte au fost publicate succint[56], o parte din informațiile relevante ale acestor investigații arheologice rămânând inedite.

Primul raport arheologic preliminar[57] prezintă următoarea etapizare constructivă a ansamblului:

(1) construcția turnului donjon într-o primă fază (cel târziu secolul al XV-lea), alipit unei „curți dreptunghiulare” (fundațiile celor două structuri sunt distincte, ne-întrețesute); guri de tragere identificate pe latura de est a vechii incinte (fundațiile actualei aripi de vest);

[56] Dumitrache 1997.

[57] Vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport asupra cercetărilor arheologice desfășurate la castelul Bethlen din Criș – 1974*, din 5 august 1974.

(2) ridicarea corpului de vest pe urmele vechii incinte, cu un parter boltit și deasupra lui un nivel de camere, înconjurat de un nou zid de incintă, surprins în săpături (ulterior abandonat); inscripția anului 1559 este elementul de datare a acestei perioade, împreună cu o „colonetă dublă[58]" (fig. 6) și o colonetă simplă, descoperite arheologic (astăzi dispărute);

(3) inscripția anului 1588 datează lucrări de remodelări ale corpului de vest și ridicarea sau transformarea nivelului doi al turnului donjon;

(4) prima jumătate a secolului al XVII-lea (etapa Franciscus Bethlen) presupune desființarea incintei din secolul al XVI-lea (etapa 2) și construirea turnului octogonal și a unui nou corp pe latura nordică, conservat pe partea estică doar la nivel arheologic[59];

(5) a doua jumătate a secolului al XVII-lea (etapa Alexius Bethlen) în care se ridică incinta și turnurile pană de colț (1675–1677), amenajarea corpului estic de locuit (1684) și amenajarea capelei și, posibil, și ridicarea loggiei (cu semnul întrebării). Un alt element important în descifrarea cronologiei relative a monumentului îl reprezintă adosarea decroșului din dreptul capelei, aflat pe colțul dinspre interiorul curții corpului de nord-vest.

Al doilea raport arheologic extinde cercetarea cu o serie nouă de sondaje[60]. Astfel, vechea incintă (surprinsă în campania precedentă în zona corpului de vest) este identificată și în exteriorul laturii estice a incintei actuale, dar și în legătură cu turnul octogonal; de altfel, țeserea celor două structuri (turn octogonal și zidul de incintă mai vechi) definesc forma și rolul primei etape a turnului octogonal, înaintea transformării sale într-un turn de locuit. Este important de menționat și identificarea parțială a unui alt turn de colț în zona turnului sud-estic, „probabil octogonal". Poarta principală de acces în incintă a fost precedată de alte trei faze constructive: a. două turnuri rectangulare (5 × 2,6 m, respectiv 4,2 × 3 m) al căror context fusese deranjat, dar cu materiale ceramice din secolele XV–XVI; b. un zid cu traseu oval desființează cele două turnuri; c. ultima fază a porții corespunde etapei Alexius Bethlen (1675–1681), odată cu îmbrăcarea turnului octogonal într-un bastion pană pe două niveluri, iar în zona porții se amenajează o intrare pe locul celor două turnuri din prima etapă, marcată în subsol printr-un decroș în fundația nou construită. Ulterior și acest portal va fi modificat prin realizarea unei deschideri mai mari, iar fragmente din vechiul portal au fost reutilizate

[58] Forma colonetei duble este asemănătoare cu balustrul de colț al loggiei deschise înspre curtea interioară la casa primarului Mediașului Johannes Schuller, datată la sfârșitul secolului al XVI-lea (vezi Fabini 1976).

[59] În sprijinul datării acestei etape vine și descoperirea unui fragment de ancadrament cu inscripția parțial conservată a unui an (161...), vezi și *Studiul istoric* realizat de L. Tugearu, 1977 (arhiva DMI, dosar nr. D 4118, p. 9).

[60] Arhiva DMI, dosar nr. D 4125, *Raport preliminar de cercetare arheologică* din data de 24.III.1977 (raport scris, nouă planșe cu planul general de săpătură, secțiuni și profile și o amplă documentație fotografică) care rezumă campania din 1976. În această campanie sunt trasate opt secțiuni noi, atât în incinta castelului, în spațiile interioare, cât și la exteriorul incintei. Arhitecta Sanda Ignat, șef al proiectului de restaurare, va cere o nouă investigație arheologică în prelungirea primelor campanii pentru a elucida situația aripii de nord-vest (cf. Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, raport de deplasare din data de 7 octombrie 1974).

la nivelul fundației, în momentul lărgirii intrării[61]. Refacerea frecventă a intrării se datorează cel mai probabil terenului, a cărui fragilitate și portanță scăzută[62] au condus atât la ruinarea aripii nordice, cât și la fisurile și crăpăturile puternice prezente în turnul octogonal. Existența unui portal de intrare încadrat de coloane surmontate de doi lei sculptați în piatră și decorată la partea superioară cu arcade a fost susținută în repetate rânduri[63]. Poarta sudică a castelului Apafi din Dumbrăveni păstra, de asemenea, un coronament decorat cu arcade oarbe[64], un element de decor arhitectural de o largă răspândire în arhitectura reședințelor nobiliare din Transilvania[65]. În cazul castelului Bethlen din Criş, deasupra vechiului portal se mai putea vedea pornirea unui arc[66].

Fig. 6. Castelul Bethlen din Criș. Balustru descoperit în cadrul săpăturilor arheologice din 1974 (arhiva DMASI, dosar T102, 1992).

Contextul deranjat al stratului de pământ din interiorul capelei a împiedicat analiza stratigrafică la zid a acestui spațiu sau corelarea descoperirilor. Totuși, săpătura a relevat faptul că pilaștrii adosați, care susțin bolta capelei, sunt o adăugire ulterioară (sfârșitul secolului al XVII-lea). De asemenea, o locuință „adâncită în pământ viu", datată prin materialul ceramic în

[61] Conform observațiilor lui Iulius Bielz din 1954, ultima fază a porții datează din 1804, vezi DMI, dosar nr. D 4113, p. 141. Același autor observă console de piatră și alte fragmente de piatră fasonate dispuse în preajma intrării, pe care le corelează cu intrarea originală în incintă, mai amplă, acoperită de o boltă (referire la corpul de nord, astăzi prăbușit, prin care era străpunsă la parter poarta principală de acces în incintă). Spoliile se pot vedea și în clișeele 4432/52 și 4437/59, cf. raportului (fototeca DMI).

[62] Fiind în fapt un teren de umplutură, cf. raport arheologic 1977, p. 2. Deplasarea portalului pe verticală a impus demolarea acestuia în 1976, cu intenția refacerii (nerealizate).

[63] În 1951, Iulius Bielz găsește printre multe alte fragmente de piatră și sculpturi risipite împrejurul castelului, printre care un leu asemănător celui păstrat înzidit: „Tot aici se mai găsește un leu de piatră, în stilul renașterii, care probabil împreună cu un al doilea, zidit în zidul aripei de răsărit, a flancat vechiul portal al castelului" (vezi Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 141–143, Raport semnat de Iulius Bielz în data de 22 martie 1951, Sibiu). Prezența leilor în arhitectura intrării a fost indicată şi de către Liana Tugearu, făcând trimitere către intrarea de la casa primarului Johannes Schuller din Mediaș (vezi Tugearu 1980, p. 87). Un leu, asemănător celui păstrat încastrat în corpul estic, apare și într-o fotografie de epocă, cf. albumul de fotografie *Részletek Gróf Bethlen Gábor „Keresd"-i várkastélyából és kertjéből 1912* (reprodus în fototeca DMI, nr. inv. 777).

[64] Biró 1943, pl. III.

[65] Sebestyén 1987, p. 43.

[66] Vezi și releveul din 1953, *Documente arhitectură* 1962, pl. 29.

perioada secolelor XIV–XV, trebuie menționată pentru reperul cronologic *ante quem* al ansamblului. Ancadramentul original al intrării în capelă era compus, așa cum se poate constata și în elevație[67], din mai multe elemente recuperate, confirmat și la nivelul săpăturilor printr-o deplasare a pragului față de poziția lintoului (fig. 7). Raportul este însoțit de nouă planșe grafice și de documentație fotografică (52 de clișee).

O investigație arheologică preliminară lucrărilor de subzidire necesare la turnul octogonal a fost realizată la începutul anului 1977, când s-au deschis trei secțiuni arheologice (două în interiorul turnului și una în antecameră)[68]. Din păcate, această campanie nu s-a putut finaliza cu descoperiri relevante din cauza insuficientei iluminări a spațiului, în lipsa curentului electric[69].

Ultima campanie arheologică, realizată înaintea desființării DMI, s-a concentrat pe zona de nord-vest a ansamblului[70]. Corpul de clădire identificat pe locul magaziilor din secolele XVIII–XIX, de pe latura nordică a incintei, era compus la parter din trei încăperi ample (7,5 × 5,5 m; 8 × 4 m; 8 × 4 m) în fața cărora, la o distanță de cca 1,5–2 m, s-au descoperit patru piloni (fundațiile unor suporți punctuali care ar fi putut să delimiteze o galerie deschisă, de tipul unui portic). Această descoperire este corelată de către Mariana Dumitrache cu prezența a trei fragmente de coloane risipite în curtea castelului, care au un diametru de cca 0,50–0,60 m[71]. O scară de acces către etajul întâi al acestui corp de clădire, de lățime 1,80 m, a fost identificată la nivelul fundației pe latura de nord (lângă loggie), întrețesută cu fundațiile corpului de vest. Această scară, în poziție simetrică față de scara care permite accesul către nivelul loggiei, o determină pe autoarea cercetării arheologice să deducă existența unei loggii mai ample, care se prelungea până la corpul nordic și se întorcea și pe latura acestuia, suprapunând astfel galeria de la parter[72]. Țeserea fundației scării cu

[67] Actualmente, ancadramentul original a fost înlocuit cu unul realizat în perioada proiectului de restaurare, dar care nu fusese montat. Fapt pozitiv, pentru că actualul ancadrament reproduce o formă ajustată (perfectată) a vechiului ancadrament, care, fiind compus din elemente reutilizate, nu conținea o suprapunere a decorului arhitravei cu montanții verticalei. Actualul ancadrament are, însă, o arhitravă lățită astfel încât această neconcordanță să nu mai existe (!).

[68] Arhiva DMI, dosar nr. D 4125 – *Raport de deplasare* din data de 29.III.1977.

[69] Unele succinte observații în legătură cu acest turn sunt incluse, însă, în raportul de la finalul acestui an (vezi *infra*), din care aflăm că s-a descoperit o fundație anterioară turnului, cu orientarea nord-est – sud-vest, care, alături de urmele descoperite în capelă, sugerează o locuire anterioară anului 1500.

[70] Arhiva DMI, dosar nr. D 4125 – *Raport preliminar de cercetare arheologică* din data de 19.XI.1977. Săpătura arheologică a presupus trasarea a 11 secțiuni arheologice, cf planului general de săpătură și celor patru planșe cu profile și detalii de pardoseală.

[71] Câteva fragmente de coloane din tuf vulcanic sunt reutilizate astăzi în scop decorativ, pentru amenajarea peisagistică. Detaliile constructive și dimensiunile acestora indică, mai degrabă, proveniența din cadrul unui monument antic (o bază evazată, nefinisată la partea inferioară și lăcașuri specifice ridicări pieselor). Mai mult, Auguste de Gérando menționează, printre piesele de valoare din preajma castelului, o coloană „care pare de epocă romană”, adusă, conform tradiției orale locale, de către un meșter direct de la Aiud (de Gérando 1845, p. 202).

[72] Pentru detalierea și argumentarea suplimentară a acestei ipoteze, vezi Dumitrache 1997 și Cosnean Nistor 2021, p. 88–94.

Fig. 7. Castelul Bethlen din Criş. Ancadramentul de uşă al capelei (arhiva DMI, dosar nr. D 152, fig. 12).

fundația corpului vestic (încăperea de sub loggie) determină datarea corpului de nord în perioada Georgius Bethlen; încetează să funcționeze, cel mai probabil, în urma unei prăbușiri din secolul al XVIII-lea[73].

Cercetarea arheologică a fost continuată de o nouă echipă în anul 1998[74], urmărind detalierea cu precădere a zonelor de vest și de nord ale incintei[75]. În curtea vestică (așa-numită de serviciu) a ansamblului, au fost puse în evidență două tipuri

[73] Apele freatice surprinse la mică adâncime în timpul săpăturii arheologice a porții și o crăpătură care străbate fundația încăperii de lângă poartă până la talpa fundației sunt argumentele acestei interpretări.

[74] Echipa a fost formată din arheologii Raluca Iosipescu și Sergiu Iosipescu, vezi Arhiva DMASI, *Raport de cercetare arheologică. Campania 1998*. Doamna arheolog Mariana Dumitrache a predat materialul arheologic și întreaga documentație către Muzeul Național de Istorie a României înainte de părăsirea țării. Țin să îi mulțumesc pe această cale pentru clarificările și interesul de a contribui la recuperarea informațiilor pierdute, inevitabil, între desele întreruperi și mutări ale arhivelor.

[75] Iosipescu, Iosipescu 1999.

de pavaje de cărămizi (hexagonale, realizat de-a lungul corpului de clădire Georgius Bethlen și rectangulare, de-a lungul zidului de curtină vestic), ambele databile în ultima etapă cronologică majoră a secolului al XVII-lea, etapa Alexius Bethlen. În turnul bastionar nord-vestic (conservat ca o ruină) a fost surprinsă amprenta zidului vechi de incintă (complet demantelat), identificat, de asemenea, și sub curtina de vest. Observațiile arheologice sunt completate în cadrul acestui raport de un dosar epigrafic (13 inscripții). Dacă în privința descoperirilor arheologice această campanie nu aduce noutăți semnificative, trebuie notată interpretarea pe care autorii o dau funcției zidului de incintă de traseu „oval", pe care îl leagă, prin traseu și direcție, mai degrabă de o etapă constructivă anterioară castelului, și anume de ansamblul bisericii medievale, posibil situat pe locul actualei biserici evanghelice.

CERCETĂRILE DE ARHITECTURĂ ȘI ISTORIA ARTEI ÎN ARHIVA DMI

Lucrările de intervenție asupra castelului sunt însoțite, pe tot parcursul lor, de o constantă documentare directă a monumentului. Releveele de arhitectură, ale detaliilor constructive și repertoriu decorativ înregistrat prin relevee de detaliu fundamentează lucrările de intervenție, dar, în același timp, se constituie într-un martor al istoriei[76]. Astfel, în prima etapă de proiectare a intervențiilor de urgență din 1964[77], se folosește releveul de arhitectură realizat în cadrul campaniilor de documentare ale Institutului de Arhitectură „Ion Mincu" din anul 1953[78]. În perioada 1974–1977, releveul inițial va fi completat și extins sub coordonarea arhitectei Sanda Tocitu Ignat[79]. În același timp, un releveu nou este realizat la comanda Comitetului județean pentru cultură și educație socialistă (Târgu Mureș), care-l expediază către DMI, împreună cu ridicarea topografică și cu un plan de situație al castelului Bethlen din Criș[80]. În 1992, un releveu actualizat al castelului este realizat de noua echipă de proiectare[81]. O schiță de plan oarecum atipică a castelului din Criș se află în arhiva Institutului de protecție

[76] Din păcate, motivat de o politică de protecție a informațiilor conținute de releveele arhivei, Institutul Național al Patrimoniului a impus niște prețuri prohibitive la scanarea documentelor. O publicare integrală, într-o ediție critică, a tuturor releveelor realizate în intervalul 1953–1999 ar completa cronica secolului XX în evoluția monumentului.

[77] Vezi arhiva DMI, dosar nr. 4114/1964. O parte din planșele proiectului A37/1964 cuprinzând releveul reproduce integral releveul anterior, menționând în mod expres „copie după releveul Institutului Ion Mincu". Planșele sunt semnate de G. Ionescu, R. Bordenache, E. Chefneux, S. Tocitu, V. Andronic.

[78] *Documente arhitectură* 1962, pl. 26–39.

[79] Arhiva DMI, dosar nr. 4117 – *Releveul Castelului Bethlen din Criș, Daneș, Mureș, 1974,* vezi planșele proiectului A127/1974, în care se află și detaliu portal, scara 1/20.

[80] Arhiva DMI, dosar nr. 4117. Pr. Mr. 7015/1974. Releveul este expediat pe adresa DMI în 20 august 1974, iar colectivul de relevare este format din E. Szigeti, Gy. Kresztes, G. Biró, G. Vargancsik, V. Heim.

[81] Arhiva DMASI, dosar *Proiect intervenții urgente 1992–1997*, releveu realizat de arh. M. Neagu. DMASI – Direcția monumentelor, Ansamblurilor și Siturilor Istorice se reînființează cf. Decretului nr. 91/05.II.1990.

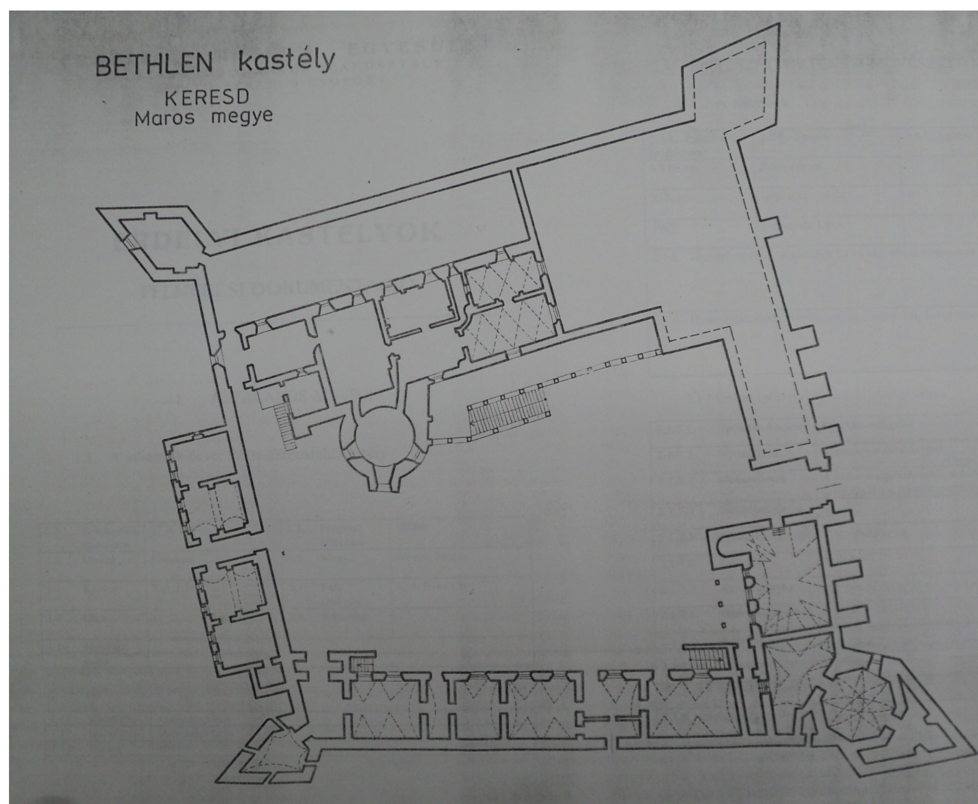

Fig. 8. Castelul Bethlen din Criş. Planul etajului (*Erdélyi kastélyok* 1994).

a monumentelor din Budapesta[82], ca parte a campaniei de inventariere a castelelor din Transilvania din 1994. Fişa destinată monumentului din Criş publică planul ansamblului, prelungind loggia până la întâlnirea cu vechiul corp nordic (o posibilă reconstituire parţială a loggiei conform observaţiilor relevate în cadrul săpăturile arheologice din anii 1974–1976) (fig. 8). Din păcate, acest corpus de relevee nu a fost până acum valorificat pentru valenţele sale de cercetare asupra arhitecturii, aşa cum nici documentarea de teren a arhitecturii monumentului nu a văzut lumina tiparului[83]. Datorăm, însă, o punere în context a rezultatelor arheologice, prin analiza surselor documentare şi a materialului litic, istoricului de artă Liana Tugearu[84], care redactează

[82] *Erdélyi kastélyok 1994,* Maros megye, nr. inv. 38291.

[83] Arhitecta Sanda (Tocitu) Ignat coordonează intervenţiile de restaurare în perioada 1964–1977. În etapa a doua de intervenţii (1992–1999), proiectul este coordonat de către arh. C. Constantin.

[84] Prezenţa istoricului de artă Liana Tugearu în cercetările castelului Bethlen este semnalată pentru prima oară în mai 1974, când, alături de pictorul Matei Lăzărescu, realizează prima cercetare de teren (vezi arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 59 – *Cercetare de teren în vedere întocmirii unor studii de istoria artei şi de restaurare a picturii*).

în 1977 un amplu studiu istoric, păstrat ca manuscris în arhiva DMI[85], iar mai târziu prezintă o parte din concluziile studiului într-un articol de referință privind sculptura și profilatura de Renaștere a monumentului[86]. Rezultatele studiului sunt minimalizate, pornind de la interpretarea fragmentelor de arce gotice (fig. 9), menționate și de către I. Bielz în 1951[87], pe care autoarea le atribuie fie unei capele anterioare, fie bisericii evanghelice demolate în 1902[88].

Un ecou al acestor cercetări se va concretiza în 1975, în lucrarea de diplomă a Marinei Ileana Sabadoș, sub coordonarea lui Vasile Drăguț, rămasă și aceasta, din păcate, nepublicată[89]. Lucrarea are meritul de a prelucra și valorifica într-un mod exhaustiv atât informațiile documentare, cât și bogata arhivă de fotografii, relevee, studii și materiale adunate pe parcursul celor 10 ani de activitate a DMI în restaurarea monumentului. Lucrarea prezintă și un catalog al pieselor profilate de piatră, organizate pe criteriul cronologic și însoțite de o analiză stilistică.

PROBLEMA FUNCȚIUNII MONUMENTULUI – UN BLOCAJ INSTITUȚIONAL?

DMI a finanțat activitatea de cercetare, restaurare și intervenții urgente referitoare la monumentul de arhitectură, în timp ce soluționarea instalațiilor și dotările specifice funcționării respectivului monument cădeau în sarcina beneficiarului, fiind dependente în logica lor funcțională de modul de folosire a construcțiilor. Este important de precizat modul de desfășurare (și finanțare) a restaurărilor în cadrul acestei instituții, pentru a decripta într-un fel „enigma" tergiversărilor legate de finalizarea și implementarea acestui proiect. Primele propuneri teoretice de funcționalitate iau în discuție ideea unui muzeu[90]. Ulterior, se ia în discuție ideea

[85] Arhiva DMI, dosar nr. D 4118, *Castelul Bethlen din Criș* (20 p. în manuscris). Autoarea preia cronologia stabilită în urma săpăturilor arheologice, dar face comentarii și analogii suplimentare, confruntând argumentele propuse în literatura de specialitate.

[86] Tugearu 1980, p. 81.

[87] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 141–143. I. Bielz consemnează o „piatră de boltă" decorată cu o „rosetă gotică" și fragmentele unui ancadrament de fereastră gotică, în stil flamboaiant. Câteva fragmente de piatră care par a proveni de la un asemenea ansamblu (însă fără rozetă) se mai conservă și astăzi în lapidariul temporar al castelului. Dimensiunile și profilatura indică proveniența lor de la o structură arhitecturală monumentală. Mulțumesc pe această cale domnului arheolog Zólya Levente-László, pentru permisiunea de a studia piesele de arhitectură la fața locului și colaborarea pe teren.

[88] Deși informația aceasta este preluată integral de către A. Kovács, autoarea este acuzată în același context că interpretează eronat bolta decorată cu benzi în stucatură a capelei drept o structură gotică (Kovács 2006, p. 141, 173, nota 345).

[89] Sabadoș 1975.

[90] Propunerea aparține Consiliului Popular al județului Mureș, semnată de către Iuliu Moldovan, care înaintează o adresă către DMI. Funcțiunea de muzeu este susținută și de Comisia Monumentelor Istorice, care aprobă proiectul de intervenție de urgență. Vezi referatul Eugeniei Greceanu la susținerea proiectului „*Restaurarea castelului Bethlen din Criș*", Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 114.

Fig. 9. Castelul Bethlen din Criş. Fragmente de nervuri de piatră, provenite de la o fereastră gotică (arhiva DMASI, dosar T102, 1992).

unui hotel sau a unei tabere pentru copii. Soluția unei tabere pentru copii nu a fost agreată de DMI[91], ci s-a propus găsirea unei destinații compatibile cu fragilitatea intrinsecă a monumentului istoric, în domeniul muzeal sau turistic. În cadrul Comisiei monumentelor istorice, arhitectul Grigore Ionescu insistă asupra importanței unei funcțiuni potrivite, invocând experiența internațională[92].

În pregătirea prealabilă a intervențiilor de restaurare, DMI cere insistent stabilirea destinației viitoare și a temei de proiectare, fără de care proiectul nu poate înainta[93]. GAS Criș revine în castel (fără o aprobare legală) și folosește din nou capela și parterul corpului vestic pentru depozitare[94]. Peste doi ani, în lipsa unui beneficiar real, cu o strategie de utilizare a monumentului, se propune (în teorie)

---

[91] Cf. minutei de la întâlnirea care a avut loc la 13 august 1974 şi la care au participat Vasile Drăguț, directorul DMI, Gh. Sebestyén, secretar cu probleme de propagandă al Comitetului PMR, județul Mureş, Iuliu Moldovan, preşedinte al CJCES, P. Chioveanu, primarul Municipiului Tg. Mureş, Gh. Holitika, SSA – jud. Mureş (arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 57 verso).

[92] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 106–107. Merită subliniat faptul că arhitectul Grigore Ionescu era, la acea vreme, directorul Direcției Monumentelor Istorice, iar interesul pentru salvarea castelelor din Transilvania nu era de suprafață, fiind membru al Institutului Internațional al Castelelor. Mai mult, în același an participă la congresul internațional de la Viena, cu tema „*Reanimarea castelelor*".

[93] La data de 6.XI.1973, arh. Sanda Negoescu, şeful proiectului de restaurare, cere amânarea predării proiectului și pe baza faptului că nu a primit încă o temă de proiectare. Comisia de avizare recomandă rezumarea DMI la lucrările de intervenții de urgență în situația în care nu se precizează beneficiarul și tema de proiectare din partea județului.

[94] Cf. referatului arhitectei Sanda Negoescu din 38.XI.1973.

varianta unei funcțiuni mixte, „care să îi asigure participarea la viața contemporană”, astfel: un muzeu de vânătoare la parterul și subsolul corpului de est al ansamblului, iar pentru corpul de vest s-a propus amenajarea unui restaurant la nivelul principal (etajul întâi), iar la nivelul parterului să fie anexele restaurantului, în timp ce la mansardă s-a propus amenajarea unui grup de cazare[95]. Abia peste un an se găsește un beneficiar, prin hotărârea Ministerului Turismului, pentru preluarea castelului și semnarea acordului privind valorificarea, respectiv „tema de folosință” propusă de DMI[96]. Pe lângă schema deja cunoscută, se mai propune amenajarea unei crame la subsolul corpului estic, iar la etaj saloane destinate unor evenimente de tipul simpozioanelor și adunărilor restrânse. Capela ar fi fost destinată unei expoziții permanente, care să prezinte istoria castelului, alături de amenajarea unui *lapidarium*. Pe latura de nord, zona vestică, se dorea amenajarea unui pavilion de recepție și birouri, iar locul centralei termice era plasat în afara incintei[97].

Reluarea lucrărilor de restaurare, începând cu anul 1992, propune în schema de utilizare a castelului o serie de spații destinate comerțului (vânzare de produse de carne specifice zonei, depozit de vinuri cu vânzare), spații de cazare, cramă și restaurant, bibliotecă, bar și punct de belvedere[98].

Ne rămâne să contemplăm pe hârtie aceste variante. Dar, în privința insistenței și revenirii peste ani (fără prea mult succes) asupra discuțiilor purtate între diferitele instituții ale statului pentru a găsi funcțiunea ideală și un beneficiar concret care să aibă capacitatea și responsabilitatea întreținerii adecvate a unui monument, se evidențiază un simptom al inerției pe care orice sistem politic îl generează odată cu transferul proprietății în abstracta responsabilitate a statului. Recuperarea vocației sociale a monumentelor istorice este astăzi mai actuală ca oricând, dar o abordare exigentă și precaută, asemenea celei care a animat discuțiile privind refuncționalizarea castelului Bethlen din Criș, ar fi binevenită și astăzi, în graba de a „reda comunității” monumentele, indiferent de consecințe (*i.e.* festivaluri de mari dimensiuni, tabere în interiorul monumentului ș.a.).

*

Materialul de arhivă referitor la lucrările de intervenție realizate între anii 1964 și 1999 conturează un efort susținut de a interveni responsabil asupra unui monument valoros, într-un context politic extrem de instabil, cu întreruperi care nu au ținut de voința profesioniștilor, dar care au avut efecte catastrofale. Manipularea unor imagini din anii ’90, prezentând starea de abandon a acestui valoros monument, cu scopul de a

---

[95] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 38, 50 verso, dosar nr. D 4114, Proiect A127/1974 – *Tema de proiectare.* Liana Tugearu recomandă transformarea integrală a castelului în muzeu și cu amenajarea unui amplu *lapidarium*, iar soluția de cazare să fie soluționată independent de monument (cf. arhiva DMI, dosar nr. D 4118, Studiul istoric L. Tugearu, p. 18).

[96] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 18, 22, Adresa nr. 8/1369 din data 30.III.1976.

[97] Arhiva DMI, dosar nr. D 4113, p. 6–7, *Tema de proiectare pentru instalații electrice, sanitare și de încălzire și pentru incendii la castelul Criș, comuna Daneș, județul Mureș*.

[98] Arhiva DMASI, Dosar *Proiect T102 – Studiu temă*, referat de M. Neagu (șef proiect).

nega valoarea și importanța lucrărilor de restaurare și cercetare, a avut la origine, cel mai probabil, scopul de a câștiga simpatia și bunăvoința (juridică sau doar publică) în favoarea unuia sau a altuia. Dar faptul că în literatura de specialitate se perpetuează aceeași opinie, prea ușor decontextualizată, ne indică o tendință îngrijorătoare, de care cercetarea științifică ar trebui să se ferească: alunecarea spre propagandă. Cunoașterea documentațiilor tehnice din arhiva Institutului Național al Patrimoniului este esențială pentru umplerea golurilor de informație pe care o restaurare neterminată (de două ori) pare că le-a lăsat. Și astăzi, fără o cercetare specifică arhitecturii arheologice, care să releveze structurile de zidărie (încă) dezvelite ale complexului la un nivel ridicat de detaliu (de tipul *piatră-cu-piatră*), se va rata, din păcate, încă o dată, oportunitatea de a descifra în mai mare măsură istoria acestui monument.

MULȚUMIRI

Această cercetare a fost realizată cu sprijinul unei finanțări din partea Ministerului Educației și Cercetării, CNCS - UEFISCDI, proiect nr. PN-III-P1-1.1-PD-2019-0865, în cadrul PNCDI III.

BIBLIOGRAFIE

Anghel 1972 — Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972.
Bálogh 1943 — J. Bálogh, *Az Erdélyi Renaissance. I. 1460–1541*, Kolozsvár, 1943.
B. Nagy 1970 — M. B. Nagy, *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*, București, 1970.
Biró 1943 — J. Biró, *Erdélyi kastélyok*, Budapest, 1943.
Burnichioiu 2017 — I. Burnichioiu, *The Historical Residential Architecture under Totalitarian Regimes and After. The Romanian Case*, AUA–SH 21, 1, 2017, p. 13–44.
Cosnean Nistor 2021 — L. Cosnean Nistor, *Loggias in the Renaissance Courtly Architecture. Hunedoara and Criș*, în L. Cosnean Nistor, V. Apostol, M.C. Popescu, Ș. Bâlici, N. Toma (eds.), *Arhitectură-Restaurare-Arheologie. In honorem Monica Mărgineanu Cârstoiu*, București, 2021, p. 69–102.
Documente arhitectură 1962 — G. Ionescu, Gh. Curinschi (eds.), *Documente de arhitectură din România*, vol. 7, București, 1962.
Dumitrache 1997 — M. Dumitrache, *Castelul Bethlen din Criş (Jud. Mureş),* ActaMN 33/II, 1997, p. 283–292.
Entz 1996 — G. Entz, *Erdély építészete a 14–16. században [Arhitectura din Transilvania în secolele XIV-XVI]*, Kolozsvár, 1996.
Fabini 1976 — H. Fabini, *Restaurarea unui valoros monument al arhitecturii civile din timpul Renașterii din Transilvania: Casa Schuller din Mediaș*, RMM–MIA 45, 1, 1976, p. 39–42.
Feuer-Tóth 1981 — R. Feuer-Tóth, *Renaissance Architecture in Hungary,* Budapest, 1981.
de Gérando 1845 — A. de Gérando, *La Transylvanie et ses habitans*, vol. II, Paris, 1845.
Ionescu 1982 — G. Ionescu, *Arhitectura pe teritoriul României de-a lungul veacurilor,* București, 1982.

Iosipescu, Iosipescu 1999 — R. Iosipescu, S. Iosipescu, *Castelul Bethlen-Criş, jud. Mureş. Raport de cercetare arheologică. Campania 1998,* BCMI 10, 1–4, 1999, p. 68–79.

Karczag, Szabó 2010 — Á. Karczag, T. Szabó, *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Várak, várkastélyok, városfalak, templomvárak, barlangvárak, sáncok és erődítmények a honfoglalástól a 19, dzázad végéig*, Budapest, 2010.

Keresztes 1995 — Gy. Keresztes, *Maros megyei kastélyok és udvarházak*, Marosvásárhely, 1995.

Kovács 2006 — A. Kovács, *Késö reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720,* Budapest – Kolozsvár, 2006.

Kovács 2013 — A. Kovács, *Kastélyrekonstrukciók Erdélyben,* Korunk 24, 6, 2013, p. 3–13.

Kovács 2017 — Zs. Kovács, *Political Emblems in the Decoration of Transylvanian Noble Residencies (17th and 18th centuries). The Mural Paintings of the Bethlen Castle in Criş and the Rákóczi-Bornemisza Country House in Gurghiu*, AUA–SH 21/II, 2017, p. 31–73.

Kővari 1892 — L. Kövári, *Erdély régiségei* [Antichitățile Transilvaniei], Pest, 1852.

Lukinich 1927 — I. Lukinich, *A bethleni gróf Bethlen család története*, Budapest, 1927.

Nistor 2014 — S. Nistor, *Gestiunea patrimoniului construit românesc și evoluția numărului de monumente din lista monumentelor istorice,* Transsylvania Nostra 3, 2014, p. 26–34.

P. Kovács 2011 — Kl. P. Kovács, *The Construction of Bastioned Fortress in 16th-Century Transylvania*, in G. Kovács Kiss (ed.), *Studies in the History of Early Modern Transylvania*, New York, 2011, p. 359–395.

Perczel 2001 — C.O. Perczel, *A History of Architecture in the Carpathian Basin 1000–1920,* New York, 2001.

Rádos 1939 — J. Rádos, *Magyar kastélyok*, Budapest, 1939.

Sabadoș 1975 — M.I. Sabadoș, *Castelul Bethlen din satul Criș. Monografie*, Lucrare de licență, Institutul de arte plastice „Nicolae Grigorescu" – Facultatea de arte plastice. Secția Istoria și Teoria Artei, București, 1975.

Sebestyén 1984 — Gh. Sebestyén, *Unele aspecte privind constructorii Renașterii în Transilvania*, Apulum, 22, 1984, p. 124–127.

Sebestyén 1987 — Gh. Sebestyén, *O pagină din istoria arhitecturii. Renașterea*, București, 1987.

Sebestyén, Sebestyén 1963 — Gh. Sebestyén, V. Sebestyén, *Arhitectura Renașterii în Transilvania,* București, 1963.

Suciu 1967 — C. Suciu, *Dicţionar istoric al localităţilor din Transilvania*, vol. 1, Bucureşti, 1967.

Șerban 2001–2003 — I. Șerban, *Fondurile arhivistice ale Comisiunii monumentelor istorice și Direcției monumentelor istorice,* RMI 62, 1, 2001–2003, p. 121–123.

Takács 1970 — M.H. Takács, *Magyarországi udvarházak és kastélyok (XVI–XVII. század)*, Budapesta, 1970.

Tugearu 1980 — L. Tugearu, *Profilatura și sculptura decorativă de renaștere de la castelul din Criș*, RMM–MIA 49, 2, 1980, p. 81–86.

Arhiva DMI	Arhiva Institutului Național al Patrimoniului – Fond DMI
Arhiva DMASI	Arhiva Institutului Național al Patrimoniului – Fond DMASI
Arhiva MÉM–MDK	Arhiva Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ
Erdélyi kastélyok 1994	*Erdélyi kastélyok, felmérési dokumentáció*, Kolozsvár, Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tervtára, Budapest, 1994.

THE BETHLEN NOBLE RESIDENCE FROM CRIȘ (MUREȘ COUNTY) IN THE HISTORICAL MONUMENTS DIRECTION ARCHIVE

ABSTRACT

The Bethlen residence from Criş (hu. *Keresd*, germ. *Kreisch*), built over several stages broadly between the fifteenth and late seventeenth century is considered to be one of the most emblematic buildings of the Transylvanian Renaissance. Thus, a vivid interest in its research manifested continuously starting from the nineteenth century onwards, with minor progress though in understanding the relative chronology of its many architectural components: in the western part a medieval donjon attached to a rectangular two-stories building, with a loggia extending in its front, longer than the building itself (!); an octagonal tower built in the north-eastern corner of the precinct, with buildings developed on both the northern and the eastern sides of an irregular rectangular-shaped enceinte. The corners of the precinct have old-Italian-shaped towers, inspired by the early-modern fortifications of the citadels.

The complex suffered major damages starting with the agrarian reforms from 1945, and later with the confiscation of all private estates, which dramatically impacted the elites' architectural heritages all over Romania. From this period onwards until the late 1970s the buildings have functioned as deposits for agricultural products and machines, a kindergarten with a canteen, and offices belonging to the former Communist agricultural cooperative, which became the owner and the true beneficiary of these buildings. Since 1951, the professionals started to report the danger of destroying this important monument (listed as a historical monument of Romania since 1955) and tried to force the removal of the agricultural cooperative from its possession (using both threat articles in the major propaganda newspapers, but also by starting a lawsuit). Moreover, from 1964 onward the Historical Monuments Direction (Direcția Monumentelor Istorice, hence DMI) from Bucharest became actively involved in the preservation of the Bethlen castle in Criş. The archive of this institution (nowadays part of the National Institute of Heritage archive) preserves impressive documentation, covering almost four decades of continuous monitoring of the monument (over 18 files, with thousands of field reports, projects of conservation, architectural surveys, and a consistent photo collection). The actions were managed on two levels: firstly, the planning of urgent protections actions with a further ample and systematic restoration project, and secondly the negotiation of a compatible function, which would assure a sustainable use in the future. Unfortunately, in 1977 all the actions have been abruptly stopped, as the institution itself had been dissolved overnight due to a political, authoritarian decision, leaving the restoration unfinished. But more, from now on, until the 1990s, the abandoned castle has been the victim of robbery and vandalism, with parts of the castle collapsing and vegetation invading the surroundings (figs. 5a-c). The change of the political regime in 1989 brought the re-establishment of the Historical Monuments Direction, the Bethlen castle from Criş being re-included in the National Restoration Investment Plan starting with 1992. The re-evaluation of the current state of preservation brought, normally, changes and adaptation of the conservation projects. Nevertheless, the same destiny,

of an unexpected stop in the actual works of restorations happened in 1999, when the castle was subject of the Bethlen heirs reclaim.

The damages and the important loss of original material, with its subsequent historical information, of the castle over these turbulent decades have been easily interpreted in the recent literature as the incompetence of "Romanian specialists from Bucharest", unable to properly understand and protect the Hungarian heritage from Transylvania. The documentation of the research (partly published) and the restoration projects preserved in the DMI Archive reveal a different situation. The present article presents a chronological synthesis of the research and conservation interventions conducted under the patronage of the Direction of Historical Monuments. The information is valuable not only for the help of demystifying the history of research in the case of this monument but also for notifying on the rich content of the archive. I mention here the most important documents in the architectural history of the monument: three archaeological reports – with unedited graphical recordings, a photo collection covering the period of 1951–1999, and a corpus of four different architectural surveys, recording in detail the architecture and the decoration of the monument.

Keywords: Archive of Historical Monuments Direction, Bethlen castle in Criș (*Keresd, Kreisch*), archaeological research, architectural survey, urgent repairs, restoration

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The Bethlen castle in Criș, 1952 (DMI photo collection, no. 3205, arch. M. Melicson).

Fig. 2. The Bethlen castle in Criș. The 1953 architectural survey. a. The ground-floor layout; b. The first-floor layout; c. The western wing, the medieval donjon, and the southwestern corner tower (*Documente arhitectură* 1962, pl. 27, 28, 33).

Fig. 3. Bethlen castle in Criș. a. The castle courtyard in the GAS administration (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleșan, 1971); b. The main entrance (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleșan, 1971); c. The octagonal corner tower (DMI photo collection, no. 739, arch. E. Greceanu, 1961); d. Eastern wing (DMI photo collection, no. 1473, arch. S. Tocitu, 1965); e. North-eastern wing (DMI photo collection, no. 3019, arch. T. Oteteleșan, 1971).

Fig. 4. The Georgius Bethlen castle in 1976 (DMI archive, file D 4118).

Fig. 5. The Bethlen castle in the 90s. a. The donjon and loggia (MÉM–MDK archive Budapest, 1988); b. The eastern wing (DMASI archive, file T102, 1992); c. The partial collapse of the vault, western wing, first floor (DMASI archive, file T102, 1992).

Fig. 6. The Bethlen castle. Baluster discovered during the archaeological excavation from 1974 (DMASI archive, file T102, 1992).

Fig. 7. The Bethlen castle. The door stone frame of the chapel (DMI archive, file D 152, fig. 12).

Fig. 8. The Bethlen castle. The 1994 architectural survey of the castle, first-floor (*Erdélyi kastélyok* 1994).

Fig. 9. The Bethlen castle. Fragments of stone ribs, from a medieval gothic window (DMASI archive, file T102, 1992).

REIDENTIFICAREA UNUI MONUMENT BUCUREȘTEAN: CAPELA PALATULUI ȘTIRBEY DE PE CALEA VICTORIEI

ANDREI MĂGUREANU*, ADINA BORONEANȚ**,
DESPINA MĂGUREANU***, MEDA TODERAȘ****

Rezumat: Prezentul studiu își propune să readucă în atenție unul dintre monumentele uitate ale capitalei, capela Palatului Știrbey. Cercetarea arheologică a unei zone limitate din curtea palatului a prilejuit o incursiune în istoricul acestuia și al capelei sale. Demersul a pornit de la studierea publicațiilor anterioare și a documentelor de arhivă cunoscute, a fotografiilor aeriene și a surselor cartografice. Coroborând aceste informații de cele obținute în urma săpăturii arheologice, au fost reidentificate fundațiile capelei și ale celui mai de jos nivel al acestora, corespunzător pivniței. Au fost remarcate diferențe constructive între fundațiile capelei și zidul extrem nordic al acesteia. Autorii propun, astfel, existența a două faze constructive: cea inițială, realizată odată cu palatul (1833–1836) și o a doua fază, probabil o consolidare, contemporană cu realizarea proiectului din 1882, când au fost adăugate și grajdurile palatului. Comparând planurile fundațiilor identificate arheologic cu cele de arhivă, s-a observat existența unor erori de redare a realității construite a palatului și a anexelor acestuia pe planurile dintre 1895 și 1911. În partea cea mai recentă a existenței sale, capela a funcționat ca anexă tehnică a Muzeului Ceramicii și Sticlei, fiind demolată în perioada de apogeu a regimului comunist. Memoria capelei Palatului Știrbey, parte a țesutului urban al Bucureștilor, nu dispare însă, fiind recuperată topografic, memorialistic și arheologic.

Cuvinte-cheie: Palatul Știrbey, capelă, țesut urban, cercetare arheologică preventivă, cartografie

Prezentul studiu este rezultatul unei cercetări arheologice de dimensiuni limitate în curtea din spate a fostului Palat Știrbey, situat pe Calea Victoriei nr. 103 (cod LMI: B-II-m-A-19860), cunoscut publicului ca fostul Muzeu al Ceramicii și Sticlei. Clădirea principală și curtea palatului se află în prezent într-un proces de consolidare și construcție, în vederea realizării unei investiții private.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: arheologiemedievala@yahoo.com.
** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: boro30@gmail.com.
*** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: despinamagureanu@yahoo.com.
**** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: medatache@gmail.com.

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, București, 2021, p. 137–163

A. DATE PRIVIND ISTORICUL PALATULUI ȘI AL CAPELEI[1]

Podul Mogoșoaiei, vechea axă de comunicare a Bucureștilor care făcea legătura între spațiul intravilan și cel extravilan de atunci al capitalei, a fost trasat de Constantin Brâncoveanu pe la 1692. Importanța sa crește odată cu abandonarea „Curții vechi domnești”, momentul fiind marcat de procesiunea de înscăunare a lui Constantin Hangerli la 1797, care alege Podul Mogoșoaiei ca traseu al alaiului. Astfel, această cale va rămâne artera de protocol a Bucureștilor până în secolul al XX-lea[2].

Rolul dominant al acestei artere, în special în partea sa nordică, rămâne unul rezidenţial, de lux, pentru marea boierime. Apar astfel, la începutul secolului al XIX-lea, casele Romaniti, devenite, din 1834, Palat Domnesc; în 1815, Casa Dinicu Golescu, devenită, din 1837, sediul Curţii Administrative; în 1843, Casa Florescu-Manu; ante 1847, Casa Bellu-Slătineanu şi Casa Filip Lenş[3].

Importanța străzii și prezența marii boierimi sunt completate și de componenta cultural-artistică. Ca urmare, sunt ridicate, într-un interval relativ scurt, clădirile Teatrului Naţional (1847–1852) şi ale Fundaţiilor Universitare Regale (1885), Ateneul Român (1888) şi Cercul Militar (1912). Ulterior, Calea Victoriei devine şi un centru administrativ, prin transformarea Caselor Romaniti în sediul Ministerului de Finanţe, pentru ca, din deceniul nouă al secolului al XIX-lea, prin adăugarea altor corpuri de clădiri, să ajungă să adăpostească şi Ministerul Comerciului, Agriculturii şi Domeniilor; Casele Bellu-Slătineanu sunt incluse, după 1891, între clădirile Academiei Române, iar Casele Vernescu devin sediu de minister la sfârşitul secolului al XIX-lea[4].

În contextul cultural al vremii, în care deținerea unui teren în această zonă echivala cu recunoașterea statutului social și politic, marele vornic Barbu C. Știrbey achiziționează parcela din capătul de nord al Podului Mogoșoaiei și ridică primele clădiri, iar fiul său adoptiv, Barbu D. Știrbey, mărește proprietatea[5].

Pentru proiectul viitorului Palat Știrbey, se apelează la arhitectul Michel Sanjouand, pe atunci arhitect-şef al oraşului Bucureşti. Edificarea palatului se desfășoară între 1835 și 1836, ori chiar ceva mai devreme, între 1833 și 1835[6].

Raportat la forma și dimensiunile proprietății, potrivit celui mai vechi plan cadastral la care ne putem referi (planul realizat de maiorul Borroczyn în 1846),

[1] Informațiile referitoare la importanța rezidențială a Căii Victoriei, despre apariția și dezvoltarea sa ca arteră, precum și cele referitoare la Palatul Știrbey și la capela acestuia, sunt preluate din studiile exhaustive ale Cezarei Mucenic (2006) și Oanei Marinache (2013); tot din aceste studii su fost preluați și termenii moderni.

[2] Mucenic 2006, p. 59 și nota 3.

[3] Mucenic 2006, p. 60.

[4] Mucenic 2006, p. 61.

[5] Marinache 2013, p. 93.

[6] Pentru anii 1835–1836, vezi Mucenic 2006, p. 65; pentru anii 1833–1835, vezi Marinache 2013, p. 101.

palatul ocupa întreaga lungime a terenului pe axa nord-sud, divizând parcela în două suprafețe față-spate, care comunicau doar prin traversarea clădirii. În partea estică a parcelei, în zona intrării „de onoare”, a fost amenajată o grădină, iar spre vest sunt prevăzute clădiri-anexă, separate de palat printr-o altă grădină[7].

Odată cu instalarea lui Barbu D. Știrbey ca domnitor în 1849 și până în 1856, palatul devine reședință domnească[8]. Modificări majore au loc abia începând cu anul 1882, pe baza concepției arhitectului Friederic Hartmann, de la care s-au păstrat planurile detaliate ale proiectului[9].

Potrivit Cezarei Mucenic, construcția capelei se leagă de acest moment, fiind sugerată în planurile cadastrale ca o prelungire a aripii de nord-vest a palatului. Tot atunci, este ridicat un corp de clădire de o formă deosebită, semicirculară, adosat spre nord clădirii palatului. Acest corp secundar, care adăpostea grajdurile şi remiza de trăsuri, este finalizat anterior anului 1895[10].

Detalii referitoare direct la istoricul capelei palatului se regăsesc în volumul Oanei Marinache[11], dedicat reședințelor familiei Știrbey. O primă descriere a capelei (fig. 1), anterioară anului 1877, o datorăm Elisei Brătianu, nepoata lui Barbu D. Știrbey. În volumul său, *Memorii involuntare*, aceasta descrie „o bisericuță (paraclis) la care conducea o sală lungă, îngustă, plină de mister și groază întregea acest apartament [...] schimbat cu totul după războiul din 1877”[12].

Conform unor însemnări de arhivă[13] din anul 1983, care le detaliază pe cele din 1882, capela avea un plan simplu, mononavat, cu o suprafață de 36,40 mp și o înălțime de 4,5 m. Planimetria construcției a fost determinată fie de spațiul existent, fie de prezența unor dependințe anterioare.

Calea exterioară de acces în capelă dinspre curtea din spate a palatului pare să fi fost o rampă cu trepte. Accesul principal se făcea inițial doar de la primul etaj al palatului, din interiorul apartamentelor Doamnei, printr-un balcon-terasă, de unde se cobora pe o scară în spirală în interiorul capelei.

Conform fotografiilor de epocă, capela a avut două ferestre: una tripartită, cu trei arcade și alta cu două arcade, situată pe peretele opus celui lipit de palat.

Capela avea o pivniță, a cărei fereastră de aerisire este vizibilă lângă treptele scării exterioare. Pivnița, cu podea de pământ, prezenta două spații și culoare de acces la acestea.

---

[7] Mucenic 2006, p. 65.
[8] Mucenic 2006, p. 65; Marinache 2013, p. 108.
[9] Mucenic 2006, p. 66–67; Marinache 2013, p. 136–139.
[10] Mucenic 2006, p. 66.
[11] Marinache 2013, p. 126–127.
[12] Descriere a capelei de către Elisa Brătianu (Marinache 2013, p. 126).
[13] Marinache 2013, p. 128–131.

Fig. 1. Fotografii ale capelei Palatului Știrbey (https://adevarul.ro/news/bucuresti/capela-palatului-Stirbey-calea-victoriei-1_519f9002c7b855ff56224b88/index.html; Marinache 2013, p. 126).

Pentru amenajarea spaţiului interior al capelei s-au utilizat plăci de mozaic pentru paviment şi un balcon din lemn (cafas) cu două scări, prevăzute cu un grilaj simplu, vertical.

Ulterior naționalizării, Palatul Știrbey a devenit sediul Uniunii Femeilor Democrate din România (1948–1954), al Muzeului de Artă Populară (1954–1977) şi apoi al Muzeului Ceramicii şi Sticlei (1982–1994)[14].

Capela Palatului Ştirbey, construită anterior anului 1877 (conform mărturiei Elisei Brătianu), a fost demolată ulterior amenajării clădirii ca muzeu, la o dată necunoscută[15], cel mai probabil în anul 1983, de când datează planurile realizate de către Mircea Mihai şi Cristian Moisescu[16]. Raportul întocmit cu această ocazie, probabil în anul 1983[17], menţionează că materialele utilizate la construcţia capelei constau din cărămidă pentru zidăria portantă şi pentru bolţile subsolului şi lemn de brad folosit pentru planşeele parterului, etajului şi la şarpantă. Tot atunci a fost recomandată extragerea picturii în ulei, dar, cel mai probabil, aceasta s-a distrus. Conform Oanei Marinache, în fotografiile păstrate se poate observa în cupola-luminator figura lui Iisus Pantocrator, realizată în stil neoclasic pe fondul de culoare închisă al pereţilor.

B. PALATUL ÎN FOTOGRAFII AERIENE ŞI SURSE CARTOGRAFICE

În încercarea de a identifica cât mai precis localizarea şi caracteristicile capelei Palatului Ştirbey, înainte de începerea cercetării arheologice, am făcut apel la fotografii aeriene vechi şi la surse cartografice de epocă, care înregistrează evoluţia spaţiului urban al Bucureştilor.

Dintr-o serie de fotografii aeriene realizate între anii 1927 şi 1943, doar una singură, făcută în 1943, prin compararea cu planul de la 1882 (fig. 2), lasă să se ghicească prezenţa capelei, fără multe detalii.

Alte două fotografii aeriene oblice de care dispunem au fost făcute dintr-un unghi defavorabil observării capelei. Aceasta fie avea înălţimea mult prea mică raportată la cea a palatului, fie era acoperită de coronamentul copacilor (fig. 3).

Pe ortofotoplanul din 2008, ultimul în care apare clădirea semicirculară a grajdurilor, se observă şi o platformă de beton, reprezentând amprenta la sol a fostei capele. Aceasta este perfect vizibilă şi la corelarea ortofotoplanului cu cel mai recent plan cadastral la care se poate face referire, cel actualizat în 1990–1991 (fig. 9).

[14] Mucenic 2006, p. 79–80.
[15] Mucenic 2006, p. 70.
[16] Marinache 2013, p. 126.
[17] Marinache 2013, p. 126.

1927 - https://fostulbucuresti.github.io/#16/44.4416/26.0903/!a1!p2

1927 - https://fostulbucuresti.github.io/#16/44.4416/26.0903/!a1!p2

1938 - https://fostulbucuresti.github.io/#18/44.44328/26.09126/!a2!p2

1938 - https://fostulbucuresti.github.io/#18/44.44328/26.09126/!a2!p2

1943 - https://fostulbucuresti.github.io/#18/44.44328/26.09126/!a6!p2

1943 - https://fostulbucuresti.github.io/#18/44.44328/26.09126/!a6!p2

Fig. 2. Fotografii aeriene verticale cu zona Palatului Știrbey din anii 1927, 1938 și 1948.

http://nicolaeghikabudesti.blogspot.com/2013/07/imobil-disparut-palatul-george-stirbey.html

https://i0.wp.com/www.muzeuldefotografie.ro/wp-content/uploads/2017/03/Z6A3007_main.jpg?ssl=1

Fig. 3. Fotografii aeriene oblice cu zona Palatului Ştirbey.

Demersul cartografic[18] a pornit de la relaționarea acestui plan cadastral, corectat în anii 1990–1991 (ca ultim plan detaliat disponibil[19]), cu planul parterului palatului, republicat de către Oana Marinache[20]. Suprapunerea celor două arată că, deși planul cadastral nu face diferențierea grafică între palat și capelă, aceasta era inclusă în silueta desenată pe plan. Ca urmare, planul palatului constituie un element de bază în demersul de identificare a amplasării și caracteristicilor capelei (fig. 4). Situația este confirmată și de planul cadastral din 1974, unde aripa nordică a palatului, alături de capelă și corpul semicircular al grajdurilor, apare fără modificări, în raport cu planul istoric de la 1882. În schimb, amprenta aripii de sud este mai redusă, din desenul cartografic lipsind corpul de clădire care închidea spre vest planul în forma literei „U" scurt al palatului (fig. 5).

Coborând pe scara timpului, următorul plan detaliat la care putem face referire este cel realizat de către Institutul Geografic al Armatei la 1911. Pe foaia XI.D, care conține zona de interes, se pot observa mici diferențe față de desenul planului istoric al parterului palatului. Astfel, fațada nordică a palatului prezintă un aliniament ușor modificat și un corp de clădire mult mai lung spre sud, în zona capelei (fig. 6). Situația este prezentată similar pe planul realizat de același Institut, între 1895 și 1899 (fig. 7), planul din 1910–1911 preluând, probabil, informațiile din acesta.

La mijlocul secolului al XIX-lea, configurația parcelei și a palatului este înregistrată în planurile maiorului Rudolph Arthur Baron von Borroczyn, cel care primește ordinul de a întocmi planul orașului București în 1843[21]. Cel mai vechi plan cadastral Borroczyn la care ne putem referi, cel publicat în 1846[22], redă corect planul parterului Palatului Știrbey, inclusiv zona capelei (fig. 8/A). Pe planul din 1852, apare silueta palatului așa cum o cunoaștem din planul de la 1882, cuprinzând și zona capelei, dar fără corpul grajdurilor, care va fi ridicat ulterior (fig. 8/B).

În concluzie, deși studiul fotografiilor aeriene de care am dispus nu a furnizat detalii semnificative referitoare la amplasarea și caracteristicile capelei, prin rectificarea planurilor cartografice a fost posibilă creionarea spațiului alocat capelei. Cercetarea arheologică a confirmat acest lucru prin săpătură și a urmărit clarificarea situației din planurile anilor 1895–1911, care sugerau o siluetă mai lungă, spre sud, a capelei, față de planurile din 1882, în ciuda unei neconcordanțe rezonabile dintre acestea: planul parterului ilustrează o capelă ușor mai mare față de cea schițată pe planul în care este reprodus și corpul grajdurilor (fig. 10).

---

[18] Sursele planurilor folosite: https://www.uauim.ro/departamente/itcp/documentatie/; https://cadastral.github.io/ ; https://www.ideiurbane.ro/docubucuresti-planuri-harti-si-alte-documente/.

[19] Ridicarea pe teren a fost efectuată în diferite momente, din anii '60 până în anii '80 ai secolului trecut.

[20] Marinache 2013, p. 138.

[21] http://arhivadearhitectura.ro/arhitecti/rudolph-von-borroczyn-2/ – figura 3.

[22] https://www.contributors.ro/gradina-palatului-stirbei-sau-restaurarea-ca-mistificare-a-istoriei/.

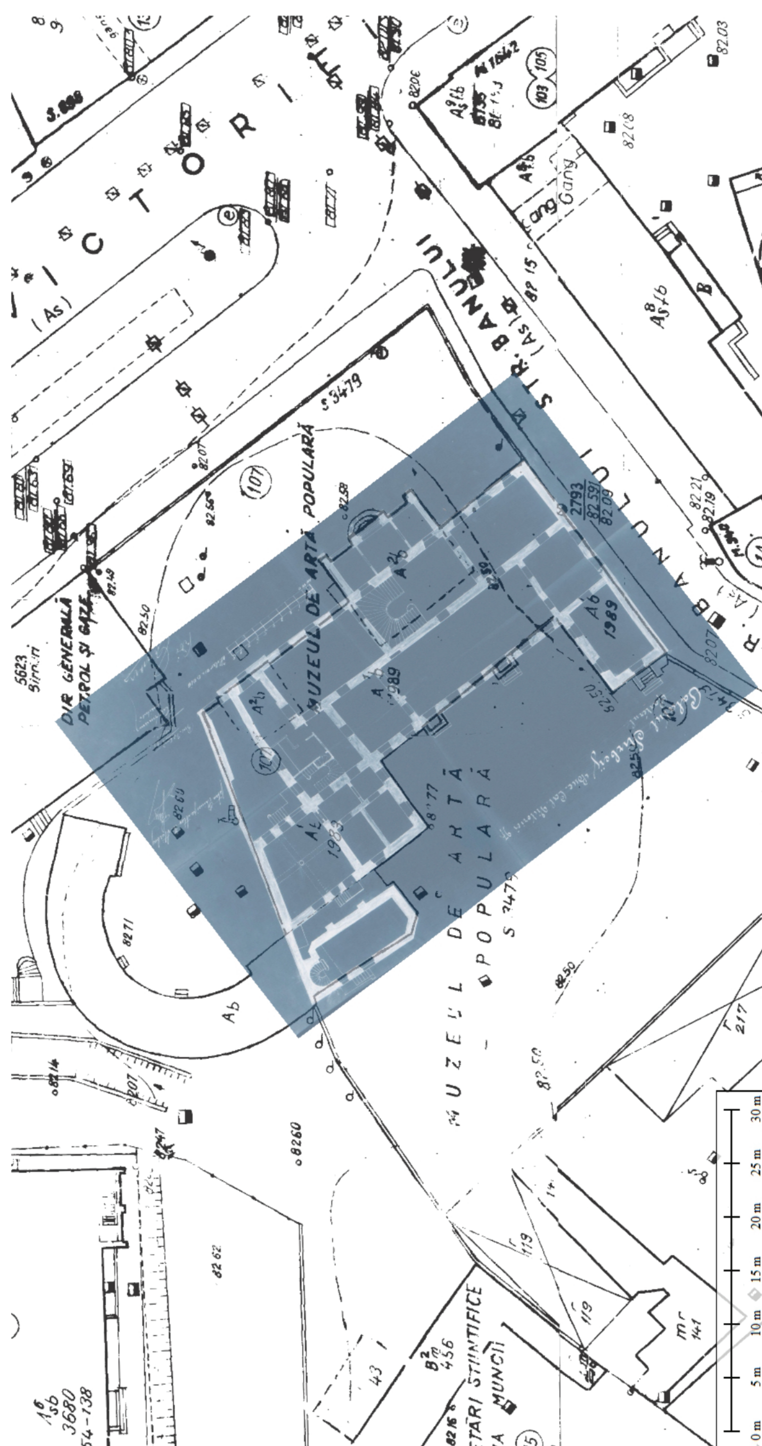

Fig. 4. Suprapunerea planului parterului Palatului Ştirbey din 1882 pe planul cadastral din 1990–1991.

Fig. 5. Suprapunerea planului parterului Palatului Știrbey din 1882 pe planul cadastral din 1974 – Muzeul de Artă Populară.

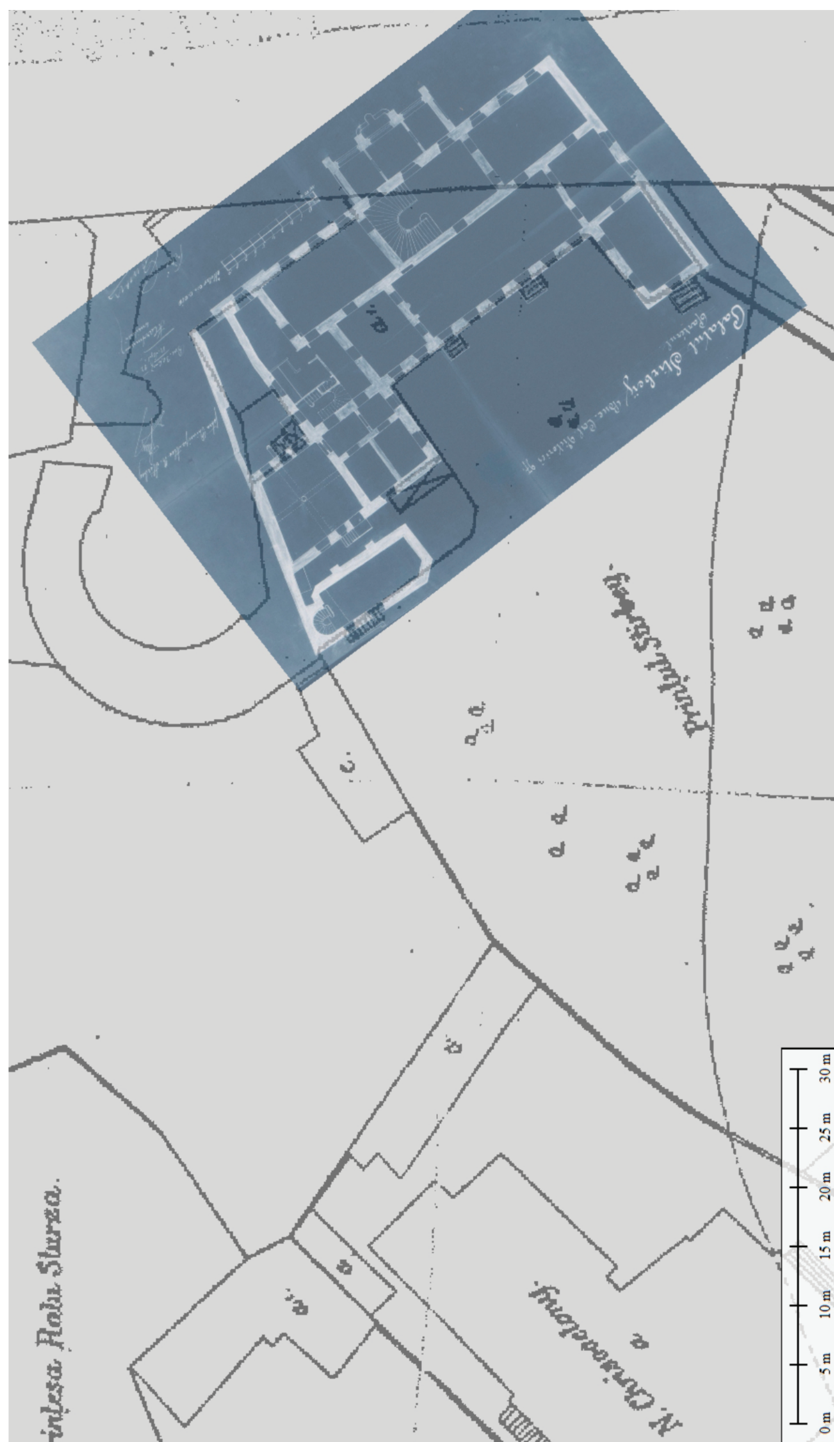

Fig. 6. Suprapunerea planului parterului Palatului Ştirbey din 1882 pe planul cadastral din 1911.

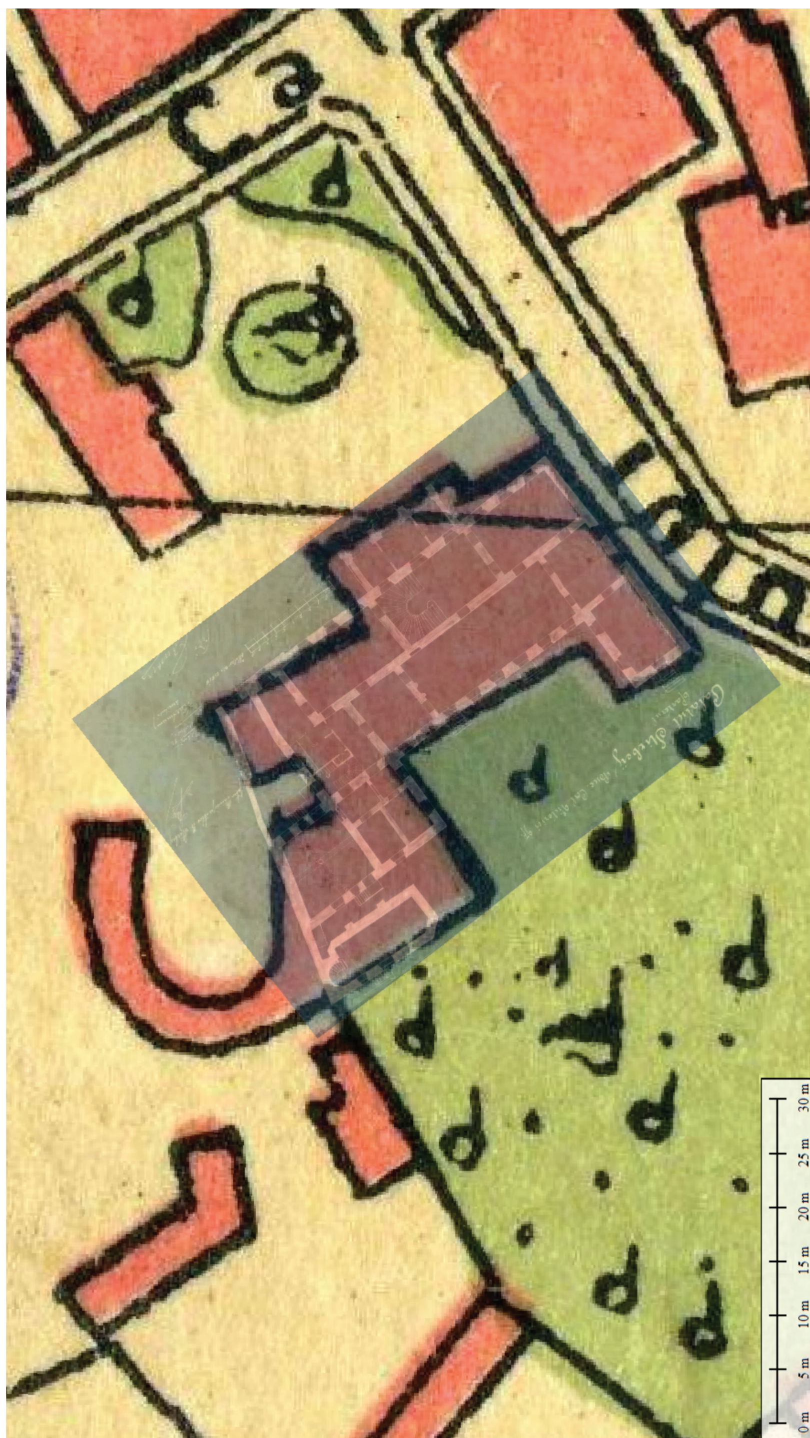

Fig. 7. Suprapunerea planului parterului Palatului Ştirbey din 1882 pe planul cadastral din 1895–1899.

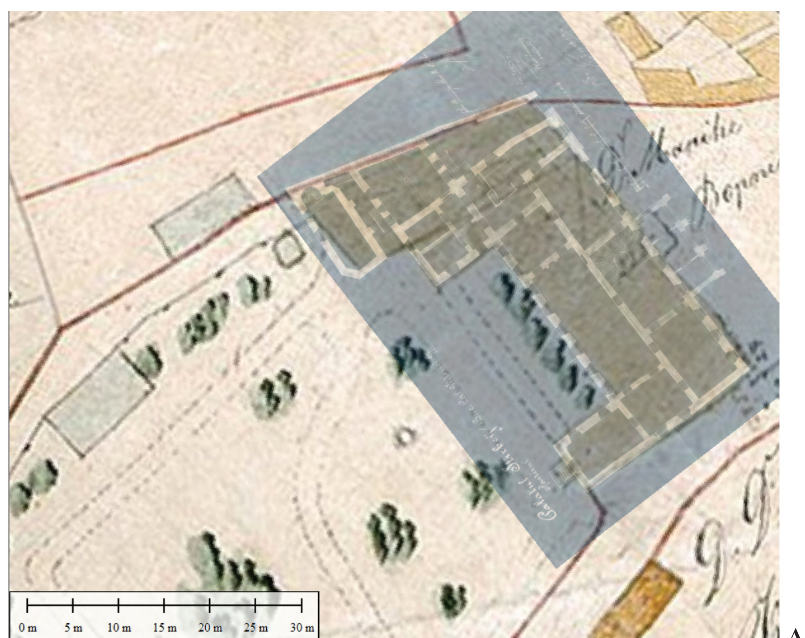

Fig. 8. Suprapunerea planului parterului Palatului Ştirbey din 1882 pe planurile Borroczyn din 1846 (A) şi 1852 (B).

Fig. 9. Suprapunerea planului cadastral din 1990–1991 pe ortofotoplanul din 2008.

Fig. 10. Planul general al ansamblului Palatului Ştirbey (1882) şi al anexelor acestuia în relaţie cu planul de detaliu al parterului palatului.

C. CERCETAREA ARHEOLOGICĂ

Cercetarea arheologică[23] a fost determinată de o solicitare de reidentificare a vestigiilor capelei și grajdurilor, anexe ale palatului, demolate în perioade de timp diferite. Ulterior, la solicitarea beneficiarului, s-a renunțat la cercetarea zonei aflate la nord de palat, respectiv zona grajdurilor, iar săpătura a fost efectuată, în funcție de planurile de situație existente, doar în zona capelei (fig. 11–13).

Pentru delimitarea zonei de intervenție au fost georeferențiate planurile vechi (vezi mai sus discuția despre sursele cartografice), precum și planurile de detaliu ale parterului palatului (cele de la 1882) pentru extragerea coordonatelor Stereo70, folosite la trasarea suprafeței care urma a fi cercetată. Modificările observate la suprafața solului indicau o zonă în care placa de beton existentă (turnată pentru amenajarea unei terase în aer liber) se spărsese și exista o tasare, ceea ce sugera prezența unei umpluturi care putea fi pusă în relație cu existența capelei în respectiva zonă. Dată fiind suprafața extrem de mică de cercetat (cca 40 mp), a fost deschisă o singură secțiune.

Stratigrafia generală a acesteia (fig. 14) a indicat existența a două straturi principale (cel mai bine observate pe profilul de est):

- 0–0,30 m – o platformă de beton, susținută de stâlpi de beton care se sprijină pe zidurile capelei; platforma este parte a unei amenajări ulterioare, legată de funcționarea terasei de vară.

- 0,30–1,20 m – umplutură modernă, cu resturi menajere acumulate recent, ulterior anului 2000, conform datelor prezente pe diverse ambalaje;

- 1,20–2,10 m – lut galben, în care au fost construite fundațiile capelei.

Pe profilul de sud, s-a observat că umplutura modernă (prezentă și pe profilul de est) secționează o altă umplutură, de moloz de data aceasta, rezultată în urma demolării capelei. Ambele umpluturi au fost ulterior nivelate, cu un strat suport pentru placa betonată.

Descrierea fundațiilor capelei

În secțiunea deschisă au fost identificate parțial traseele a șase ziduri, reprezentând fundațiile păstrate pe partea de nord și de est a capelei, precum și două fragmente de ziduri paralele cu latura de sud.

Z1 era orientat E–V. Fragmentul identificat în secțiune se pierde la est sub platforma de beton, iar la vest în zona rămasă necercetată. Spre est este localizat chiar sub platforma de beton, unde face un cot și suprapune traseul lui Z2 (în capătul de nord al secțiunii). Este un zid din cărămidă și mortar. Cărămizile sunt dispuse și pe lung, și pe lat. Fața interioară este înecată în mortar. Reprezenta, probabil, zidul sudic al clădirii grajdurilor. H (păstrată) = 0,95–1 m (de sub platforma de beton până la Z2); L (vizibilă) = 2,50 m; l (vizibilă) = 0,40 m. Dimensiuni cărămizi: 28 × 16 × 8 cm.

[23] Cercetarea arheologică preventivă s-a desfășurat în august 2020.

Fig. 11. Aspecte generale din timpul săpăturii arheologice.

Fig. 12. Aspecte generale din timpul săpăturii arheologice.

Fig. 13. Aspecte generale din timpul săpăturii arheologice.

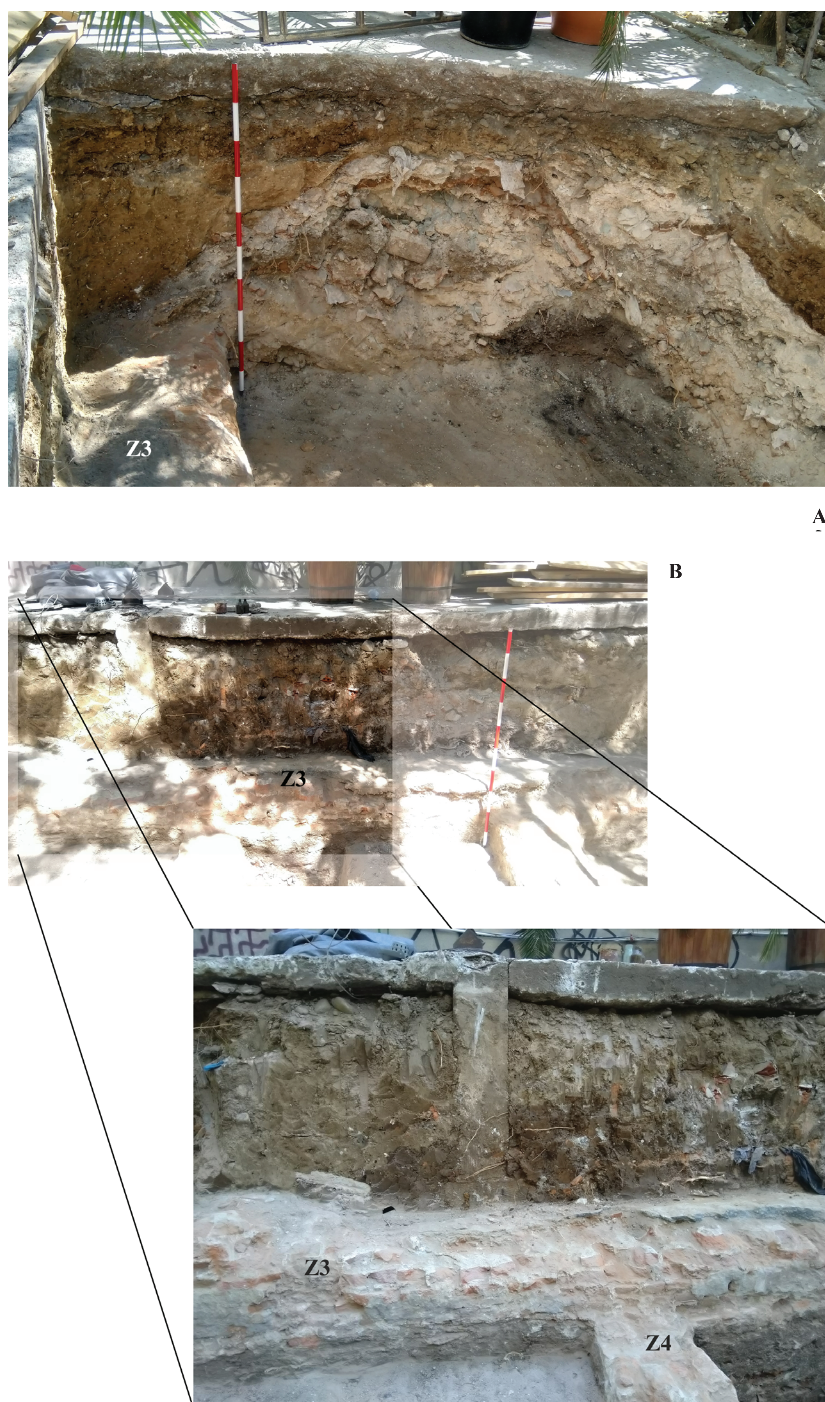

Fig. 14. Detalii ale stratigrafiei profilului sudic (A) și a profilului estic (B).

Z2 are aceeaşi orientare şi lungime identificate în secţiune ca şi Z1. Capătul de est intră sub Z1 şi lasă impresia că devine fundaţia acestuia în zona nesăpată, situată sub placa de beton. Este un zid din cărămizi (dispuse şi pe lungime, şi pe lăţime), legate cu mortar cu mai mult nisip. A fost descoperit la -1,06 m adâncime de la partea superioară a plăcii de beton. Cărămizile sunt mai subţiri: 25 × 16 × 4,5/5 cm. L = 0,67–0,70 m. Nu s-a putut atinge baza fundaţiei. Din mortarul primei asize păstrate (cea mai de sus) au fost recuperate două fragmente ceramice şi un fragment de pipă.

Z3 are un traseu paralel cu Z2 şi Z1 în partea sa dinspre nord, după care face un cot spre sud. Este localizat la 1 m sud de Z2. Între ziduri se află instalaţia de canalizare. A fost observat în cea mai mare parte la -1,30 m adâncime de la partea superioară a plăcii de beton, dar spre sud continuă cu una-două asize mai sus. Către capătul de vest, faţa dinspre interiorul construcţiei păstrează o tencuiala de factură modernă, pe o lungime de cca 1 m. Lungimea surprinsă în secţiune pe direcţia E–V măsoară 4,5 m, iar pe direcţia N–S 8,6 m; H fundaţie = 0,90 m; H elevaţie = 0,45 m; l = 0,60 m. Fundaţia a fost turnată în şanţ. Dimensiuni cărămizi: 15 × 12 × 5 cm.

Perpendicular pe traseul lui Z3 au fost dezvelite două fragmente de zid, denumite Z4 şi Z5, întreţesute cu Z3. Primul, Z4, era localizat la 3,20 m de cotul lui Z3. Între Z4 şi Z5 sunt 2,30 m. Între Z4 şi Z5, elevaţia lui Z3 se retrage cu cca 5 cm spre est, zidul urmând un traseu oblic. La circa 3,10 m faţă de capătul de nord al lui Z3, începe o placă de beton cu lungimea de 4,65 m şi grosimea de cca 10 cm care suprapune Z3.

Z4 era orientat E–V. L (păstrată) = 0,70 m; l = 0,50 m; H fundaţie = 0,90 m. Fundaţia, înecată în mortar, a fost turnată în şanţ.

Z5 era orientat tot E–V. L (păstrată) = 1,40 m; l = 0,50 m; nu s-a ajuns la baza fundaţiei.

Z3 bis reprezenta o structură de beton adosată lui Z3 în zona cotului. Are circa 0,45 m lungime, atât pe direcţia E–V, cât şi N–S. Lăţimea sa este de 15 cm. Se opreşte la cca 10 cm deasupra bazei fundaţiei lui Z3, probabil la nivelul podelei. Cel mai probabil, este vorba despre un fragment de bazin (fig. 15/B), parte a dotărilor camerei tehnice a Muzeului Ceramicii şi Sticlei.

Fragmentul de canalizare a fost surprins la 0,32 m sud de Z2, paralel cu acesta. Este distrus în partea de est şi pătrunde în malul de vest al secţiunii. L (vizibilă) = 1,70 m; l = 0,45 m. A apărut la -1,35 m adâncime faţă de nivelul superior al plăcii de beton. Jgheabul este format din cărămizi dispuse pe lung, legate cu un mortar de factură modernă (ciment?) şi tencuit pe interior. Partea superioară era astupată cu două plăci de piatră (50 × 42 × 7 cm) cu aspect exterior buciardat (fig. 15/A). Dimensiuni cărămizi: 24 × 15 × 5 cm. Dimensiuni jgheab: l interior = 17 cm; H = 17 cm.

Datele referitoare la sistemul de canalizare al palatului reprezintă un prim element în identificarea şi înţelegerea modului de alimentare cu apă a palatului şi, prin extensie, a zonei rezidenţiale aparţinând elitei boiereşti de pe Podul Mogoşoaiei, la mijlocul secolului al XIX-lea.

***

Fig. 15. Fragmentul de canalizare (A) și fragmentul de bazin (B).

Cercetarea arheologică în teren (fig. 16), deşi limitată ca suprafaţă, a dus la identificarea zidului sudic al corpului de clădire al grajdurilor (Z1), a zidurilor capelei, precum şi a unor elemente de funcţionalitate atribuite constructiv palatului (traseul de canalizare) sau capelei (bazinul, ca parte a pivniţei, inclusă în dotările camerei tehnice a Muzeului Ceramicii şi Sticlei).

Arheologic, s-a putut observa că, înainte de demolare, viaţa capelei a suferit o schimbare dramatică. Dincolo de scoaterea sa din uz ca edificiu de cult, destinaţia clădirii a rămas dependentă tot de activitatea palatului, a cărei funcţionalitate a fost schimbată, de la reşedinţă privată la clădire cu utilizare publică, muzeu. Identificarea fragmentului de bazin din beton, dotat cu o instalaţie din fier care a lăsat o zonă de rugină, de cca 10 cm diametru, la baza peretelui nordic, permite presupunerea că pivniţa capelei era, la un moment dat, folosită ca parte a laboratoarelor Muzeului Ceramicii şi Sticlei.

Ulterior demolării capelei, fundaţia sa de est a fost acoperită de o placă groasă din beton. Probabil, tot atunci au fost amplasaţi şi stâlpii care susţin platforma betonată care reprezintă nivelul actual de călcare.

D. CONCLUZII PRELIMINARE[24]

Activitatea de cercetare arheologică a fost realizată pe întreaga suprafaţă convenită cu beneficiarul, conform solicitării acestuia. Deşi a vizat o zonă redusă, de doar 40 mp, s-a reuşit reidentificarea fundaţiilor capelei (fig. 16) şi a celui mai de jos nivel al acesteia, corespunzător pivniţei, prin comparaţie cu planurile de la 1983. Suprapunerea traseului fundaţiilor, atât cât a fost posibil, cu planurile de la sfârşitul secolului al XX-lea, a confirmat exactitatea acestora. Se remarcă însă diferenţe constructive între fundaţiile capelei (Z2–Z5) şi zidul extrem nordic (Z1). Acesta din urmă apare pe planurile de la 1983 şi este realizat din cărămidă, groasă de 8 cm, specifică utilizării în construcţii de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Faţă de zidul extrem nordic, fundaţiile capelei au cărămizi cu un aspect mai vechi, cu grosimi de 4,5–5 cm şi dimensiuni mai reduse. De asemenea, mortarul utilizat la cele două ziduri este diferit, fiind mai nisipos şi mai sfărâmicios în fundaţiile capelei şi mai dur, cu aspect de ciment, în zidul nordic (Z1).

Drept urmare, pe baza acestor observaţii, alături şi de faptul că planul de la 1846 sugerează deja existenţa aici a capelei (după cum am arătat în excursul cartografic), considerăm că au existat două faze constructive: cea iniţială, realizată odată cu palatul, între 1833 şi 1836, pusă în operă cu cărămidă subţire; a doua fază, probabil o reconfigurare/consolidare, edificată odată cu realizarea proiectului din 1882 şi adosarea spre nord a corpului semicircular al grajdurilor.

O comparaţie (fig. 17) între planurile fundaţiilor identificate arheologic şi planurile din 1983, respectiv planurile cartografice, din 1846, 1852, 1974 şi 1991,

[24] Sperăm ca, într-un viitor nu prea îndepărtat, cercetarea arheologică să fie extinsă.

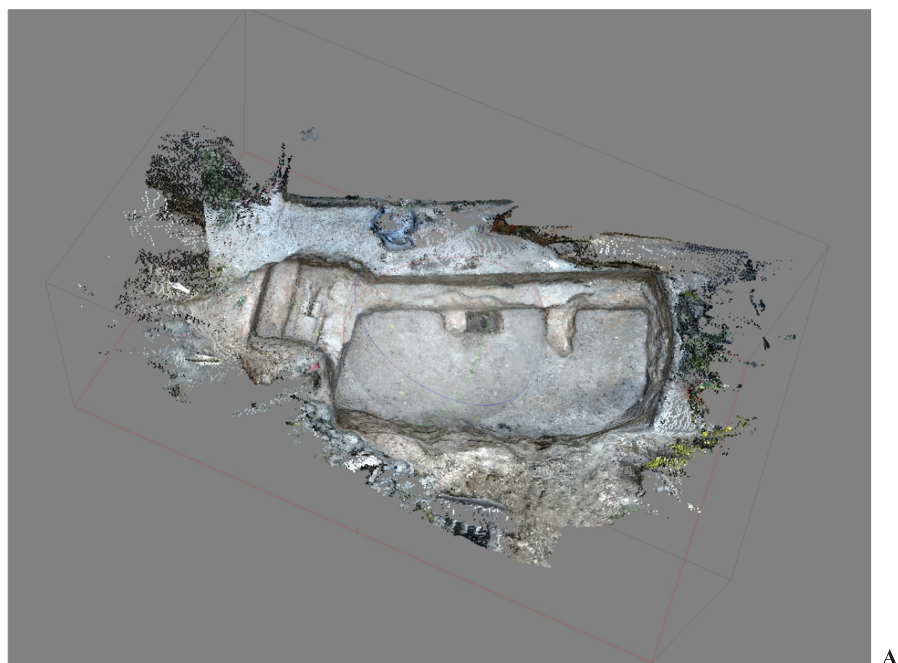

Fig. 16. Modelarea 3D a zonei cercetate (A); planul general al săpăturii (B).

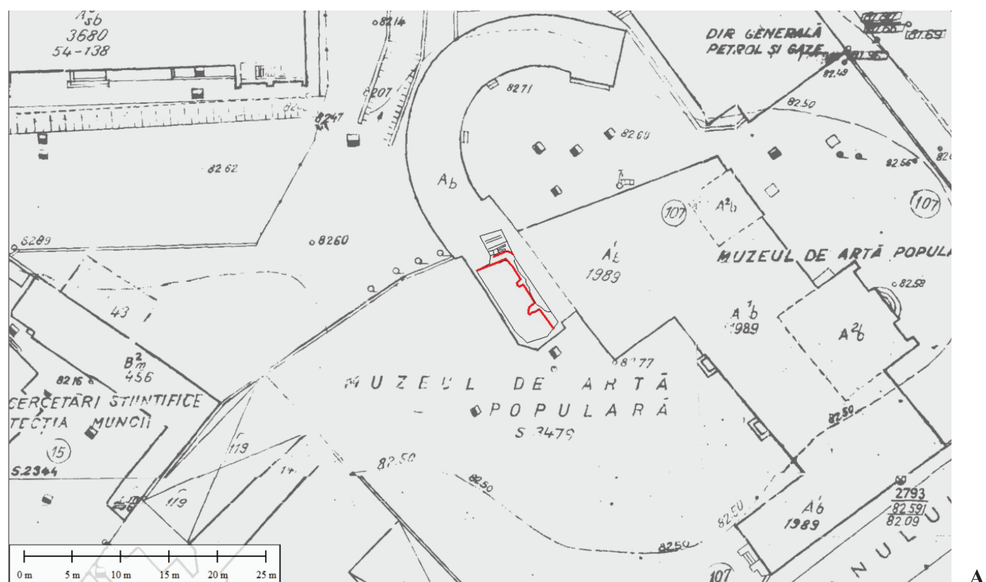

Fig. 17. Suprapunerea vestigiilor capelei Palatului Ştirbey pe planul din 1990–1991 (A) şi pe ortofotoplanul din 2008 (B).

susține ideea că planurile dintre 1895 și 1911 au o eroare de redare a realității construite a palatului și a anexelor acestuia, așa cum este și cazul aripii sudice, reprodusă eronat în planul din 1974. Prin urmare, considerăm că nu este vorba despre o prelungire a capelei spre sud și nici de existența efemeră a unei alte anexe în zona respectivă.

Viața capelei se modifică odată cu refuncționalizarea ei ca anexă tehnică a Muzeului Ceramicii și Sticlei și se încheie dramatic, cu demolarea clădirii, în perioada de apogeu a regimului comunist. Totuși, memoria capelei Palatului Știrbey, aparținând țesutului urban al Bucureștilor, nu a dispărut, fiind recuperată topografic, memorialistic și arheologic.

BIBLIOGRAFIE

a. surse istorice

Marinache 2013 — O. Marinache, *Reședințele Știrbey din București și Buftea. Arhitectura și decorația interioară*, București, 2013, în special paginile 123–126, cu o versiune online „pe scurt" la Oana Marinache, Capela palatului Ştirbey din Calea Victoriei, https://adevarul.ro/news/bucuresti/capela-palatului-Stirbey-calea-victoriei 1_519f9002c7b855ff56224b88/index.html

Mucenic 2006 — C. Mucenic, *Palatul Știrbei de pe Calea Victoriei*, București.MIM 20, 2006, p. 58–80; varianta de arhivă http://www.arhivacezaramucenic.rhabillage.ro/wp-content/uploads/2017/11/Palatul-Stirbey.articol.pdf

Rudolph von Borroczyn — http://arhivadearhitectura.ro/arhitecti/rudolph-von-borroczyn-2/

b. surse cartografice

Dan Marin, Grădina Palatului Știrbei sau restaurarea ca mistificare a istoriei, https://www.contributors.ro/gradina-palatului-stirbei-sau-restaurarea-ca-mistificare-a-istoriei/

https://www.uauim.ro/departamente/itcp/documentatie/

https://cadastral.github.io/

https://www.ideiurbane.ro/docubucuresti-planuri-harti-si-alte-documente/

c. surse fotografice

https://fostulbucuresti.github.io

http://nicolaeghikabudesti.blogspot.com

www.muzeuldefotografie.ro

THE REIDENTIFICATION OF A MONUMENT IN BUCHAREST: THE CHAPEL OF THE STIRBEY PALACE ON CALEA VICTORIEI

ABSTRACT

The present study aims to bring to public attention one of the lost but not forgotten monument of Bucharest, the chapel of the Știrbey Palace. Limited rescue excavations prompted an incursion in the history of the palace and its chapel, documented by archive documents and earlier publications, as

well as aerial photographs and cartographic sources. Although covering only 40 sqm the excavations, with the help of the mentioned above sources, made possible the re-identification of the foundations of the chapel and its earliest phase. Constructive differences were noted between the foundation walls of the chapel and the northernmost wall. The latter appeared on the 1983 plan, which is also backed by the characteristics of the bricks used (of 8 mm thick) specific to constructions erected at the end of the 19th century. Compared to the northernmost wall, the foundations walls of the chapel appear earlier, with smaller bricks of 4.5–5 mm thickness only. The mortar used is also different.

The authors thus suggest the existence of two construction phases: an initial one contemporary to the building of the palace (1833–1836) when smaller and thinner bricks were employed, and a later one, contemporary to the reconfiguration/reconsolidation of 1882 when a semicircular construction (the stables) was added to the main building towards the north. By comparing the foundations uncovered by the archaeological excavations and those mapped in the archival documents, certain errors were noted on the 1895 and 1911 plans regarding the palace and the additional buildings (see also the plan of the southern wings erroneously reproduced in the 1974 plan).

During its most recent period the chapel was used as technical room of the Museum of Ceramic and Glass, and was demolished during the peak years of the communist regime. Still, the memory of the chapel of the Știrbey Palace lingers on, as part of the former urban tissue of Bucharest, preserved by topographic archives, memorialist and archaeological publications.

Keywords: Știrbey Palace, chapel, urban tissue, rescue archaeological excavations, cartography

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Photos of the chapel of the Știrbey Palace (https://adevarul.ro/news/bucuresti/capela-palatului-Stirbey-calea-victoriei-1_519f9002c7b855ff56224b88/index.html; Marinache 2013, p. 126).

Fig. 2. Vertical aerial photographs of the Știrbey Palace area from 1927, 1938 and 1948.

Fig. 3. Oblique aerial photographs of the Știrbey Palace area.

Fig. 4. Superposition of the ground floor plan of the Știrbey Palace (1882) and the cadastral plan of 1990–1991.

Fig. 5. Superposition of the ground floor plan of the Știrbey Palace (1882) and the cadastral plan of 1974 – The Art Museum.

Fig. 6. Superposition of the ground floor plan of the Știrbey Palace (1882) and the cadastral plan of 1910–1911.

Fig. 7. Superposition of the ground floor plan of the Știrbey Palace (1882) and the cadastral plan of 1895–1899.

Fig. 8. Superposition of the ground floor plan of the Știrbey Palace (1882) and the Borroczyn plans of 1846 (A) and 1852 (B).

Fig. 9. Superposition of the cadastral plan of 1990–1991 and the 2008 ortophotoplane.

Fig. 10. General plan of the Știrbey Palace (1882) and the annexed buildings with a detailed plan of the ground floor plan of the palace.

Fig. 11. General view of the excavation.

Fig. 12. General view of the excavation.

Fig. 13. General view of the excavation.

Fig. 14. Stratigraphic details of the southern section (A) and eastern section (B).

Fig. 15. Close-up of the sewage system (A) and the basin fragment (B).

Fig. 16. 3D modelling (A) and general plan of the investigated area (B).

Fig. 17. Superposition of the remains of the chapel and the plan of 1990–1991 (A), and the ortophotoplane, respectively (B).

UN PUMNAL CU NERVURĂ MEDIANĂ PRONUNŢATĂ DE LA HÂRTIEŞTI (JUD. ARGEŞ)

DRAGOŞ MĂNDESCU*, CRISTIAN EDUARD ŞTEFAN**

Rezumat: Autorii prezintă în această notă un pumnal de cupru descoperit în localitatea Hârtieşti, jud. Argeş. Piesa face parte din categoria pumnalelor cu nervură mediană pronunţată şi a fost descoperită pe un deal, la cota 682 m, reprezentând, cel mai probabil, o depunere intenţionată. Sunt amintite pe scurt tipologia, cronologia şi chorologia acestui tip de pumnal, ca şi posibilele semnificaţii ale acestei piese în contextul perioadei timpurii a epocii bronzului de la Dunărea de Jos.

Cuvinte-cheie: Muntenia, epoca bronzului, pumnal, cupru, depunere

INTRODUCERE

Piesa care constituie subiectul notei de faţă a fost descoperită întâmplător, cu detectorul de metale, în primăvara anului 2021, într-o zonă împădurită din nord-estul judeţului Argeş (fig. 1–4). După ce a fost depus de descoperitor la Direcţia Judeţeană pentru Cultură Argeş, prilej cu care acesta a declarat că l-a găsit „la maximum 10 cm adâncime, pe marginea unui drum forestier", artefactul a intrat, prin transfer, în colecţia Muzeului Judeţean Argeş (nr. inv. I. V. 4074).

DESCRIEREA PIESEI

Piesa are formă triunghiulară şi este acoperită cu o patină de culoare verde (fig. 5). Prezintă nervură mediană pronunţată pe ambele feţe, are un aspect rugos şi este degradată în zona tăişului, fiind curbată din zona mediană către vârf.

Dimensiuni: lungime – 20 cm, lăţime maximă – 4,5 cm, grosime maximă – 0,7 cm, greutate – 124 g. Compoziţia chimică a obiectului ne arată că a fost confecţionat din cupru, fără alte elemente în proporţii semnificative[1].

* Muzeul Judeţean Argeş, Piteşti; e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com. Contribuția lui D. Măndescu la acest material a fost realizată în cadrul proiectului PN-III-P4_ID-PCCF-2016-0090 (*HiLands – Peisaje ascunse*), finanțat de Ministerul Cercetării și Inovării, CNCS-UEFISCDI.

** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: cristarh_1978@yahoo.com.

[1] Structura elementală a pumnalului a fost determinată de dr. Maria Mihalache, Institutul de Cercetări Nucleare Pitești. Au fost folosite două metode, cu două aparate aferente: microscopie

Pumnalul a fost descoperit pe un deal împădurit (Dealul Țuțuianu), la cota 682 m, reprezentând, cel mai probabil, o depunere intenţionată.

AREALUL GEOGRAFIC ȘI CULTURAL

Cercetările de teren care au urmat înregistrării pumnalului în colecția muzeală au dus la identificarea locului de descoperire în pădurea din marginea estică a comunei Hârtiești, jud. Argeș, pe culmea plată a Dealului Țuțuianu, în imediata proximitate a hotarului cu teritoriul comunei Voinești, jud. Dâmbovița. Limita administrativă dintre județele Argeș și Dâmbovița trece la circa 50 m nord-est de punctul descoperirii și este constituită aici de o râpă abruptă, numită Coada Cârcinovului (fig. 1).

Dealul Țuțuianu este situat în extremitatea nordică a Platformei Cândești, unitate a Podișului Getic, atingând altitudinea de 700 m, în interfluviul Mâzgana (care curge la 2,7 km către vest, afluent al Argeșelului) – Dâmbovița (3,7 km către est). Dealul, în prezent împădurit (pădure de foioase), este în fapt o culme cu aspect de platou relativ larg, orientat nord-est – sud-vest și clar individualizat în peisaj. În partea sa vestică este mărginit de viroagele torenților colectați de Valea Hotarului,

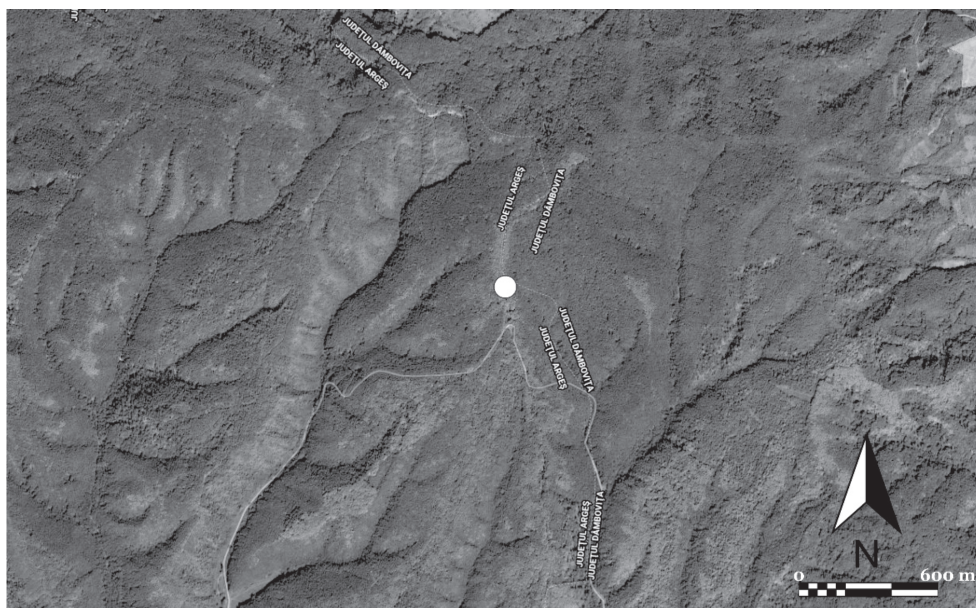

Fig. 1. Locul descoperirii pumnalului pe Google Earth.

electronică de baleiaj (SEM), cu un microscop electronic Tescan Vega II LMU, respectiv spectroscopie de raze X cu dispersie după energie, cu un spectometru AXS Bruker. Autorii mulțumesc și pe această cale doamnelor dr. Maria Mihalache și dr. Daniela Diaconu (ICN Pitești) pentru sprijinul acordat în determinarea compoziției chimice a piesei discutate aici.

iar către răsărit, unde delimitarea este și mai evidentă, de terenul accidentat al Cozii Cârcinovului, valea foarte adâncă a izvoarelor Cârcinovului (cota coboară până la 617 m) și care marchează în acest punct amintita limită dintre județele Argeș și Dâmbovița (fig. 2–3).

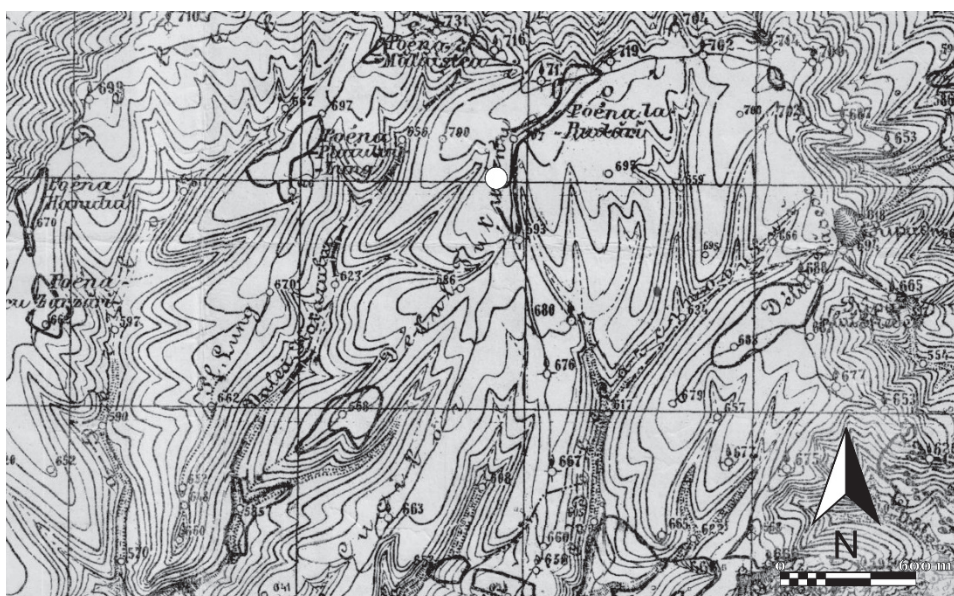

Fig. 2. Locul descoperii piesei pe Planurile Directoare de Tragere, Sc. 1:20.000.

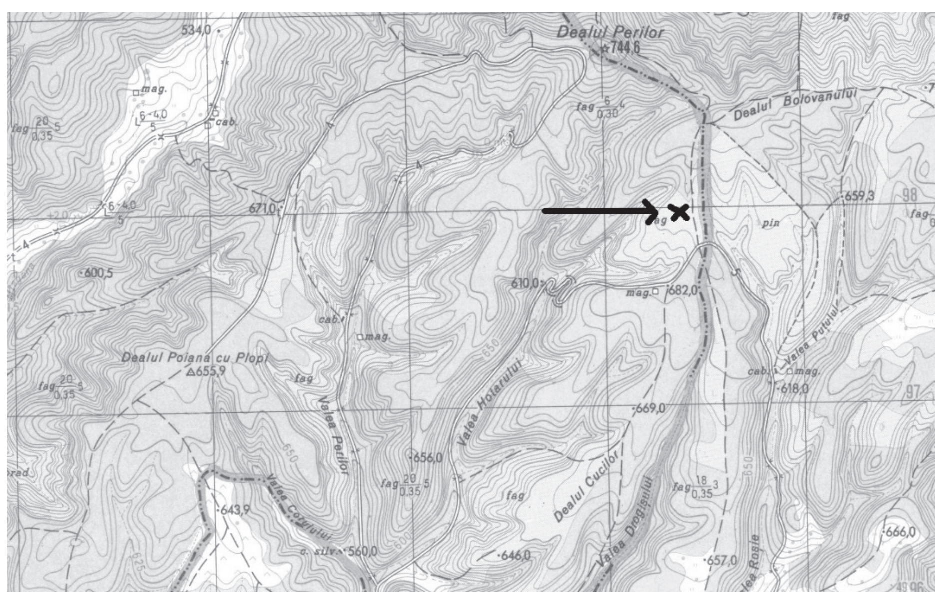

Fig. 3. Locul descoperirii piesei pe Harta Topografică Militară, Sc. 1:25.000.

Deși punctul descoperirii aparține teritorial județului Argeș (comunei Hârtiești), localitățile cele mai apropiate sunt în județul Dâmbovița: Oncești (com. Voinești), aflată la 2,7 km către est, și Cândești Vale (com. Cândești), la 3 km către est. Din județul Argeș, cel mai apropiat sat este Hârtiești (reședința comunei omonime), situat la 6 km către vest.

Verificarea zonei împădurite (fig. 4) în care s-a făcut descoperirea nu a relevat existența unor eventuale vestigii de locuire, fortificații sau amenajări funerare vizibile. Culmea largă și plată a dealului va fi avut în preistorie același rol de cale de comunicație pe direcția nord-sud pe care îl are și astăzi, când este străbătută de drumul forestier (ramificație către nord din DJ 702) în marginea căruia a fost găsit pumnalul. Totuși, pe versantul vestic al Cozii Cârcinovului (așadar pe teritoriul județului Argeș) se disting urmele unor vechi săpături, cu un aspect relativ ordonat, și care nu este exclus să fi avut caracter arheologic (secțiuni lăsate neastupate?). Nu am reușit să aflăm cine (arheolog?), când și în ce context ar fi putut realiza acolo posibilele sondaje.

Fig. 4. Imagine cu dealul împădurit unde a fost descoperit pumnalul; vedere către est. În plan secund, Coada Cârcinovului.

Întreaga zonă, către răsărit, pe teritoriul județului Dâmbovița, este punctată cu vestigii din epoca timpurie a bronzului, context arheologic în care poate fi plasat și pumnalul de pe Dealul Țuțuianu. La 3 km sud-est de punctul descoperirii, pe Dealul lui Istrate din Cândești Vale, este localizată o necropolă tumulară atribuită bronzului

timpuriu. Sondajele efectuate aici de Tiberiu Muscă, în 2001, au rămas inedite[2]. Tot pe teritoriul satului Cândești Vale a fost semnalată o a doua necropolă de acest fel, în punctul *Livadă* (3 km către est de locul descoperirii pumnalului)[3]. Un tumul este localizat și la Gemenea-Brătulești (în punctul *Stejăriș*, aflat la 4,25 km spre nord-est de Dealul Țuțuianu)[4], din aceeași localitate (punctul *Mâzgana*, 4 km est de locul găsirii pumnalului) provenind un topor plat cu marginile ridicate, de tip Glina[5]. De cealaltă parte, cele mai apropiate descoperiri din județul Argeș (piese izolate atribuite epocii bronzului, găsite pe teritoriul comunei Vulturești, circa 8 km către sud-vest), cu care pumnalul prezentat aici ar putea fi pus, ipotetic, în conexiune, oferă indicii mult mai vagi: un topor de piatră și rotițe din lut de la un car miniatural[6].

ANALOGII ȘI DISCUȚII

Piesa (fig. 5) se încadrează în categoria pumnalelor cu nervură mediană pronunțată, prezente în diferite contexte la Dunărea de Jos. Acest tip de piesă a fost analizat relativ recent într-o contribuție care ne aduce în atenție șapte lame cu nervură mediană pronunțată de pe teritoriul României, descoperite la Apa Sărată, Brezoaia, Crivăț, Homorâciu, Malu cu Flori, Rusciori și o piesă dintr-o localitate necunoscută[7].

Dacă adăugăm piesa de la Hârtiești celor amintite mai sus, obținem o mică serie de opt piese de acest tip, care pot fi comparate din punct de vedere al lungimii, lățimii maxime, greutății și raportului lungime-lățime[8]. Din punct de vedere al lungimii[9] (20 de cm), piesa de la Hârtiești se află exact la mijlocul seriei (fig. 6); lățimea maximă (4,5 cm) o plasează în capătul inferior al micii serii alcătuite (fig. 7), în timp ce din punct de vedere al greutății ne aflăm tot în capătul inferior al seriei (fig. 8)[10]. Raportul lățime-lungime este 4,44, ceea ce plasează pumnalul de la Hârtiești în capătul superior al seriei, cu precizarea că două dintre piese nu au lungimea completă (fig. 9).

Din punct de vedere al compoziției chimice, piesa este din cupru, fără alte elemente în cantități semnificative[11]. Dispunem de astfel de informaţii şi în cazul altor piese din seria pusă în discuţie aici: pumnalul de la Crivăț – 98,88% cupru, cu urme de

---

[2] Olteanu 2002, p. 72, nr. 16.13.058.003.

[3] Olteanu 2002, p. 72, nr. 16.13.058.001.

[4] Olteanu, Cârstina, Căprăroiu 2003, p. 137, nr. 16.81.135.

[5] Muscă 1978–1979, p. 116, pl. 1/2.

[6] Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014, p. 192–193, nr. 582–583.

[7] Popescu, Frînculeasa 2016, p. 73–88.

[8] Despre pumnalul de la Malu cu Flori nu deținem niciun fel de informații, fiind doar menționat în literatura de specialitate (Schuster 1997, p. 195, 217, 224; Popescu, Frînculeasa 2016, p. 78).

[9] Cu toate că piesele de la Rusciori și din localitatea necunoscută au o parte din lamă ruptă (către vârf), le-am introdus în statistică deoarece segmentul lipsă este destul de redus, astfel încât nu afectează reconstituirea plauzibilă a dimensiunilor.

[10] Date despre greutatea pieselor cunoaștem numai pentru cinci exemplare.

[11] Vezi nota 1.

Fig. 5. Pumnalul de la Hârtieşti, desen (C.E. Ştefan) şi foto (D. Măndescu).

arsenic, plumb și argint[12], piesa de la Homorâciu a fost realizată din bronz, cu 6,3% staniu[13], iar cele de la Rusciori și din localitatea necunoscută din cupru, cu diverse alte elemente în cantități mici (plumb, arsenic, staniu, antimoniu, nichel, bismut, argint)[14].

Considerăm că piesa prezentată face parte din ceea ce a fost denumit grupul sau tipul Crivăț în literatura de specialitate, atât prin prisma formei și aspectului, cât și prin poziția sa topografică, lângă descoperirile de la Malu cu Flori și Apa Sărată, chiar în centrul descoperirilor de acest fel[15].

Într-o contribuție relativ recentă, au fost discutate, cu argumente solide, posibilele funcții ale pumnalelor: de la armă la instrument de sacrificiu sau unealtă de tăiat și curățat[16]. Este de amintit și interesantul studiu al lui Skak-Nielsen, care susține că pumnalele erau folosite pentru sacrificarea animalelor în cadrul unor ceremonii[17].

[12] Popescu, Frînculeasa 2016, p. 75.
[13] Popescu, Frînculeasa 2016, p. 76.
[14] Popescu, Frînculeasa 2016, p. 78–79.
[15] Băjenaru 2014, p. 243–244; Popescu, Frînculeasa 2016, p. 79 și fig. 8.
[16] Băjenaru, Popescu 2012, p. 403.
[17] Skak-Nielsen 2009; Băjenaru, Popescu 2012, p. 404; Băjenaru 2013, p. 259.

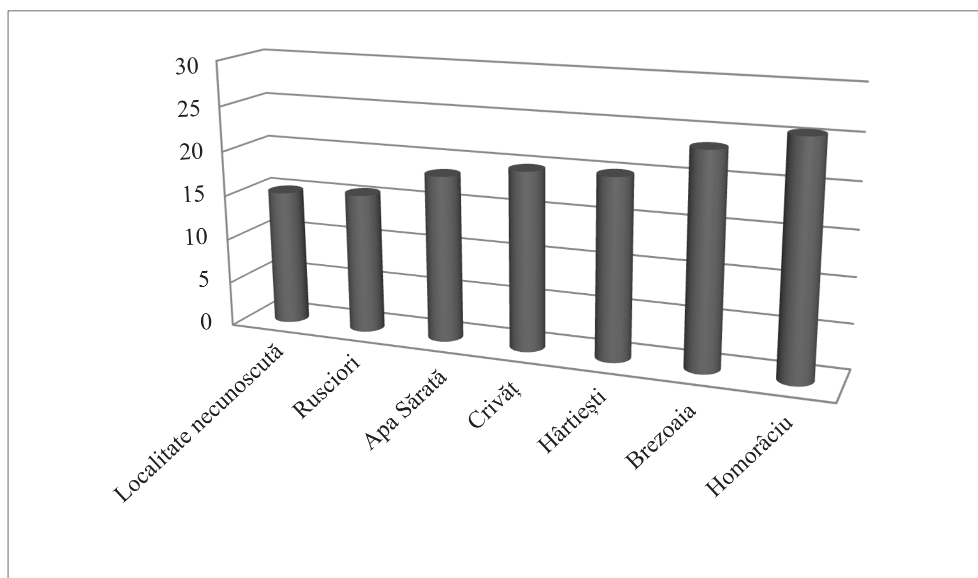

Fig. 6. Lungimea comparată a pumnalelor cu nervură mediană pronunțată.

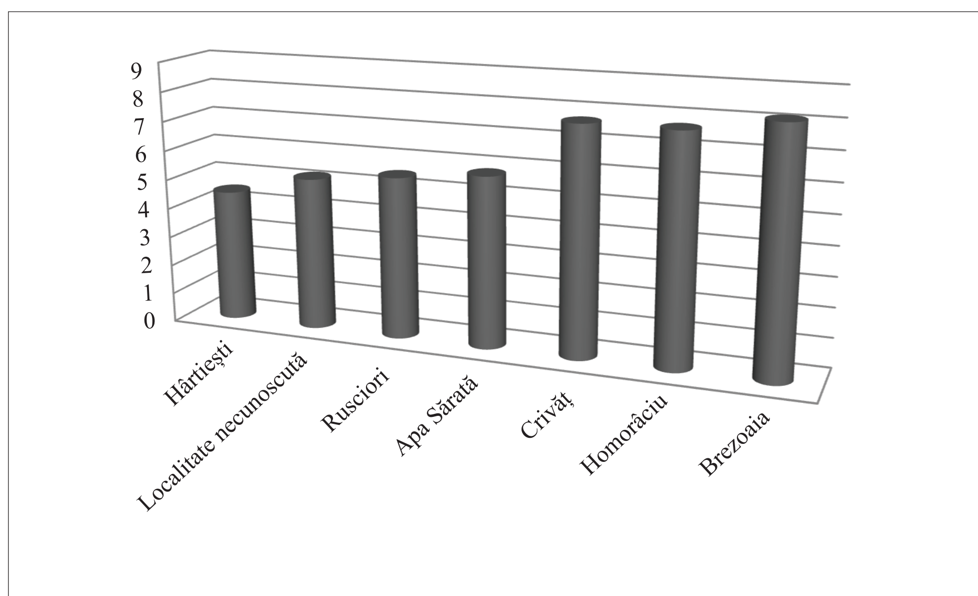

Fig. 7. Lățimea maximă comparată a pumnalelor cu nervură mediană pronunțată.

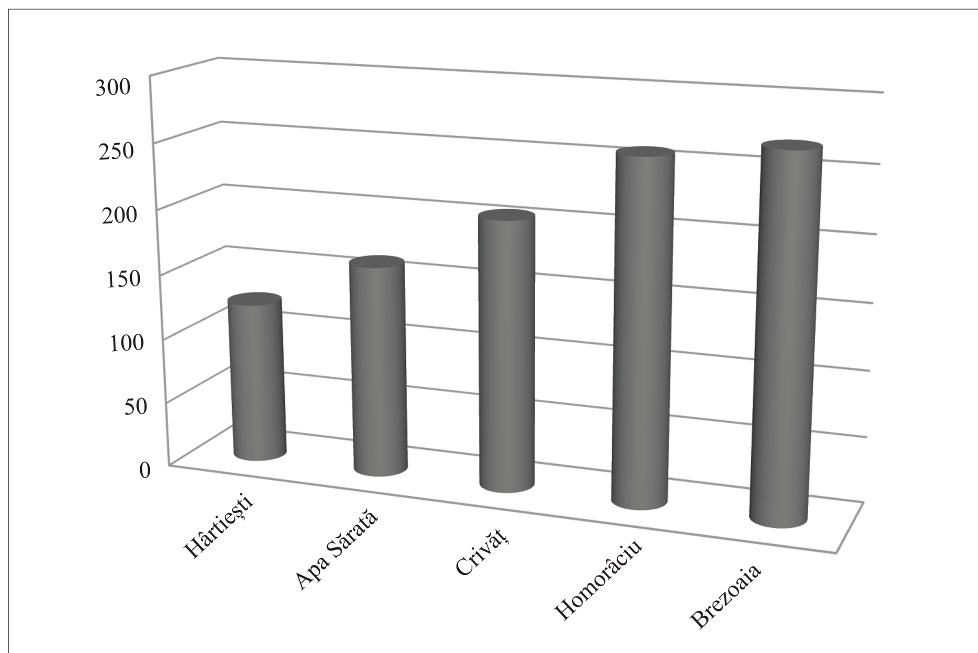

Fig. 8. Greutatea comparată a pumnalelor cu nervură mediană pronunțată.

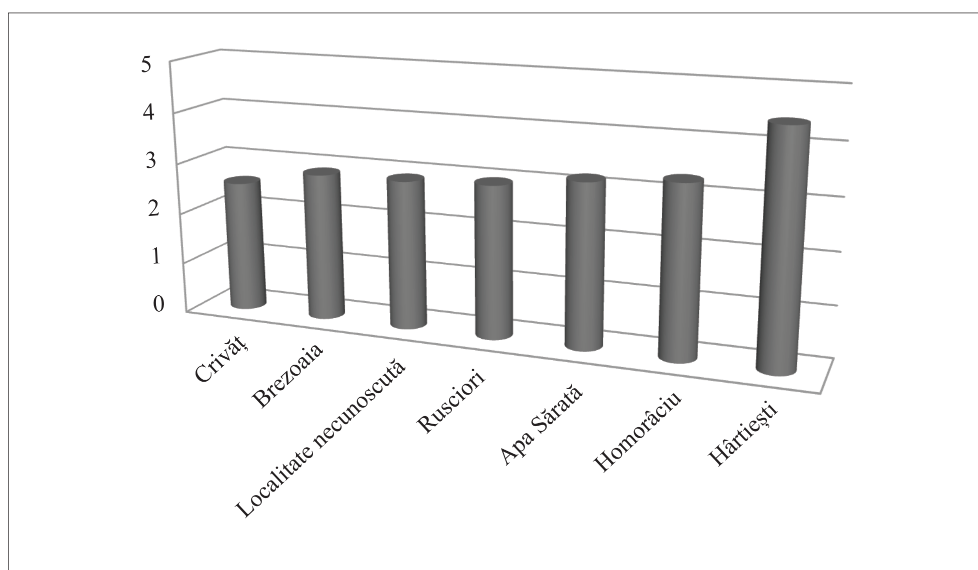

Fig. 9. Raportul lungime/lățime la pumnalele cu nervură mediană pronunțată.

Pentru utilizarea pumnalelor în cadrul unor activități cotidiene s-au pronunțat alți autori, aducând ca argument prezența acestor piese în așezări[18].

Faptul că unele dintre pumnalele discutate aici au fost descoperite în morminte poate fi legat de statutul defunctului, iar cele descoperite izolat, pe locuri relativ înalte, pot fi considerate ofrande depuse pentru a câștiga favorurile unor zeități. Depunerea unei astfel de piese în mediul Coțofeni, la Bulbuc – *Pietrele Bulbucului*, jud. Alba, pledează tocmai în favoarea unor asemenea interpretări, locul respectiv jucând „…rolul unui punct de trecere, ca spațiu de control, dar și spațiu de inițiere…”[19]. Alte opinii, întemeiate pe compoziția chimică a pieselor, conduc către o interpretare a pumnalului ca armă cu valoare simbolică, cum este cazul piesei de la Poduri, un aliaj interesant de cupru și argint[20].

Un articol recent subliniază importanța compoziției chimice și a aliajelor folosite în producerea pumnalelor preistorice, pornind de la trei studii de caz din Elveția. Interpretarea autorilor merge mai degrabă pe linia folosirii acestor piese în activitățile cotidiene și, mai puțin, pe aceea a unor obiecte de prestigiu aparținând unor războinici[21].

Cronologia pumnalelor cu nervură mediană pronunțată a fost stabilită cu aproximație între 2500–2200 BC pe baza asocierilor cu un tip ceramic specific (cana cu toartă asimetrică), bine datat la Dunărea mijlocie[22].

CONCLUZII

Rezumând cele expuse mai sus, putem conchide că locurile de descoperire ale pumnalelor cu nervură mediană pronunțată se concentrează în centrul Munteniei, în contexte diverse (domestic, funerar, depozițional) și puteau îndeplini funcții la fel de diverse, de la cele banale din sfera cotidiană până la folosirea lor în cadrul unor ceremonii care vizau sacrificarea animalelor sau ca însemne ale statutului social.

Având în vedere valoarea deosebită a acestor obiecte în cadrul comunităților epocii bronzului de la Dunărea de Jos, dar și faptul că o mare parte dintre ele se concentrează în zona subcarpatică, nu excludem posibilitatea ca unele dintre acestea să reprezinte depuneri intenționate. Eventualele descoperiri viitoare vor putea clarifica acest aspect.

[18] Schuster 1997, p. 143.
[19] Ciută, Ciută 2015, p. 70.
[20] Munteanu, Dumitroaia 2010, p. 140.
[21] Perucchetti, Northover, David-Elbiali 2020.
[22] Popescu, Frînculeasa 2016, p. 81, 86, fig. 4.

BIBLIOGRAFIE

Băjenaru 2013 — R. Băjenaru, *Identități culturale, structuri de putere și conflict militar în nordul Peninsulei Balcanice în mileniile IV-III a. Chr.*, București, 2013.

Băjenaru 2014 — R. Băjenaru, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca, 2014.

Băjenaru, Popescu 2012 — R. Băjenaru, A.-D. Popescu, *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean/Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*, în V. Sîrbu, S. Matei (eds.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din Preistorie și Evul Mediu – Nucu-"Fundu Peșterii", județul Buzău/Un monument des Carpates Orientales avec des représentations de la Préhistoire et du Moyen Âge – Nucu - « Fundu Peșterii », département de Buzău*, Brăila, 2021, p. 363–433.

Ciută, Ciută 2015 — M. Ciută, B. Ciută, *Un pumnal eneolitic din cupru descoperit la Bulbuc-Pietrele Bulbucului (com. Ceru-Băcăinți, jud. Alba)*, Terra Sebus 7, 2015, p. 59–72.

Munteanu, Dumitroaia 2010 — R. Munteanu, Gh. Dumitroaia, *Un pumnal din epoca bronzului descoperit la Poduri (jud. Bacău)*, SCIVA 61, 1–2, 2010, p. 133–141.

Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014 — D. Măndescu, I. Dumitrescu, M., Păduraru, *Repertoriul arheologic al județului Argeș*, Brăila, 2014.

Muscă 1978–1979 — T. Muscă, *Contribuții privind metalurgia bronzului pe teritoriul României (partea I) – piese preistorice de bronz descoperite în jud. Dâmbovița*, Valachica 10–11, 1978–1979, p. 115–122.

Olteanu 2002 — Gh. Olteanu, *Repertoriul arheologic al județului Dâmbovița*, vol. I, A–M, Târgoviște, 2002.

Olteanu, Cârstina, Căprăroiu 2003 — Gh. Olteanu, O. Cârstina, D. Căprăroiu, *Repertoriul arheologic al județului Dâmbovița*, vol. II, N–V, Târgoviște, 2003.

Perucchetti, Northover, David-Elbiali 2020 — L. Perucchetti, J.P. Northover, M. David-Elbiali, *What is a dagger? A metallurgical interpretation of three metal daggers from western Switzerland dated from the Late Neolithic to the Early Bronze Age*, JAS: Reports 30, 2020, p. 1–10.

Popescu, Frînculeasa 2016 — A.-D. Popescu, A. Frînculeasa, *Versatile artefacts: some remarks concerning a few Early Bronze Age metal blades from the Lower Danube*, MCA S.N. 12, 2016, p. 73–88.

Schuster 1997 — C. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în bazinele Argeșului și Ialomiței Superioare*, București, 1997.

Skak-Nielsen 2009 — N.V. Skak-Nielsen, *Flint and metal daggers in Scandinavia and other parts of Europe. A re-interpretation of their function in the Late Neolithic and Early Copper and Bronze Age*, Antiquity 83, 2009, p. 349–358.

A DAGGER WITH PROMINENT MIDRIB FROM HÂRTIEȘTI (ARGEȘ COUNTY)

ABSTRACT

The authors present in this note a copper dagger discovered by chance in Hârtiești commune, Argeș County. The piece belongs to the category of daggers with prominent midrib and was found on a hill, at the altitude of 682 m, most likely representing an intentional deposition. The typology, chronology and chorology of this type of dagger are briefly mentioned, but also the possible meanings of this item in the context of Early Bronze Age at the Lower Danube.

Keywords: Wallachia, Bronze Age, dagger, copper, deposition

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The place of dagger discovery on Google Earth.
Fig. 2. The place of item discovery on the Artillery Firing Plans, Sc. 1:20.000.
Fig. 3. The place of item discovery on the Military Topographic Map, Sc. 1:25.000.
Fig. 4. Image with the wooded hill where the dagger was found; view to the east. Coada Cârcinovului in the background.
Fig. 5. The dagger from Hârtiești, drawing (C.E. Ștefan) and photo (D. Măndescu).
Fig. 6. Compared length of the daggers with prominent midrib.
Fig. 7. Compared maximum width of the daggers with prominent midrib.
Fig. 8. Compared weight of the daggers with prominent midrib.
Fig. 9. Lenght/width ratio of the daggers with prominent midrib.

O INSCRIPȚIE ÎN ALFABET ATIC
PE UN FRAGMENT CERAMIC DE LA HISTRIA

IULIAN BÎRZESCU*

Rezumat: Descoperirea prezentată aici face parte din puținele descoperiri epigrafice timpurii de la Histria scrise în alfabet atic. Este vorba de un graffito pe un fragment ceramic, în care se pot citi fără dificultate două nume, *Billaios* și *Pythogenes*. Dacă cel de-al doilea nume este unul comun, primul este rar atestat în onomastica arhaică, fiind bine cunoscut, însă, datorită fluviului omonim din Bithynia. Cele câteva paralele indică, cel mai probabil, că acest nume este de origine ioniană, ceea ce face ca descoperirea de față să fie una notabilă, dacă avem în vedere alfabetul folosit. În ceea ce privește rolul și contextul acestui *ostrakon*, nu putem face, în acest moment, decât speculații, fără a putea ajunge la o concluzie coerentă.

Cuvinte-cheie: Histria, graffito, atic, arhaic, nume

Descoperirea de față a fost făcută înainte de Al Doilea Război Mondial, numărul de inventar fiind, însă, aplicat, cel mai probabil, la începutul anilor ’50 ai secolului trecut. Înainte de război, inscripții ceramice de la Histria au fost publicate mai degrabă sporadic, fie alături de inscripții pe piatră[1], fie în contextul publicării ceramicii arhaice[2]. În anumite cazuri se cunoaște și contextul descoperirii acestora. Despre fragmentul de față nu există altă referire decât cea privitoare la săpăturile din perioada 1927–1942.

IAB. Fragment de amforă de transport; nr. inventar V 8585 C; descoperit la Histria între anii 1927 și 1942.
Dimensiuni: L = 8,8 cm; l = 5,3 cm, h litere: între 1,4 cm (iota) și 0,8 cm (omikron).

Βιλλαῖος
Πυθογένες

Inscripția este scrisă pe două rânduri, iar cele două nume sunt păstrate întregi, un indiciu al faptului că acestea au fost scrise, mai degrabă, pe fragmentul de vas și

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: iulian2@gmail.com.
[1] Pârvan 1923, p. 30–32.
[2] Lambrino 1938, p. 213–229.

nu pe vasul întreg. Scrierea este îngrijită, chiar dacă adesea hastele sunt dublate, iar adânciturile ușor prelungite.

Forma de coasă a literei lambda din primul nume și forma de lambda a literei gamma din al doilea nume indică, cel mai probabil, alfabetul atic[3]. Dintre cele trei forme de lambda atestate la Atena, cea cu hasta verticală este cel mai des întâlnită, adesea, la pictorii de vase, hasta verticală fiind ușor lăsată pe spate[4]. La aceste forme particulare se adaugă utilizarea literei epsilon în loc de eta și a literei sigma cu trei haste, neîntâlnite sau foarte rar întâlnite în alfabetul ionian folosit de histrieni.

Ca și în cazul altui graffito în alfabet atic descoperit în teritoriul histrian, există o dovadă clară că aici au ajuns inscripții ceramice scrise în acest alfabet, cel mai probabil fără legătură cu contextul de descoperire[5].

FORMULĂ ȘI NUME

Dacă numele *Pythogenes* este un nume grecesc banal[6], răspândit în perioadele arhaică și clasică, altfel stau lucrurile cu primul nume. *Billaios* este cunoscut, în primul rând, prin numele fluviului cu același nume (astăzi Filyos Çay) din Bithynia, unul din cele mai lungi fluvii din Asia Mică (cca 330 km), care se varsă în apropiere de colonia milesiană Tieion[7]. Este un nume rar întâlnit în onomastica greacă, fiind cunoscut îndeosebi în mediul ionian, de unde, cel mai probabil, și provine. Un fabricant de amfore, atestat la Sinope în epoca elenistică timpurie, poartă acest nume[8], fiind unica mențiune până la descoperirea fragmentului ceramic de la Histria. Numele înrudite, însă, sunt numeroase și se găsesc îndeosebi în mediul ionian din metropole și colonii, dar și în apropiere de Ionia. *Billios*, de exemplu, este atestat în sud-vestul Asiei Mici, la Alassos, în apropiere de Kibyra[9], și în Cilicia[10]. *Billas*[11] și *Billaros*[12] sunt atestate în

[3] Kirchhoff 1887, p. 92–97; Jeffery 1990, p. 66; Immerwahr 1990, p. 135.

[4] Immerwahr 1990, p. 147–148.

[5] Bîrzescu 2020, p. 90–91.

[6] Fick 1874, p. 74; Bechtel 1917, p. 389 (la Zankle); Curbera 1997, p. 92 (Emporion din Peninsula Iberică – SEG 47, 1538), după autor numele Πυθογένης are o „mireasmă ioniană” (“an Ionic flavor”). Numele este egal răspândit în lumea greacă LGPN I, p. 393, exemple din diferite epoci din Cyrene, Delos, Eretria, Rhodos, Thasos și Samothrace. Din zona apropiată Histriei, din Tracia și Macedonia, v. LGPN IV, p. 295. Acesta este relativ bine răspândit și în Atica (LGPN II, p. 386), dar și în Ionia și în coloniile ioniene din Troada (cf. LGPN V A, p. 387).

[7] W. Ruge, în RE III.1 (1897), col. 472, *s.v.* Billaios; Tischler 1977, p. 42; C. Marek, în DNP 2 (1997), col. 678, *s.v.* Billaios (Βιλλαῖος).

[8] SEG 36, 1552. Cu bibliografie, v. Masson 1990–2000, p. 540; LGPN V A, p. 101; Garlan 2004, p. 289.

[9] LGPN V C, p. 89.

[10] LGPN V B, p. 84.

[11] Masson 1990–2000, vol. 3, p. 144; Curbera 2013, p. 109–110; LGPN V A, p. 101 (exemple din Kolophon și Thebai, perioada elenistică timpurie).

[12] Curbera 2013, p. 109; LGPN V A, p. 101 (Sinope).

Ionia și Sinope. *Billeas*[13] este documentat în Macedonia din secolul al IV-lea. Pentru *Billaios* s-a propus și o origine tracă[14], abandonată, însă, astăzi[15].

Cel mai probabil, *Billaios* este un nume ionian vechi, pe care îl regăsim mai târziu atât în onomastică, cât și în toponimie. La fel se întâmplă și pentru numele *Istros*, fluviul din apropiere de Histria, care este documentat în onomastică începând cu secolul al VII-lea a.Chr., la Smyrna, dar și împreună cu alte nume de fluvii[16].

DATARE ȘI INTERPRETARE

Atât fragmentul ceramic, cât, mai ales, forma literelor indică o datare în epoca arhaică târzie – epoca clasică timpurie[17]. Literele păstrate sunt cele standard din alfabetul atic din a doua jumătate a secolului al VI-lea a.Chr., fără a putea avea o rafinare a datării[18].

Cele două nume sunt la nominativ și nu ar trebui să pună probleme de interpretare[19], respectiv două nume distincte, enumerate într-un anume scop (blestem?, exercițiu de scriere?, păstrarea unei amintiri etc.). Și o altă interpretare a celor două nume este posibilă, respectiv considerarea celui de-al doilea nume drept un patronim. Nume și patronim, ambele în nominativ, sunt atestate în Atena pe *ostraka*, chiar dacă această formulă este mai rar întâlnită[20] față de cea cu nume în nominativ și patronim în genitiv. Ar putea exista mai multe motive pentru o astfel de alegere de formulă, fie, de exemplu, câmpul redus al fragmentului ceramic, care nu mai permitea adăugarea altor litere la final, fie necunoașterea celui care a scris[21] etc. Această formulă de nume și patronim este identică cu cea de pe câteva *ostraka* din secolul al V-lea din Atena, însă primul nume nu se regăsește nici printre cele peste 11000 de fragmente ceramice

[13] LGPN IV, p. 71 (Macedonia, sec. al IV-lea a.Chr.).

[14] Cu discuții, a se vedea Tischler 1977, p. 43.

[15] Pe bună dreptate, numele nu figurează în repertoriul recent de nume trace, vezi Dana 2014.

[16] V. și Masson 1990–2000, vol. 2, p. 540.

[17] Cele mai multe *ostraka* din Atena erau scrise pe astfel de fragmente de amfore de transport (aprox. 40%), v. Lang 1990, p. 8.

[18] Ex. pentru ypsilon în formă de V, întâlnit îndeosebi în perioada arhaică târzie, dar apare și mai devreme și continuă în sec. al V-lea, v. Immerwahr 1990, p. 160–161. Epsilon are o formă clasică, cu hastele orizontale, nu aplecate abrupt, precum în perioadele arhaică timpurie și dezvoltată. Această formă de epsilon se întâlnește și pe vasele cu figuri negre din a doua jumătate a secolului al VI-lea, v. Jeffery 1990, p. 66. La fel și forma de cruce a hastelor din eta se întâlnește pe vase atât în secolul al VI-lea cât și în secolul al V-lea etc.

[19] Nume pe fragmente ceramice din agora ateniană, v. Lang 1976, p. 16–21.

[20] Lang 1990, p. 17, 15 exemple de patronime în nominativ din aproximativ 1100 de exemplare analizate, listate la nota 66; ex. p. 81, cat. 504, Καλλίχσενος | Ἀρριστόνυμος, fără îndoială, al doilea nume este un patronim scris în nominativ; exemple și la Brenne 2020, p. 337, cat. 4748, cat. 4760 (Μεγακλέες | *h*ιπποκράτος) etc. Așa cum observa Mabel Lang, patronimele în nominativ se întâlnesc îndeosebi pe *ostraka* timpurii, de la sfârșitul epocii arhaice – începutul epocii clasice.

[21] O parte a acestor *ostraka* din Atena era scrijelită de persoane fără multe cunoștințe sau chiar de analfabeți, a se vedea Brenne 2020, p. 94.

legate de ostracism publicate până acum din Atica[22], nici printre numele ateniene atestate, ceea ce ar putea indica faptul că acest graffito nu a fost scrijelit în locul de proveniență al alfabetului, ci, mai degrabă, în alt loc, neavând nicio legătură cu ostracismul atenian[23] și, probabil, nici cu un alt tip de ostracism din vreo altă cetate[24].

BIBLIOGRAFIE

Bechtel 1917 — F. Bechtel, *Die historischen Personennamen des Griechischen bis zur Kaiserzeit*, Hildesheim, 1917.

Bîrzescu 2020 — I. Bîrzescu, *Inscripții pe vase arhaice de la Tariverde, jud. Constanța*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 87–94.

Brenne 2020 — S. Brenne, *Die Ostraka vom Kerameikos*, *Kerameikos* 20, Wiesbaden, 2020.

Curbera 1997 — J.B. Curbera, *The Greek Curse Tablets of Emporion*, ZPE 117, 1997, p. 90–94.

Curbera 2013 — J. Curbera, *Simple Names in Ionia*, în R. Parker (ed.), *Personal Names in Ancient Anatolia*, Oxford, p. 107–143.

Dana 2014 — D. Dana, *Onomasticon Thracicum (OnomThrac). Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Meletimata 70, Atena, 2014.

Fick 1874 — A. Fick, *Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt, mit den Namensystemen verwandter Sprachen verglichen und systematisch geordnet*, Göttingen, 1874.

Flot-Lambrino 1938 — M. Flot Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938.

Forsdyke 2005 — S. Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy. The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton – Oxford, 2005.

Garlan 2004 — Y. Garlan, *Les timbres céramiques sinopéens sur amphores et sur tuiles trouvés à Sinope. Présentation et catalogue*, Corpus International des Timbres Amphoriques 10 / Varia Anatolica 16, Istanbul, 2004.

Immerwahr 1990 — H.R. Immerwahr, *Attic Script. A Survey*, Oxford, 1990.

Jeffery 1990 — L. Jeffery, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.*, Oxford, 1990².

Kirchhoff 1887 — A. Kirchhoff, *Zur Geschichte des griechischen Alphabets*, Gütersloh, 1887.

Lang 1976 — M.L. Lang, *The Athenian Agora XXI*, *Graffiti and Dipinti,* Princeton, 1976.

Lang 1990 — M.L. Lang, *The Athenian Agora XXV*, *Ostraka,* Princeton, 1990.

Masson 1990–2000 — O. Masson, *Onomastica Graeca selecta*, vol. 1–3, (*Introduction et index de C. Dobias et L. Dubois)*, Nanterre – Genève, 1990–2000.

[22] Brenne 2020.

[23] Cu literatură despre ostracism, v. Forsdyke 2005, p. 2 și următoarele. Sunt cunoscute 20 de ostracisme în secolul al V-lea, la Atena.

[24] Graffiti asemănători cu cei din Atena au fost puși în legătură cu un ostracism practicat de chersonitani în perioada clasică, cf. Vinogradov 1997, p. 397–419, pl. 24–27.

Pârvan 1923 V. Pârvan, *Histria VII. Inscripţii găsite în 1916, 1921 şi 1922*, Bucureşti, 1923.
Tischler 1977 J. Tischler, *Kleinasiatische Hydronimie. Semantische und morphologische Analyse der griechischen Gewässernamen*, Wiesbaden, 1977.
Vinogradov 1997 J.G. Vinogradov, *Pontische Studien. Kleine Schriften zur Geschichte und Epigraphik des Schwarzmeerraumes*, Mainz, 1997.

AN ATTIC CERAMIC INSCRIPTION FROM HISTRIA

ABSTRACT

The inscription is one of the earliest epigraphic finds from Histria in Attic alphabet. It is a graffito on a ceramic fragment, on which one can read without any difficulty two names: *Billaios* and *Pythogenes*. If the last name is a common one, the former is seldom attested in Archaic onomastic, but well known thanks to the homonymous river name from Bithynia. Several analogies point rather to its Ionian origin, which is remarkable if we consider the alphabet. Concerning the role and context of this *ostrakon*, one can only speculate, being almost impossible to reach a coherent conclusion at this moment.

Keywords: Histria, graffito, Attic, Archaic, name

EPIGRAPHICA TOMITANA (II)

DRAGOȘ HĂLMAGI*

Abstract: The present article includes epigraphic notes on several Greek inscriptions from Tomis, offering new readings and supplements.

Keywords: Greek inscriptions from Tomis, honorific inscriptions, votive inscriptions, epitaphs

The second article in the series presents epigraphic notes on some Greek inscriptions from Tomis, from the corpus edited by Iorgu Stoian (ISM II). Many of my observations included below were collected while working with my professor and colleague, the late Alexandru Avram, on our project to revisit the Greek inscriptions from Scythia Minor. Each inscription is identified by the number used in the corpus[1].

7 (MNA, inv. L 926). I suggest the following reading and supplements (fig. 1):

– – – – – – – – –
[στεφανοῦσθαι]
α̣ὐτ[ὸν εἰς τὸ κατ᾽]
[ἀ]ΐδιο̣ν [ὑπὸ νεωκ]–
ό̣ρῳ̣ τοῦ Σ̣[αράπι]–
δος τοῖς κ̣[αλου]-
μένοις Χα[ρμο]-
σύνοις κτλ.

* "Vasile Pârvan" Institute of Archaeology, Bucharest; e-mail: dragoshhalmagi@gmail.com.
I would like to thank the editorial team and the reviewers for their many helpful comments and suggestions.

[1] The following abbreviations were used for museums: MNA – National Museum of Antiquities, Bucharest; MNIR – National History Museum of Romania; MINAC – Museum of National History and Archaeology, Constanța. Unless noted otherwise, all photographs were made by the author.

Fig. 1. Fragmentary decree of a cult association of Sarapis (ISM II, 7, first six lines).

Translation: … let him be crowned in perpetuity by (the hand of) the *neokoros* of Sarapis[2] during the festival called Charmosyna etc.

A dispute arose over whether the inscription is a public decree. In my opinion, it was issued by a religious association[3], as evidenced by the fact that the νεωκόρος and the προσεδρεύοντες τῶι ἱερῶι performed the crowning and the proclamation of honours.

9 It could be a fragmentary decree, but also an imperial letter. Not much can be recovered from it: on the photo, I read [δ]απάνης in l. 4 and [ο]ἴκοθεν (probably meaning here "at one's own expense") in l. 5.

14 (MNA, inv. L 851). In ll. 7–8: [Ο]ὐα(λέριος) · Μ[– – –] | [Αὐ]ρ(ήλιος) · Κ[– – –].

17 (MNA, inv. L 225) and **19** were revisited by A. Avram, who pointed out that they were set up by the same association, with some members mentioned in both

[2] For a similar role, see I.Thrake Aeg., E 183, a honorary decree for the priest Σωκλῆς Θεοξενίδου by an association of *therapeutai* from Maroneia, worshipping Egyptian gods, ll. 4–7: [στεφ]ανοῦσθαί τε αὐτὸν κατ' ἐνιαυτὸν | [ἐν τα]ῖς συνόδοις πάσαις χρυσῶι στε|[φά]νωι, τὴν ἀναγγελίαν ποιουμένου | [τ]οῦ νεωκόρου κατὰ τάδε, "and to crown him in all gatherings each year with a gold crown, while the *neokoros* makes the following proclamation". For discussion and evidence for *neokoroi* of Sarapis in various Graeco-Roman cities, see Vidman 1970, p. 53–60.

[3] Pippidi 1964, p. 106–107 (defended in ISM II); *contra* RICIS, 618/1001 (defended in ISM VI.2).

inscriptions[4]. Having seen the upper fragment of ISM II, 19 in the Archaeological Museum of Silistra[5], I read ΑΜΠΕΛΟΓΙ (with ΜΠΕ written in one ligature) in l. 1. The word is probably ἀμπελογί[τονες] (ἀμπελογείτονες) "vineyard neighbours", which is confirmed by ISM II, 26, ll. 10–11 (*vide infra*). The first line seems to be right under a recessed field, possibly with a relief, so it might have carried a title or a short introductory sentence.

G. Mihailov was right to resist Robert's suggestion and separate the two fragments[6]: the roster from ISM II, 17 reveals many members, and offices such as νομοφύλαξ, ἱεροκῆρυξ and κοινοσώστης are placed at the end of the list. The second fragment of ISM II, 19 is apparently lost today. On the photo, I see a NE in ligature in l. 1: [φιλότιμος *e.g.* Ἱπ]π̣όνε̣ι[κος τοῦ δεῖνος]. Avram's supplement is secured by one more letter visible in l. 6: [κοιν]ο̣σώστης.

Having attracted people from near and far, Severan Tomis was a flourishing cosmopolitan urban centre. Whereas Latin competed with Greek in dedications and funerary inscriptions, Greek remained the preferred language of the private associations[7]. The heterogeneity and relative paucity of source material prevent an ample discussion about the languages spoken in the city, but it seems safe to say that the people mentioned in these inscriptions were literate in Greek[8], an imperative qualification to carry out the duties of a γραμματεύς, νομοφύλαξ, or ἱεροκῆρυξ. With this perspective in mind, I find the recurring remark about the mixture of Greek, Latin, and barbarian names in Tomitan *catalogi* moot[9]. It is certainly no surprise that some peregrines adopted Latin names in a Roman city. The other names are usually claimed to be Thracian, but they are mostly hypocoristics and only a few are attested in inland Thrace or among the Thracian soldiers[10].

21 (MNA, inv. L 833). The first letter in l. 1 does not look like *epsilon*, but rather as *tau* or *gamma*. One could read [τῇ στεγασ]τ̣ρίδι τοῦ τείχους and imagine the building or the reparation of a wall up to its roof.

24 (MNA, inv. L 149). The inscription must have been wider. In l. 2 Βέτιο̣[ς] or Βετίο̣[υ], the Roman name Vettius, usually spelled Οὐέττιος or Βέττιος. In l. 2–3: [Νει]|κήτης.

[4] ISM VI.2, 17 and 19; Avram 2019a, p. 219; Avram 2021.

[5] I am indebted to Georgi Atanasov and Svetlana Gancheva for their warm support during my visit to Silistra.

[6] Mihailov 1962, p. 214–216, no. 20 (*cf.* BÉ 1963, 165).

[7] A notable exception is ISM II, 129, a Latin dedication by an association of Romanized Greeks from Perinthos and various cities of Asia Minor.

[8] For similar remarks on Thracians in Hellenistic Egypt, see Bingen 1983.

[9] See Stoian's commentary on ISM II, 17, 18, 20, 22, 26, 31 and 125; Avram 2021, p. 38.

[10] For example, Dadas is popular in inscriptions west and north of Black Sea, and also in some parts of Asia Minor. Much has been made of a certain Ithazis Dada (ISM V, 79), but the argumentation is unconvincing, since the name and the patronymic need not originate in the same language (*e.g.* Δάδας Ἑστιαίου in ISM II, 17, l. 12; Φαρνάκης Δάδα in CIRB 1280, l. 12 – Tanais).

26 (MNA, inv. L 527, misprinted L 52 in the corpus[11]). In ll. 10–11: τὴν στήλλην ἀνέστη[σαν ἀ]μπε̣λογείτο|νες οἱ ἐκ προγόνων, “the vineyard neighbours raised the stele, … from (their) ancestors …”.

28 (MNA, inv. L 928) and **95** (MNA, inv. L 877) are two joining fragments and I will produce a new edition on another occasion. The inscription adds a gymnasiarch to the ever-growing dossier of participation of women to public life: [γυμ]ν̣α̣σ̣ί̣α̣ρχον διὰ | [βίου] – – – – – Κ]λημεντιανήν (ll. 5–6).

32 (MNA, inv. L 819). The *album* (fig. 2) can be read as:

– – – – – – – – – – – – – –
– –Α̣⊏ΠΡ◇⊏– – – – – – –
[. .]Ν̣Ι̣Ι̣ΠΑΤΙΑ– – – – – –
[.] Ἰούλ(ιος) · Λονγεῖν̣[ος]
Ἰνγένουα Ἰν[γ]έ̣[νου, *e.g.* γυναῖκ]-
vac. α Δαμᾶ *vacat*
Φλά(ουιος) · Μαρκια[νός]
vac. Μέστρ(ιος) Βάσσος
vac. Κάσις Εὔνου̣ς
vac. Εὐσχήμ̣ων Φι̣λου[μενοῦ]
Τ̣[έ]ρτυλλος · Εὐ̣τρ[όπου]
– – – – – – – – – – – – – –

Fig. 2. Fragmentary *album* (ISM II, 32).

[11] The inventory numbers were corrected in ISM VI.2.

Ligatures: ◇Y (l. 3), ME (l. 7), TP (l. 7), HṂꞶN (l. 9).

In l. 1 perhaps προσ[τατ-. The letters in l. 2 are not very clear. The first letter can also be read Ꞷ, in which case a ligature ꞶN would be possible as well.

34 (MNA, inv. L 1073). In l. 6, the last name is probably Αὐξά[νων].

38 (MNA, inv. L 894) and **42** (MINAC, inv. 1526) were identified as fragments of the same base by S. Olteanu[12] and A. Ștefan[13]. A. Ștefan convincingly supplied [Σεβαστοῦ ἀπελ]ε̣ύθερος in l. 4, but Olteanu's solution for l. 6 appears correct. It seems feasible to restore the entire inscription except for the *cognomen* of the second dedicant, the descendant of another *libertus Augusti*[14]:

[*vacat* τύχ̣η] *vacat* ἀγαθῆ̣· *vacat*
[ὑπὲρ τῆς τοῦ Αὐτοκράτ]ο̣ρος Νέρο̣υα Τραιανοῦ̣
[Καίσαρος Σεβαστο]ῦ̣ Γερμαν̣ι[κ]οῦ σωτηρίας
[Μ. · Οὐλ. · Σεβαστοῦ ἀπελ]ε̣ύθερος Ἑ̣[ρ]μῆς καὶ Τ. · Φλ. · Τ. ·
[*vac.* υἱὸς – – – – – –]ος Τομ[ει]τ̲ῶν δήμῳ̣ *vacat*
[*vacat* ἐκ τῶν ἰδίων] *vacat* κ[αθ]ι̲έ̲ρ̲ωσαν. ❧ *vacat*
vacat

Translation: In good luck, Marcus Ulpius Hermes, imperial freedman[15] and Titus Flavius …us, son of Titus, have consecrated (this) on their own expense for the safety of the Emperor Nerva Trajan Caesar Augustus Germanicus and to the people of Tomis.

The imperial nomenclature indicates that the inscription should be dated between 98 and 102[16].

67 (MNA, inv. L 1419). There are two strokes before Αὐρηλίου in the circular field and two more lines of the inscription are also visible (fig. 3):

[12] Olteanu 1988–1989.

[13] Ștefan 1991.

[14] For a similar pair, see Corinth VIII.3, 62 (AÉ 1964, 167): *[decernente] c̣ọḷḷẹgio Larum domu[s] divinae | curam agentibus collegiani[s] | primi(s) T(ito) Flavio Aug(usti) lib(erto) Antio[cho] | et Ti(berio) Claudio Primigenio*.

[15] A freedman with a similar name, Marcus Ulpius Hermias, was *procurator aurariarum* at Ampelum, in Dacia (CIL III, 1312 = IDR III/3, 366). For the occupational hierarchy of slaves and freedmen in the imperial administration, see Weaver 1972, p. 224–294.

[16] Kienast, Eck, Heil 2017, p. 117.

Fig. 3. Dedication to Marcus Aurelius and Lucius Verus (ISM II, 67).

[ἀγαθῆι] τύχηι·
[ὑπὲρ τῆς Αὐτοκρατόρων Καισάρων] Μ̣. Αὐρηλίου Ἀντωνείνου καὶ Λουκίου Αὐρηλίου
[Οὐήρου σωτηρίας τε καὶ αἰωνίου δια]μονῆς ἱερᾶς τε συνκλ[ή]-
[του καὶ δήμου τοῦ Ῥωμαίων καὶ ἱερῶν στρα]τ̣ε̣υ̣μ̣ά̣[τω]ν νεικη̣-
[σάντων –]Σ̣Α̣Τ̣[.]
– –

Translation: In good luck, for the safety and the perpetual preservation of the emperors Caesars Marcus Aurelius Antoninus and Lucius Aurelius Verus and the sacred Senate and the people of Rome and the sacred victorious armies …

The missing victory titles suggest that the inscription should be dated between 161 and 166, but the criterion is not always reliable[17].

79 (MNA, inv. L 370). Following A. Martin's correction[18], I wonder if the father's name could be Λ. Οὐαλερί|ο[υ Βάσ]σ̣ου, taking into account the horizontal stroke after the lacuna in l. 3.

89 On the photo, I see two NK ligatures in l. 1 and CAIΙ̣ in l. 4. *Sigma* must have been inscribed by mistake: having read ἱεράς, the stonecutter changed the genitive to an accusative plural.

[17] Kienast, Eck, Heil 2017, p. 131, 135. For the omission of victory titles, see also Højte 2005, p. 73.

[18] Martin 1990, p. 883.

[ὑπὲρ τῶ]ν κυρίων κ̣[ὲ]
[ἱεροῦ] στρατεύμ-
ατος κὲ ἱερᾶς συν-
κλήτου{ς} αἰω̣[νίου]
δ̣ι̣αμονῆ̣ς [– – – – –]
[... ὑμν]ωδο̣[ὶ? – – –]
– – – – – – – – – – –

The inscription was dedicated either to Septimius Severus and Caracalla or to Caracalla and Geta.

104 (MNA, inv. L 924, misprinted L 524 in the corpus). The stele was set up by a private association and it reads[19]:

– – – – – – – – – – – – – – – – – – –
[– – – – – – – – – – – γρ]α̣μματ̣εὺ̣[ς καὶ]
[– – – – – – – – φιλότει]μος καὶ Οὐ̣α̣[λ(έριος)]
[– – – – – – – γραμματε]ὺς · τὸν τελα-
[μῶνα – – – – – – – τ]ο̣ῖ̣ς · σὺν Ἡρακλε[.]
[– – – – – – – – – – ἐ]κ τῶν ἰδίων ἐνγράψ̣-
[αντες – – – – – –]τ̣αι τὰ ὀνόματα
[τῶν *e.g.* λοιπῶν ἁπάν]των Χρῆστος Μάρκου
[– – – – – – – Νου]μηνίου *vacat*
[– – – – – – – – – – –]θείνου *vacat*
[– – – – – – – – – –] Ἡ̣φαιστᾶ *vacat*
[– – – – – – – – – – –]ς Χρυσίππου *vacat*
[– – – – – – – – – – · Δ]ιονύσιος Δαμ̣[ᾶ]
[– – – – – – – – – – Ἐπι]τυνχάνου *vacat*
[– – – – – – – – – – – – –]υ · Οὐαλ(έριος) Θεόδωρο̣ς
[– – – – – – – – – – – – –]ς̣ · Ποσειδώνιο̣ς
[– – – – – – – – – – – – –]ος · Καλλίμαχο̣[ς]
[– – – – – – – – – – – – – ·] Καλλ{λ}ίμαχο̣[ς]
vacat β′ *vacat*

Ligatures: MM (l. 1), TE (l. 1), NTE (l. 3), NHP (l. 4), NE (l. 5), NΓP (l. 5), HϹ (l. 7), MH (l. 8), ѠN (l. 15).

The formula οἱ σύν from l. 4 is not common in Tomis, but it occurs in other regions, for example on boundary markers of burial plots of associations from Kos and Rhodos. Indeed, it could be followed by a name. Another possibility is

[19] The most important commentary to date is Poland 1909, p. 277, 284, 323, 383, 413 (no. B 100), which was not used by I. Stoian.

to restore Ἡρακλε[ῖ], in which case the stele was erected by a cult association for Heracles[20].

146 (MNA, inv. L 1072). Gabriella Bordenache identified a dedication to Cybele[21] addressed as [Μητρὶ?] ἐπηκόῳ καὶ | [πάν]των δεσπο|[ίνạ], but a closer look confirms Tocilescu's intuition[22]: l. 2 reads [ὑπὲ]ρ̣ τῶν δεσπο|[τῶν]. Probably the plaque was dedicated to Heros and the relief depicted a horseman facing a standing woman (type A in Kazarow's classification[23]).

165 = I.Byzantion 370A (MNIR, inv. 18823). The stele carries two inscriptions above the two portraits, which were deciphered by S. Olteanu[24]: Ἀντιγόνα | ζῇ and Αὐλοζάνις | Σεύθη. The Constantinopolitan origin is not certain: the city is renowned for its vibrant market for antiquities. The name Αὐλοζάνις is a variant of the more frequent Αὐλουζένις similar to the Latin forms ending in -*zanus* and -*sanus*. It is attested south of the Danube[25] and in Egypt[26], two regions where Latin and Greek were in close contact[27]. A provenance from Moesia Inferior is possible, perhaps from Odessos where similar stelai were found[28].

[20] Konstantinopoulos 1968, p. 445 (Rhodos), ll. 3–7: ἐρανιστᾶν | σωτηριαστᾶν τῶν σὺν | Δαματρίωι Σελγεῖ, | Δὶ Σωτῆρι καὶ | Ποτειδᾶνι Ἀσφαλείωι.

[21] Bordenache 1969, p. 36, no. 55.

[22] Tocilescu 1887, p. 51, no. 67.

[23] Kazarow 1938.

[24] Olteanu 2012 (*cf.* ISM VI.2, 165) The reading is beyond doubt: the author identified the same retrograde *zeta* in an inscription from Pautalia (IGB IV, 2226), but the shape is much more frequent (see Robert 1937, p. 309 on I.Hierapolis, 206, l. 1: "avec Z retourné qui n'est pas rare à l'époque impériale"). On the west coast of Black Sea, the same letter type is found in two funerary inscriptions: ISM II, 467 (MNA, inv. L 344), l. 3: ζῶν (ΣΩΝ); Conrad 2004, p. 222, no. 355 (SEG 54, 660), l. 5 (Abrittus): ζῶν (ΣꟽN), and on a Christian cross from Callatis, IGLR, 95: Σ [Ꞷ H]. Other letters are also occasionally inscribed retrograde, for example, И in ISM VI.2, 553 (MNA, inv. L 652), l. 4; Ʒ in ISM III, 173, l. 1; Ʒ in ISM III, 236 (MNA, inv. L 385), l. 1 and ISM VI.2, 520 (MNA, inv. L 363), ll. 3 and 6 (which are two fragments of the same inscription, probably from Tomis, a funerary stele erected by a Ἡρακλεώτης for himself and his family). For a Latin example, see Ǝ in ISM V, 1, l. 4 *in fine* (Capidava).

[25] A dedication found near Singidunum (Babe), Vulić 1912, p. 236, no. 39, fig. 190 = IMS I, 113: [ὁ δεῖνα] | Αὐλουζάνịδος; a dedication from Odessos (Vladislavovo), IGB I², 275: Αὐλουζάν[ις]; a list of *attiastes*, servants of the temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis, Sharankov 2013, p. 57–58, fig. 48, l. 12 (read on photo): [.]ασίλων Αὐλουζάνεος. The name was also borne by a commander of Legio XI Claudia in Durostorum, known from Christian hagiographies: *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris*, p. 627, § 3 (*cf. Acta Sanctorum Maii* VI, p. 23, § 4): Αὐλοζάνου ἐπαρχοῦντος and p. 795, § 2: ὑπὸ Μαξίμου ἐπάρχου καὶ Αὐλοζάνου.

[26] It appears on 2nd century *ostraca* from the Eastern Desert: three unpublished documents (mentioned by Dana 2014, p. 21–22) and the letter O.Krok II, 199, l. 8: παρὰ Αὐλυζά̣[νου] (the editors take it as a second declension noun, which may be justified here in view of O.Krok I, 26, l. 5: Διτουζανός).

[27] As further seen in O.Krok II, 199, which is addressed to Φ[ιλ]ωτέρα Μουκα|κίνθῳ τῷ κοι|ρίῳ χαίριν. For contact between Latin and other languages in Egypt, see also Adams 2003, 527–641.

[28] For one example, see Avram, Hălmagi, Streinu 2021, p. 174–175, no. 1.

197 (MNA, inv. L 150). Following Gomperz[29], most editors preferred the excessive μελι<τί>οιο in l. 4. Peek's reading is correct[30] and the meaning of τὸν ἐμοὶ γλυκύτερον ἠελίοιο is transparent: "the one dearer to me than the sun".

203 (MNA, inv. L 224). In l. 8: μνημεῖον, not μνειμεῖον.

204 (MNA, inv. L 39). The groove for an iron clamp is visible on top, indicating that the rectangular block was part of a larger assemblage. I also have some comments on Avram's ameliorated edition[31]. The letters in l. 1 are larger: one could suppose an abbreviated Roman name (as in ISM II, 237) followed directly by [Τομ]είτης[32]. In l. 4, the woman's name is Greek and must be accentuated accordingly[33]. Finally, an *upsilon* is visible at the beginning of the last line. Summing up, the inscription reads:

[– – – – – – – – – Τ ο μ] ε ί τ η ς β ο υ-
[λευτὴς ζῶν καὶ φρον]ῶ̣ν κατεσκεύασεν
[ἐκ τῶν ἰδίων τὸν βω]μὸν καὶ τὴν πύ-
[ελον ἑαυτῷ καὶ γυν]αικὶ Ἰάματι· χαῖρε·
[χαῖρε καὶ σ]ύ, παροδεῖτα. ❧

Ligatures: NK (l. 2), TE (l. 2), NK (l. 3), HNΠ (l. 3).

Translation: … from Tomis, town councillor, alive and in sound mind built at his own expense the altar(?) and the sarcophagus for himself and his wife, Iama. Farewell! Farewell to you, passer-by!

210 The inscription is not lost (MINAC, inv. 15941). It can be restored *exempli gratia*:

– – – – – – – – – – – – – – – –
[– – ζῶν καὶ φρον]ῶν vac.
[ἑαυτῇ τὸ μνῆμα κ]ατεσκε-
[ύασεν καὶ – – – – –]νίῳ τῷ
[ἀνδρὶ ζήσαντι σεμ]νῶς *vac*.
[*vac*. καὶ ἀμέμπτως ἔτ]η ❧ λʹ· *vac*.
[*vac*. χαῖρε παροδεῖ]τα. *vac*.

---

[29] Tocilescu 1884, p. 10–11, no. 34.

[30] Peek 1964, p. 121, no. 6.

[31] Avram 2018, p. 335–336, no. 24.

[32] Numerous Περίνθιοι / Ἡρακλεῶται and Σμυρναῖοι are commemorated in Perinthos and Smyrna: some of them are βουλευταί with Roman names (I.Perinthos, 104; 163; 174; 312; I.Smyrna, 243; 244).

[33] Ἴαμα "soothing, remedy", *cf.* Δώρημα "gift", Ἐπίτευγμα "success", Νόημα "perception, thought", etc. On neuter nouns as feminine names, see Masson 1990, p. 132–136.

Translation: … alive and in her right mind, built the tomb for herself and for the husband, …nius, who had lived honourable and without reproach for 30 years. Farewell, passer-by!

237 (MINAC, inv. 1493, misprinted 4 in the corpus). Avram proposed the following restoration for ll. 4–6[34]: μὴ ἐντε[θῆναι· ἐὰν δέ τις τολ]|μήσῃ κα[ταθεῖναι ἕτερόν τινα]|δώσει π[ροστείμου εἰς τὸ ταμεῖ]|[ον – – καὶ τῇ πόλει – –], but the lines are too long for the round shape of the field. The letters preserved in ll. 1–4 indicate a text similar to IG X 2, 1, 536, ὁ δεῖνα ἑαυτῷ ζῶν καὶ καὶ ἡ δεῖνα τῇ συμβίῳ ἐφ’ ᾧ ἕτερος μὴ τεθῇ:

Κλ. Ῥ[οῦφος]
ἑαυτῷ [καὶ τῇ δεῖνι]
συνβί[ῳ ❧ ἐφ’ ᾧ ἕτερος]
μὴ ἐντẹ[θῇ· ❧ ἐὰν δέ τις τολ]-
μήσῃ ❧ κạ[ταθέσθαι τινά,]
δ ώ σ ε ι π [ρ ο σ τ ε ί μ ο υ]
– – – – – – – – – – – – – – – – –

Translation: Claudius Rufus for himself and for the wife …, after whom another one should not be buried (here). If anyone will dare to bury someone (here), they should pay a fine of …

240 (MNA, inv. L 216). It could be in verse: [ἐκ]όσμησẹṿ in l. 1, τέκνα κύ[διμα][35] or κυ[δαίνοντες] in l. 2.

251 (MNA, inv. L 755). The inscription was newly edited along with another fragment (MINAC, inv. 16817), but the text is quite problematic[36]. Having seen both stones, I propose a slightly different reading:

[.].Α[– – – – – – – – ἐπο]λειτευσ̣[ά]-
μ̣ην [– – – – – – – – ἐν φυ]λῇ Αἰγικ[ο]-
ρέω[ν – – – – – – – – – –]α̣ς παῖδα *vac.*
γν[ήσιον – – – – – – – –]ν Διονύσι-
ον [– – – – – – – – – – – –]ις μεῖναι κε-
λε[ύω? – – – – – – – – τοὺ]ς̣ τροφὰς *vac.*
Η– – – – – – – – – – – – – καὶ τοῦ *vac.*
[– – – – – – – – – – – · ἐὰ]ν δέ τις
[τολμήσῃ ἕτερον θεῖνα]ι δοῦναι

[34] SEG 51, 948 bis.
[35] See, for example, IGB I², 227, l. 8: κύδιμα τέκνα λιπὼν.
[36] Bărbulescu, Buzoianu 2010, p. 352–355, no. 3 (the objections of A. Chaniotis in SEG 60, 782 were unheeded in ISM VI.2).

[προστείμου εἰς τὴν πό]λιν τὴν
[*vac*. Τομειτῶν ⁎ *e.g.* ͵β]φ.ʹ *vac*.

Ligatures: MH (l. 2), ME (l. 5), HN (l. 10).

The tomb owner held a public office (ἐπολειτευσάμην)[37] and was a member of the Aigikoreis[38]. His epitaph continues with testamentary dispositions (μεῖναι κελεύω), mentioning a son called Dionysios and some τροφεῖς[39] before concluding with an interdiction and a fine for violators. The *phi* visible in l. 11 must be from the amount.

270 (MNA, inv. L 848). The fragmentary inscription describes a funerary plot: one side was 48 cubits (22 meters) long and two of the boundaries were a trench and a plantation. It was the property of a prosperous family. The tomb was probably surrounded by a small orchard or garden and the house nearby might have belonged to the caretakers of the tomb[40]. The inscription appears to end with a clause establishing who can be buried in the tomb and forbidding the others to do so.

χαῖρε· *vac*. ἐστὶν̣ [– ἀπὸ]
τῆς τάφρου τῆ[ς –]
τῆς οἰκίας ἐπὶ π[– – – – – – – – – – – – – – – πήχεις ..ʹ, ἀπὸ]
τῆς ἀνατολικῆς [– – – – – – – – – – – – – – ἐπὶ τὸν δυτικὸν]
κῆπον πήχεις μηʹ [– –]
ἐν τῷ πηχισμῷ [– –]
τοῖς ἐπιμελο[μένοις? –]-
ων· *vac*. ἔχειν̣ δ̣[ὲ *e.g.* ἐξουσίαν τὸν δεῖνα καὶ ἑτέρῳ μὴ ἐξεῖ]-
ναι κ̣α̣τ̣[αθέσθαι τινά –]
– –

Ligatures: HΠ (l. 8), NΠH (l. 8), MH (l. 8), ΠH (l. 9).

273 (MNA, inv. L 332). In l. 5, the woman's name is not Στατιλία, but Στατωρία Ἐλπιδία (ϹΤΑΤѠΡΙΑ on stone).

[37] For the title πολιτευόμενος used in Late Roman Egypt, see Bowman 1971, p. 27–31; Geremek 1981.

[38] Three Bithynian inscriptions include the formula οἰκῶν ἐν φυλῇ: an altar dedicated in 98/99 p. Chr found in İshakçılar, a small village north of Nicomedia (TAM IV.1, 60), and two Christian funerary inscriptions from Nicaea (I.Mus. Iznik, 554 and 578).

[39] For τροφεῖς, see Cameron 1939; Sacco 1980. They are also mentioned in the funerary epigraphy: a sarcophagus from Termessos (Pisidia) was made for Κλ(αυδίῳ) Νυμφικῷ καὶ Κλ(αυδίᾳ) Τελετῇ | τροφεῦσιν (TAM III.1, 803, ll. 1–2).

[40] I.British Mus., 918 (Halikarnassos), ll. 7–8: ἐπιμελήσονται δὲ οἱ διακατέχοντες | τὸ οἰκίδιον τὸ ἐξέναντι τοῦ μνημίου.

307 (MNA, inv. L 249). The inscription is quite difficult to read in natural light. Helped by a squeeze (fig. 4), I read it as follows:

Μενεκλῆς Ἄττα
ζήσας ἔτη *vac.* ν´
ἡ σύμβιος αὐτοῦ
Θιθίς Ἄττα ἅμα
τοῖς τέκνοις Ὀνε-
ράτ<ω̣> καὶ Ἄττα̣ κ̣αὶ
Σοζεί<ω̣> τ̣οῦ Μενε-
κλέους τὴν σ̣τή-
λην ἀνέθηκα̣ν
μνείας χάριν· ❧
vacat
χαῖρε παροδεῖτα.
❧ ❧ ❧ ❧

Ligatures ΗΣ (l. 1), ΝΕ (l. 5), ΤΗ (l. 8). M is used instead of Ɯ in ll. 6 and 7[41].

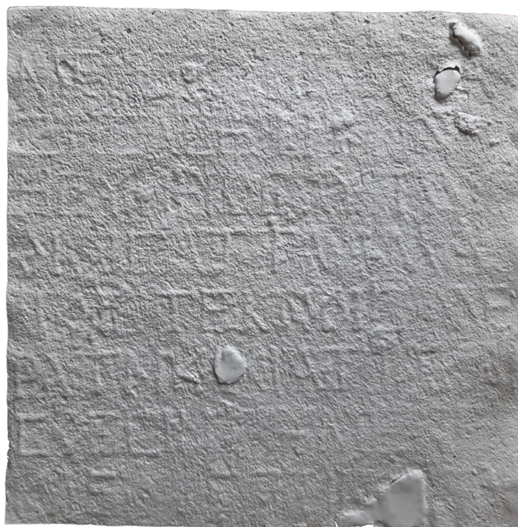

Fig. 4. Funerary inscription of Menekles and his family (ISM II, 307, mirrored squeeze, first ten lines).

[41] The same error appears on a funerary monument from Abrittus, Conrad 2004, p. 222, no. 355 (SEG 54, 660): Λούκις Δι|τουκένθο|υ ἀνέθηκε τὴν στήλλ|ην ζ<ῶ>ν καὶ | φρ[ονῶν . .] | – – – – –. The reverse error occurs in ISM VI.2, 554, where ƜNHƜION (l. 1) stands for <μ>νη<μ>ῖον.

Translation: Menekles, son of Attas, having lived 50 years, his wife Thithis, daughter of Attas, together with Oneratus, Attas, and Sozius, children of Menekles, have erected the stele for the sake of remembrance. Farewell, passer-by!

The two spouses share the same patronymic. Thithis was likely a peregrine freedwoman. Perhaps Menekles was also a freedman, but I am more inclined to believe that he was the son of Attas, and he married the slave manumitted by his father. Another detail draws attention: the children are called "of Menekles". Were they offsprings from a previous marriage? Was there a reason to doubt their legitimacy?

The names are also worthy of note. Attas is quite popular in late Hellenistic and Roman times, especially in Asia Minor and around the Black Sea[42]. The earliest occurrences, however, date from 5th century BC in Attica, where the name is borne by slaves and metics[43]. It may have been a foreign name which was gradually adopted by various groups of Greek speakers. Menekles' first son bears the name Oneratus, a variant of the *cognomen* Honoratus[44]. The third name is a *hapax legomenon*, perhaps the Roman name Sosius in a more phonetic spelling, less likely a new name in Σωζ-.

As noted in LGPN, Thithis occurs one more time in Odessos[45]. The link is secured by ISM V, 119 (MNA, inv. L 232), a badly damaged stele from Cius with the following inscription: *D(is) M(anibus) | Zucethithis | Didi viva su|[a – –]apto et* | – – – – – –. The pair follows a pattern already attested in Odessos[46]. The sudden appearance of foreign names in Scythia Minor in the Roman period leaves little room to discern between onomastic layers and it is not clear whether these names are indigenous or belong to the colonists and slaves brought from the south[47].

---

[42] It is often included among the so-called *nomina Asiana*, but the name is also common north of Black Sea, especially in Gorgippia. A man from Tyras named Attas was buried in Tomis by his three sons (ISM II, 313). One of them is called Ἄβραγος, a name otherwise attested in Olbian inscriptions. A rather eccentric theory put forward by Pârvan 1926, p. 619 and defended by Dana 2014, p. 12 posits a Thracian name. Their most compelling piece of evidence is an inscribed bronze bull from the Severeanu collection (inv. 19154). Pârvan claimed it is in a naturalistic indigenous style and read a dedication to Apollo on it, by a certain Ἄτας, dating the object to the 4th or 3rd century BC. Dana pushed its date in the Roman period. As it turns out, it is a small votive figurine bearing the dedication Ἀπέλōν Μαλεάτας, most likely from the 6th century BC (Avram, Hălmagi, Streinu 2021, p. 181–183, no. 16). The object was arguably found in the Peloponnese and found its way to Constanța through antiquity dealers.

[43] For example, IG I³, 1032, col VIII, l. 345; IG I³ 1035, l. 11.

[44] *M(anio) Aqui|lio Honer|ato* on a tombstone from Etruria (AÉ 1987, 384, ll. 2–4). See also Liv. 22, 30, 4 on the wordplay *oneratus magis quam honoratus*.

[45] IGB I², 174, l. 3: Θηθείς.

[46] IGB V, 5067, l. 4: Ζουκαιβλωστι and l. 6: Βλωστι.

[47] A similar point is made by Avram 2015 on Dacians. The influx of newcomers to Tomis and its territory might have continued long after the foundation of the province. Unfortunately, not much is known about non-Greek inhabitants in the Hellenistic city and its *chora*. A passage attributed to Ps. Skymnos (F5 Marcotte) mentions Scythians living in the lands surrounding Tomis.

Fig. 5. Column with votive inscription (ISM II, 356, taken from Teodorescu 1915, p. 23).

336 (MINAC, inv. 1432). L. 2 reads [– – ζή]|σασα εὐσχήμ̣ω̣[ς ἔτη – – – –].

356. The fragmentary marble column, lost today, carried a votive inscription (fig. 5)[48]. The name of the deity is expected in the beginning, so perhaps [Παντοκράτ]ορι in l. 1, an epithet of Zeus, Hermes, Isis, and also of Theos Hypsistos[49].

[*v*. Παντοκράτ]ορι
[Θεῷ Ὑψίστῳ?] ἐπη-
[κόῳ – – – – –]ΟΑ
[– – – – τράπε]ζαν
[– – – – σωθεὶς] ἐκ με-
[γάλων κινδύ]νων
– – – – – – – ΙΟΥ̣
– – – – – – – – – –

Ligatures ΠΗ (l. 2), ΜΕ (l. 5)

358 (MNA, inv. L 841). It was recently revised by Avram[50], but I have a slightly different reading (the line division is arbitrary):

– – – – – – – – – – – – –
[– – – ω]ς καὶ ἐπισή[μως ἔ]-
[τη .ʹ καὶ] ἡ σύμβιος [αὐτοῦ]
[Αὐρ. Ζ]ω̣ῇ καὶ ὁ γνή[σιος]
[υἱὸς Αὐ]ρ. Ζώ̣σιμ[ος – –]
– – – – – – – – – – – – –

Ligatures: ΓΝΗ (l. 3), ШC (l. 4).

Translation: … (having lived) … and remarkably for ... years and his wife Aurelia Zoe and his legitimate son Aurelius Zosimos …

[48] Tocilescu 1887, p. 55 no. 93; Teodorescu 1915, p. 22–23 no. 11. The monument was found in Constanța and brought to the museum. Micu 1937, p. 17, no. 112 mentions a "marble column, broken in two", but there is no indication of an inscription.

[49] For superlative epithets, see Chaniotis 2010 with relevant evidence at p.137, n. 115. The dossier should be supplemented with several dedications to Theos Hypsistos from Gorgippia (CIRB 1123; 1125; 1126; SEG 32, 790).

[50] Avram 2019b, p. 302–303, no. 40.

ISM II, 433 (MNA, inv. L 824) could be another fragment from the same stone (fig. 6), but the two do not join.

369 (MNA, inv. L 226). In l. 12, Ἀγριπ<π>εῖνα, with an unfinished Π, and at the end of l. 14, τόσ̣σους.

423 (MNA, inv. L 486). The limestone block, probably from a building, has two inscriptions. The one in the left: [– – – – – – –] ι̣ανοῦ ʼΟνησᾶ, the second one, in much smaller letters: Σεββ(αστῶν) πρ(εσβευτοῦ?). One can only wonder if the two texts are related and if Onesas was one of the less known governors from the turbulent 3rd century, when many equestrians were elevated to senatorial rank[51].

424 (MNA, inv. L 830). On the circular base of a marble statuette representing a fully draped figure (fig. 7): [– – –] · δαμμνω *vac.* · δα̣[μ – – –]. There were four such words inscribed at equal distance from each other. Perhaps it is a dedication and, in this case, we can read it Δάμμνῳ. However, it may well be a magical inscription, having the same word repeated four times or four similar yet different words[52].

438 (MNA, inv. L 1533). A few letters from the usual prescription of a fine for tomb violation:

– – – – – – – – – – – – – – – – – –
[– – *e.g.* θάψ]αι τινὰ ἢ [– – – –]
[– – – δώσε]ι εἰς τὴ[ν πόλιν – –]
– – – – – – – – – – – – – – – – – –

L. 2: [κα]ὶ εἰς is equally possible.

Fig. 6. Fragments of a funerary inscription (ISM II, 358 and 433).

Fig. 7. Marble inscribed statue base (ISM II, 424).

[51] For other governors with Greek *cognomina* see Claudius Hieronymianus (PIR^2 C, 888, in Cappadocia), Claudius Xenophon (PIR^2 C, 1052, in Britannia Inferior), Domitius Antigonus, (PIR^2 A 736, in Moesia Inferior), and Tullius Menophilus (PIR^2 T, 387, in Moesia Inferior).

[52] Similar words are found on a lead tablet with a love charm from Oxyrhynchos (Jordan 1988; SEG 38, 1837), ll. 40-44: δεμον δαμνω δαμνολυκα^{κη} | δαμνιππαη δαμνομενια δαμνοβαθιρα | δαμνοβαθιρι δαμνομενια | δαμηαμωνη | δαμναμωνηι.

BIBLIOGRAPHY

Adams 2003 — J.N. Adams, *Bilingualism and the Latin Language*, Cambridge – New York, 2003.

Avram 2015 — A. Avram, *Aspects de la colonisation des Daces au sud du Danube par les Romains*, in P. Schirripa (ed.), *I Traci tra geografia e storia* (= Aristonothos 9) , Milano, 2015, p. 143–159.

Avram 2018 — A. Avram, *Notes épigraphiques (VII)*, in A. Avram, L. Buzoianu, V. Lungu (eds.), *Koinè et mobilité artisanale entre la Méditerranée et la Mer Noire dans l'Antiquité. Hommage à Pierre Dupont à son 70e anniversaire*, Pontica 51, Suppl. V, Constanța, 2018, p. 335–341.

Avram 2019a — A. Avram, *Notes épigraphiques (IX)*, in A. Avram, L. Buzoianu (eds.), *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 211–224.

Avram 2019b — A. Avram, *Notes épigraphiques (X)*, Pontica 52, 2019, p. 299–306.

Avram 2021 — A. Avram, *De aliquot colegiis Tomitanorum eorumque 'saluatoribus'*, in I. Munteanu, S. Nicolae (eds.), *Miscellanea philologica graeca et latina. In honorem Floricae Bechet, magno cum gaudio gratiaque*, București, p. 38–43.

Avram, Hălmagi, Streinu 2021 — A. Avram, D. Hălmagi, A. Streinu, *Inscriptions grecques sur pierre, timbres amphoriques et autres objets inscrits de la collection "Maria et George Severeanu" du Musée Municipal de Bucarest*, in L. Mihailescu-Bîrliba, I. Dumitrache (eds.), *Persevera Lucere: Studia in Memoriam Octaviani Bounegru*, Wiesbaden, 2021, p. 173–193.

Bărbulescu, Buzoianu 2010 — M. Bărbulescu, L. Buzoianu, *Inscriptions inédites et revisés de la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constantza. II*, Pontica 43, 2010, p. 347–376.

Bingen 1983 — J. Bingen, *Les Thraces en Égypte ptolémaïque*, in A. Fol (ed.), *Pulpudeva 4: Semaines philippopolitaines de l'histoire et de la culture thrace, Plovdiv, 3–17 octobre 1980*, Sofia, 1983, p. 72–79.

Bordenache 1969 — G. Bordenache, *Sculture grece e romane del Museo nazionale di antichità di Bucarest. I. Statue e rilievi di culto, elementi arhitettonici e decorativi*, Bucharest, 1969.

Bowman 1971 — A.K. Bowman, *The Town Councils of Roman Egypt*, Toronto, 1971.

Cameron 1939 — A. Cameron, *ΘΡΕΠΤΟΣ and Related Terms in the Inscriptions of Asia Minor*, in W.M. Calder, J. Keil (eds.), *Anatolian Studies Presented to William Hepburn Buckler*, Manchester, 1939, p. 27–62.

Chaniotis 2010 — A. Chaniotis, *Megatheism: the search for the almighty god and the competition of cults*, in S. Mitchell, P. Van Nuffelen (eds.), *One God. Pagan monotheism in the Roman Empire*, Cambridge – New York, 2010, p. 112–140.

Conrad 2004 — S. Conrad, *Die Grabstelen aus Moesia inferior: Untersuchungen zu Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Leipzig, 2004.

Dana 2014 — D. Dana, *Onomasticon Thracicum, Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 70), Athens, 2014.

Geremek 1981	H. Geremek, *Les πολιτευόμενοι égyptiens sont-ils identiques aux βουλευταί?*, Anagennesis 1, 1981, p. 231–245.
Højte 2005	J.M. Højte, *Roman Imperial Statue Bases: From Augustus to Commodus*, Aarhus, 2005.
Jordan 1988	D.R. Jordan, *A Love Charm with Verses*, ZPE 72, 1988, p. 245–259.
Kazarow 1938	G.I. Kazarow, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Budapest, 1938.
Kienast, Eck, Heil 2017	D. Kienast, W. Eck, M. Heil, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. Auflage, Darmstadt 2017.
Konstantinopoulos 1968	Γ. Κωνσταντινόπουλος, *Τμήματα αρχαίου τείχους*, AD 23, B2, 1968, p. 443–446.
Martin 1990	A. Martin, *Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae. Volumen II. Tomis et territorium by Iorgu Stoian, Alexandru Suceveanu* (review), Latomus 49, 4, 1990, p. 882–884.
Masson 1990	O. Masson, *Remarques sur les noms de femmes en grec*, Museum Helveticum 47, 3, 1990, p. 129–138.
Micu 1937	I. Micu, *Călăuza vizitatorului în Muzeul Regional al Dobrogei*, Cernăuți, 1937.
Mihailov 1962	G. Mihailov, *Epigraphica*, BIAB 25, 1962, p. 205–217.
Olteanu 1988–1989	S. Olteanu, *Note epigrafice*, Pontica 21–22, 1988–1989, p. 313–317.
Olteanu 2012	S. Olteanu, *Din nou despre ISM II 165 = IByz 370A*, SCIVA 63, 1–2, 2012, p. 141–152.
Pârvan 1926	V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, Bucharest, 1926.
Peek 1964	W. Peek, *Griechische Epigramme aus Rumänien*, StudClas 6, 1964, p. 119–136.
Pippidi 1964	D.M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, StudClas 6, 1964, p. 103–118.
Poland 1909	F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesen*, Leipzig, 1909.
Robert 1937	L. Robert, *Études anatoliennes: recherches sur les inscriptions grecques de l'Asie Mineure*, Paris, 1937.
Sacco 1980	G. Sacco, *Osservazioni su τροφεῖς, τρόφιμοι, θρεπτοί*, in *Miscellanea Greca e Romana* 7, Studi pubblicati dall'Istituto italiano per la storia antica 31, Roma, 1980, p. 271–286.
Sharankov 2013	N. Sharankov, *Inscriptions*, in I. Lazarenko, E. Mircheva, N. Encheva, D. Stoyanova, N. Sharankov (eds.), *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis*, Varna, 2013, p. 47–64.
Ștefan 1991	A. Ștefan, *Dédicace de Tomi en l'honneur de Trajan (ISM II, 38 et 42)*, REG 104, 1991, p. 574–583.
Teodorescu 1915	D.M. Teodorescu, *Monumente inedite din Tomi*, București, 1915.
Tocilescu 1884	G.G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha und Rumänien*, AEM 8, 1884, p. 1–34.
Tocilescu 1887	G.G. Tocilescu, *Neue Inschriften aus der Dobrudscha*, AEM 11, 1887, p. 19–70.
Vidman 1970	L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970.
Vulić 1912	N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien*, JÖAI 15 Beiblatt, 1912, p. 213–238.
Weaver 1972	P.R.C. Weaver, Familia Caesaris*: A Social Study of the Emperor's Freedmen and Slaves*, Cambridge, 1972.

EPIGRAPHICA TOMITANA (II)

REZUMAT

Acest articol include note epigrafice pe marginea unor inscripții grecești din Tomis, oferind noi lecturi și sugestii de reîntregire.

Cuvinte-cheie: inscripții grecești de la Tomis, inscripții onorifice, inscripții votive, epitafuri

EXPLICAȚIA FIGURILOR

Fig. 1. Decret fragmentar al unei asociații de cult al lui Sarapis (ISM II, 7, primele șase rânduri).
Fig. 2. *Album* fragmentar (ISM II, 32).
Fig. 3. Dedicație pentru Marcus Aurelius și Lucius Verus (ISM II, 67).
Fig. 4. Inscripția funerară a lui Menekles și a familiei sale (ISM II, 307, estampaj în oglindă, primele zece rânduri).
Fig. 5. Coloană cu inscripție votivă (ISM II, 356, după Teodorescu 1915, p. 23).
Fig. 6. Fragmente dintr-o inscripție funerară (ISM II, 358 și 433).
Fig. 7. Inscripție pe soclul unei statuete de marmură (ISM II, 424).

UN RELIEF CU REPREZENTAREA LUI HERAKLES DE LA HISTRIA

FLORINA PANAIT-BÎRZESCU*

Rezumat: Articolul face cunoscut un relief descoperit la Histria, cu reprezentarea a două personaje angajate într-o scenă de luptă. Musculatura evidențiată a personajelor și postura în care apar acestea, unul în picioare, celălalt pe jumătate îngenuncheat, sunt argumente pentru identificarea unui episod din muncile lui Herakles, anume lupta cu Geryones. Cu acest prilej, este reluată discuția asupra altor două reliefuri de la Histria cu reprezentarea eroului, pe care sunt identificate scena luptei cu cerbul kerynitian și, respectiv, cu păsările stymphaliene. Acestea prezintă urme de prelucrare, care indică fragmente provenind de la reliefuri diferite, care decorau, cel mai probabil, monumente de mici dimensiuni, din epoca romană (sec. II–III p.Chr.).

Cuvinte-cheie: Histria, relief, Herakles, epoca romană

Articolul de față privește un fragment de relief din marmură inedit, aflat în lapidariul Muzeului de la Histria, fără alte condiții de descoperire (fig. 1). Fragmentul se remarcă prin subiectul reprezentat, respectiv un episod din muncile lui Herakles.

Nr. inv.: S 312; material: marmură cu cristale mari translucide; dimensiuni: h.= 23 cm, L.= 32 cm, ad. = 19 cm. Relieful este rupt pe toate laturile; suprafața dorsală prezintă urme de prelucrare grosieră cu dalta; din cea frontală s-a păstrat partea inferioară a două figuri masculine nude. Câmpul din jurul figurilor este gol, doar linia solului fiind marcată în relief. Din primul personaj este vizibil piciorul stâng până la genunchi (h păstrată = 10 cm), în avans spre dreapta. În fața acestuia, un al doilea personaj se află pe jumătate îngenuncheat, atingând solul cu genunchiul drept. Se păstrează partea inferioară a corpului până în dreptul mijlocului. Între cele două personaje, mai precis între genunchii acestora, se păstrează un fragment din ceea ce ar putea aparține cotului brațului drept al personajului îngenuncheat.

Musculatura celor două figuri este puternic reliefată, fiecare grupă de mușchi fiind evidențiată atât prin linii de contur, cât și prin volum, detaliile anatomice fiind realizate cu o daltă plată îngustă. Musculatura pronunțată, precum și dispunerea celor două personaje orientate unul spre celălalt indică cel mai probabil o scenă de luptă. Îngenunchierea unuia dintre personaje este de regulă menită să sugereze deznodământul încleștării, respectiv înfrângerea unuia și victoria celuilalt. Această particularitate scoate din discuție reprezentarea unor atleți, căci aceștia din urmă

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: florina12@gmail.com.

Fig. 1. Fragment de relief cu reprezentarea luptei lui Herakles cu Geryones; marmură, sec. II–III p.Chr. (Muzeul Histria, nr. inv. S 312).

sunt de regulă redați în posturi simetrice. Cel mai apropiat exemplu în acest sens este oferit de un catalog de nume de efebi din epoca romană de la Odessos[1]. În registrul inferior al inscripției apar redate în relief trei perechi de atleți în diverse posturi, toți pe picior de egalitate.

Nuditatea și musculatura pronunțată sprijină ipoteza identificării lui Herakles. Reprezentarea victoriei în scena de luptă sugerează mai degrabă un episod mitic. Dintre adversarii umani ai eroului, în cadrul celor 12 episoade canonice ale muncilor sale[2], cel care se potrivește cel mai bine scenei de mai sus este lupta cu Geryones. Începând cu pictura pe vase din epoca arhaică până la sculptura funerară a epocii romane, acesta este redat ca un personaj colectiv, compus din trei figuri, dintre care una este ocazional reprezentată căzută la pământ[3]. Prin confruntarea unui personaj în picioare cu unul pe jumătate îngenuncheat, relieful histrian se apropie cel mai mult de schema de pe metopa templului lui Zeus de la Olympia[4].

Analogiile cele mai apropiate pentru relieful de față provin de la Histria. Este vorba despre două fragmente de relief publicate de către Maria Alexandrescu Vianu

[1] IGB I^2, 47.

[2] Brommer 1986, *passim*, sp. p. 55–64; Boardman 1990.

[3] Brize 1990, p. 84: în arta romană, scena apare exclusiv în ciclul celor 12 munci, în mod special pe sarcofage și mozaicuri. Geryones este redat ca un personaj tricefal, ale cărui dimensiuni variază în raport cu înălțimea lui Herakles.

[4] LIMC V.1, cat. 2507 = cat. 1705; aceasta prezintă o compoziție originală, în care cele trei corpuri ale lui Geryones sunt prezentate în trei secvențe diferite ale căderii.

în catalogul de sculpturi histriene la numerele 187[5] și 188[6]. Din primul (nr. inv. S 137; material: marmură; dimensiuni: h. = 24 cm, L. = 21, ad. = 16 cm) se păstrează partea centrală cu figura unui tors masculin nud, redat din profil spre stânga (fig. 2).

Acesta a fost interpretat drept episodul unei lupte a lui Herakles cu un adversar, fără a se specifica despre care episod este vorba. Este păstrată de la gât până deasupra genunchiului (h = 20 cm) figura unui personaj masculin cu musculatura pronunțată în special în zona coapselor și a torsului. Forma curbată a spatelui sugerează faptul că eroul este angajat într-o acțiune, care presupune un efort fizic considerabil. Postura corpului corespunde scenei capturării cerbului kerynitian. Animalul nu s-a păstrat. Genunchiul drept ridicat se afla foarte probabil sprijinit pe spatele cerbului, iar cu ambele brațe ținea coarnele acestuia. De regulă orientat spre dreapta, Herakles apare figurat în această schemă în numeroase reprezentări din epoca romană: statuete

Fig. 2. Fragment de relief cu reprezentarea capturării de către Herakles a cerbului kerynitian; marmură, sec. II–III p.Chr. (Muzeul Histria, nr. inv. S 137).

[5] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 187, pl. 76a; Bordenache 1969, cat. 137, pl. 59.
[6] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 188, pl. 76b.

și reliefuri, vase ceramice sau din metal, sarcofage, mozaicuri ori chiar textile[7]. Popularitatea schemei iconografice a făcut să fie adoptată și pentru alte episoade ale confruntărilor lui Herakles, precum cea a prinderii taurului sau a luptei cu hidra[8].

Cel de-al doilea fragment (nr. inv. S 138; material: marmură; dimensiuni: h. = 15 cm, L. = 29 cm, ad. = 14 cm) este de asemenea rupt pe toate laturile (fig. 3).

Se păstrează torsul unui personaj masculin nud redat frontal (h = 15 cm) și orientat spre stânga. Brațul drept ridicat și întins înainte se păstrează până la cot, cel stâng este îndoit, dar nu pentru a fi sprijinit în șold, așa cum s-a presupus. Detaliile mâinii cu arătătorul avansat și restul degetelor strânse sunt indicii pentru o anume acțiune, corespunzând episodului în care Herakles trage cu arcul. Acțiunea de a trage cu arcul este cel mai des întâlnită în episodul luptei cu păsările stymphaliene. Acesta este redat în diferite momente ale acțiunii, cel de față corespunzând momentului în care eroul a eliberat deja săgeata din arc[9]. Ca și în cazul piesei precedente, este remarcabilă postura inversată a figurii.

Fig. 3. Fragment de relief cu reprezentarea înfrângerii de către Herakles a păsărilor stymphaliene; marmură, sec. II–III p.Chr. (Muzeul Histria, nr. inv. S 138).

La o primă vedere, judecând după subiectul comun – muncile lui Herakles – și după dimensiunile relativ apropiate ale figurilor, cele trei reliefuri par să fi făcut parte dintr-un singur monument. Detaliile realizării tehnice, însă, dau o altă imagine. Relieful cu Herakles în postura prinderii cerbului (fig. 2) prezintă urme de trepan corespunzând punctelor de măsurare și o șănțuire pe conturul figurii, realizată tot cu

[7] LIMC V.1, cat. 2213–2233. Prima atestare sculpturală a acestei scene apare pe o metopă a templului lui Zeus de la Olympia: LIMC V.1, cat. 1705 = cat. 2507. Aceasta a devenit o reprezentare preferată, în special pe sarcofagele din epoca romană: Robert 1897, p. 115–120; LIMC V, cat. 1714–1725, 1732–1733.

[8] *E.g.* LIMC V.1, cat. 1745.

[9] Woodford 1990, cat. 2251-2256; *e.g.* pentru detaliul degetelor: Robert 1897, p. 137, cat. 116, pl. 32.

trepanul; restul detaliilor corpului, dar și suprafața din jurul acestuia au fost realizate în principal cu dalta plată. Prin comparație, celelalte două reliefuri prezintă alte urme de prelucrare: atât conturul corpului, cât și suprafața din jurul acestuia au fost realizate cu dalta zimțată, cel mai vizibil fiind la relieful cu Herakles trăgând cu arcul (fig. 3). De asemenea, tipul de marmură este sensibil diferit la cele două fragmente publicate în volumul *Histria* IX, cat. 187 și 188. În timp ce primul este realizat dintr-o marmură cu cristale mari translucide, la cel de al doilea granulația marmurei este mult mai mică și translucența cristalelor mai redusă, având un aspect opac. Fragmentul de relief inedit este mult mai apropiat de caracteristicile prezente la marmura primului fragment. Prin urmare, după toate aparențele, cele trei reliefuri aparțin mai degrabă unor monumente diferite. Starea fragmentară a reliefurilor face dificilă identificarea tipului de monument, însă scenele inspirate din ciclul muncilor lui Herakles se potrivesc cel mai bine unor frize decorative pentru monumente de mici dimensiuni.

Proporțiile îndesate ale corpului, precum și tratamentul sumar al detaliilor anatomice susțin o datare în epoca romană; luând în considerare analogiile prezentate, avem de-a face, cel mai probabil, cu un produs de la sfârșitul epocii romane timpurii; dimensiunile reduse și realizarea schematică a fragmentului de relief fac însă dificilă o datare exactă pe criterii stilistice, o încadrare mai largă, în secolele II–III p.Chr., fiind mai indicată.

În afară de cele trei fragmente de reliefuri discutate mai sus, tot de la Histria provine o statuetă din marmură cu reprezentarea lui Herakles în luptă cu leul, datată spre sfârșitul secolului al III-lea p.Chr.[10]. La acestea se adaugă un fragment de statuetă, care păstrează pielea leului, aflată pe un suport care se afla în stânga eroului[11] și o altă statuetă neterminată[12]. Aceste descoperiri târzii pun problema rolului cultului lui Herakles la Histria într-o perioadă atât de aproape de apusul vechilor culte, mai ales dacă avem în vedere faptul că, în panteonul histrian, Herakles nu a avut întâietatea, pe care o regăsim la Callatis[13]. Fără îndoială, la nivel individual, Herakles îndeplinea încă funcția apotropaică tipică eroului[14], statuetele și micile reliefuri votive aparținând acestui context. Astfel, apare alături de divinități salvatoare, precum Cybele și Dionysos, pe reliefuri votive din epoca romană la Odessos și Mesambria[15]. Reliefurile narative, cu reprezentarea muncilor lui Herakles, spre deosebire de cele votive, sunt mai degrabă decorative, fiind folosite pentru sarcofage sau alte monumente de mici dimensiuni, *e.g.* baze de statui. Legat de acest context, poate nu este lipsit de relevanță faptul că, în epoca romană, calitatea de erou, de campion al civilizației care luptă împotriva barbarismului simbolizat de monștrii pe care îi înfrânge, a făcut din

[10] Bordenache 1969, cat. 138, pl. 59; Alexandrescu Vianu 2000, cat. 60.

[11] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 59.

[12] Alexandrescu Vianu 2000, cat. 268.

[13] Radu 2018, p. 9–16.

[14] Atestată epigrafic la Callatis: Chiekova 2008, p. 227.

[15] Chiekova 2008, p. 227–231. Gimnaziul este un alt context al prezenței imaginii lui Herakles la Callatis.

Herakles un bun candidat pentru asocierea sa la cultul imperial[16], asimilarea făcută între erou și împărat făcând parte din strategia de autolegitimare a celui din urmă. Probabil contextul cultului imperial, bine documentat și la Histria în sec. II–III p.Chr., printr-o serie de baze de statui[17] și alte dedicații, a fost încă un factor favorizant pentru popularitatea imaginii lui Herakles, care i-a asigurat o lungă carieră până în Antichitatea târzie[18].

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu Vianu 2000 — M. Alexandrescu Vianu, *Histria IX. Les statues et les reliefs en pierre*, Bucarest – Paris, 2000.

Boardman 1990 — J. Boardman, *s.v. Herakles. A. Herakles Dodekathlos*, în LIMC V.1, Zürich – München, 1990, p. 5–16.

Boardman *et alii* 1990 — J. Boardman, Ph. Brize, W. Felten, G. Kokkorou-Alewras, A.-F. Laurens, O. Palagia, V. Smallwood, L. Todisco, S. Woodford, *s.v. Herakles. General Commentary,* în LIMC V.1, Zürich – München, 1990, p. 183–192.

Bordenache 1969 — G. Bordenache, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichita di Bucarest. I, Statue e rilievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, Bucarest, 1969.

Bottez 2009 — V. Bottez, *Cultul imperial în provincia Moesia Inferior*, Bucharest, 2009.

Brinkerhoff 1970 — D.M. Brinkerhoff, *A Collection of Sculpture in Classical and Early Christian Antioch*, New York, 1970.

Brize 1990 — Ph. Brize, *s.v. Herakles. I. Herakles fights Geryon,* în LIMC V.1, Zürich – München, 1990, p. 74–85.

Brommer 1986 — F. Brommer, *Heracles. The Twelve Labours of the Hero in Ancient Art and Literature*, New York, 1986.

Chiekova 2008 — D. Chiekova, *Cultes et vie religieuse des cités grecques du Pont Gauche (VIIe–Ier siècles avant J.-C.)*, Berna, 2008.

Hekster 2005 — O. Hekster, *Propagating power. Hercules as an example for second-century emperors*, în L. Rawlings, H. Bowden (eds.), *Herakles and Hercules. Exploring a Graeco-Roman Divinity,* Swansea (Wales), 2005, p. 205–221.

Panait-Bîrzescu 2018 — F. Panait-Bîrzescu, *Statue bases with honorific inscriptions from Histria in the early Roman period*, Caiete ARA 9, 2018, p. 23–36.

[16] Începută în secolul al II-lea p.Chr., această strategie de legitimare şi autoprezentare a împăratului prin identificarea sa cu eroul civilizator a cunoscut o dezvoltare remarcabilă în timpul lui Commodus, culminând cu integrarea sa episodică în titulatura imperială în secolul al III-lea p.Chr.: Hekster 2005; Rees 2005; *cf.* Boardman *et alii* 1990, p. 191.

[17] Panait-Bîrzescu 2018; despre cultul imperial la Histria: Bottez 2009.

[18] *E.g.* LIMC V.1, cat. 2229, relief de la Ravena datat spre mijlocul secolului al VI-lea p.Chr.; *cf.* Brinkerhoff 1970, p. 57, fig. 69. Referitor la această prezență iconografică târzie, a se vedea și Boardman *et alii* 1990, p. 192, care remarca în concluzie: „He never truly disappears from Western art, or has to be rediscovered, nor are any of his Classical roles, as saviour of mankind, as model of kings, as tragic hero, ever forgotten”.

Radu 2018 — L. Radu, *Herakles – fondatorul legendar al cetății Callatis*, Pontica 51, 2018, p. 9–18.

Rees 2005 — R. Rees, *The emperors' new names Diocletian Jovius and Maximian Herculius*,în L. Rawlings, H. Bowden (eds.), *Herakles and Hercules. Exploring a Graeco-Roman Divinity,* Swansea (Wales), 2005, p. 223–239.

Robert 1897 — C. Robert, *Die antiken Sarkophag-Reliefs, III.1. Actaeon-Hercules*, Berlin, 1897.

Woodford 1990 — S. Woodford, *s.v. Herakles. F. Herakles and the Stymphalian Birds,* în LIMC V.1, Zürich – München, 1990, p. 54–57.

A RELIEF DEPICTING HERAKLES FROM HISTRIA

ABSTRACT

The article publishes a relief discovered at Histria, presenting two male nude personages in a combat scene. The pronounced musculature and the posture of the two figures, one standing, the other half-kneeling, are arguments for the identifications of one of Herakles' deeds: the fight with Geryon. Related to this, the article resumes the discussion on other two reliefs from Histria with the depiction of Herakles, on which are identified the scenes of the Keryneian hind' and the Stymphalian birds' fights. These present different traces of workmanship, which indicates that they belong to different reliefs. Most probably they used to decorate small monuments of Roman period (2nd–3rd centuries BC).

Keywords: Histria, relief, Herakles, Roman period

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Fragment of a relief depicting the fight of Herakles with Geryon; marble, 2nd–3rd centuries AD (Histria Museum, no. inv. S 312).

Fig. 2. Fragment of a relief depicting the capture by Herakles of the Keryneian hind; marble, 2nd–3rd centuries AD (Histria Museum, no. inv. S 137).

Fig. 3. Fragment of a relief depicting the fight of Herakles with the Stymphalian birds; marble, 2nd–3rd centuries AD (Histria Museum, no. inv. S 138).

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XL, 2020)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

În memoria Profesorului Alexandru Avram

Noua serie a cronicii epigrafice consemnează un număr important de contribuții (cărți şi articole), tratând diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia (2179–2254) şi Moesia Inferior (2255–2300). Cele mai importante sunt publicațiile de inscripții (Dacia, nr. 2204–2254; Moesia Inferior, nr. 2274–2300); un număr de note prezintă epigrafe inedite, unele cu semnificație istorică deosebită; în alte cazuri, sunt reluări de inscripții mai vechi[1]. Unele note cuprind studii apărute în publicații din anii precedenți (în special din anul 2019, apărute cu întârziere, după predarea la redacție a seriei precedente).

De asemenea, de curând, în cursul definitivării acestei cronici, a apărut un nou volum din *L'Année épigraphique* (2018); inscripțiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1312–1362 (fişe întocmite, cele mai multe, de Ioan Piso), iar cele din Dobrogea între nr. 1375–1379 şi 1392–1403 (întocmite de autorul acestei cronici).

Din păcate, trebuie să consemnăm şi un tragic eveniment petrecut de curând: dispariția neaşteptată a profesorului Alexandru Avram (5 august 2021), eminent istoric şi epigrafist al antichității greco-romane; a fost un strălucit discipol al profesorului D.M. Pippidi, comparabil ca învățătură cu magistrul său. Au rămas, cum se întâmplă totdeauna, multe cercetări nefinalizate; unele, totuşi, se află deja sub tipar. Printre cele aşteptate, este şi un volum *supplementum* la inscripțiile histriene, la care Alexandru Avram a adus numeroase contribuții. Acum, solicităm implicarea a doi colegi şi prieteni ai săi, dr. Livia Buzoianu şi dr. Dragoş Hălmagi, şi ei autori ai unor importante contribuții la istoria cetăților pontice, să găsească timpul şi puterea să strângă într-un volum ISM VI.1–3 contribuțiile epigrafice ale profesorului şi ale lor proprii. Profesorul Alexandru Avram merită acest omagiu postum.

* Academia Română, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] Adunarea bibliografiei epigrafice a beneficiat de sprijinul colegilor: prof. dr. Ioan Piso (Universitatea Babeş-Bolyai, Centrul de Studii Romane, Cluj-Napoca), prof. dr. Radu Ardevan (Universitatea Babeş-Bolyai, Centrul de Studii Romane, Cluj-Napoca), prof. dr. † Alexandru Avram (Université Le Mans), dr. Florian Matei-Popescu (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti).

DACIA
(nr. 2179–2247)

Bibliografie – Generalități
(nr. 2179–2203)

2179. *Viața în Dacia Romană. Cum am devenit latini*. Număr special al revistei Historia IX, 32 (septembrie), 2020. Sumarul (în text, cele mai multe titluri sunt uşor modificate):
– Eduard Nemeth, *Apărarea provinciei* (p. 6–19);
– Andrei Pogăciaş, *Procesul de romanizare* (p. 20–27);
– Florian Matei-Popescu, *Organizarea administrativă* (p. 28–39);
– Florian Matei-Popescu, *Viața urbană* (p. 40–47);
– Rada Varga, *Populația* (p. 48–55);
– Silvia Mustață, David Petruț, *Viața cotidiană* (p. 56–69);
– Sorin Nemeti, *Religia* (p. 70–77);
– Florian Matei-Popescu, *Exploatarea aurului* (p. 78–81);
– Dan Ruscu, *Abandonarea provinciei* (p. 82–89);
– Felix Marcu, *Cercetările arheologice* (p. 91–97).

2180. Mihai Bărbulescu (coord.), *Termele din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2019.

Edificiul este situat în *praetentura dextra* a castrului şi a fost cercetat între 1993–2008.

În prezenta cronică epigrafică, ne reține atenția mai întâi bogatul material tegular ştampilat al legiunii V Macedonica (p. 130–147, fig. 306–311, foto color şi desene; prezentare: Sorin Nemeti); 11 tipuri. Unele ştampile atestă epitetele legiunii: *pia*, *pia fidelis*, precum şi supranumele imperial *Ant(oniniana)* şi *p(ia) f(idelis) S(everiana)*.

2181. Mihai Bărbulescu (coord.), *Principia din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2020.

Edificiul comandamentului (*principia*) din castrul legiunii V Macedonica de la Potaissa [124,60 (–125) × 71,80 (–72,60) m; 3,80 ha] a fost cercetat între anii 1971 şi 2016. Publicare integrală, contribuție a colectivului coordonat de către prof. Mihai Bărbulescu.

În nota de față, ne rețin atenția numai subcapitolele II.1, *Materialul tegular ştampilat*, p. 93–96, pl. I–V (p. 323–327; autor: Sorin Nemeti) şi II.9. *Materialul epigrafic*, p. 243–269, pl. XCVI–CV (p. 418–427; autor: Mihai Bărbulescu).

Pentru materialul tegular ştampilat, vezi şi nota precedentă. Bună parte din materialul epigrafic (îndeosebi cel lapidar) a fost de curând prezentată într-un alt volum de către Mihai Bărbulescu, *Inscripțiile din castrul legionar de la Potaissa – The Inscriptions of the Legionary Fortress at Potaissa*, Cluj-Napoca, 2012 (vezi şi AÉ, 2012, 1202–1236).

2182. Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana (eds.), *The Roman Provinces – Mechanisme of Integration*, Cluj-Napoca, 2019. Reținem studiile privitoare la epigrafia Daciei:
– Dan Dana, *Témoignages épigraphiques récents sur l'onomastique et le recrutement des Daces*, p. 143–166 (cu completări la articolul publicat împreună cu Florian Matei-Popescu, *Soldats d'origine dace dans les diplômes militaires*, Chiron 39, 2009, p. 209–256);

– Eugenia Beu-Dachin, Sorin Nemeti, *A fragmentary bronze inscription from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, p. 167–177 (vezi *infra*, nr. 2218);

– Timea Varga, *The cult of Domnus and Domna. The Great Gods of the «Regional Pantheon» of Illyricum*, p. 233–257 (12 atestări epigrafice: Dacia, Moesia, Pannonia, Dalmatia; inscripţia pe un tipar de teracotă de la Cristeşti, IDR, III/4, 167 = AÉ, 2010, 1372, sugerează conexarea cu reprezentarea perechii divine pe teracotele din Dacia şi Moesia Inferior);

– Sorin Nemeti, *Dis deabusque Daciarum. The Dacian Religious universe from a Roman perspective*, p. 259–271 (*Dacia*, *Terra Daciae*, *Genius Daciarum*, *Fortuna Daciarum* sunt divinităţi ale panteonului roman provincial, dar cumulul *Dii Deaeque Daciarum* poate face referire, cum remarca Nicolae Gostar, la divinităţi autohtone).

2183. Sorin Nemeti, Dan Dana, Irina Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Luciana Nedelea, Timea Varga (eds.), *The Dacians in the Roman Empire. Provincial Constructions*, Cluj-Napoca, 2019. Conţinutul culegerii:

– Sorin Nemeti, Dan Dana, *Introduction. The Dacian paradox*, p. 7–25;

– Eugenia Beu-Dachin, *Ancient authors about the 2th–3th century Dacians*, p. 29–97;

– Irina Nemeti, *Dacians in Roman art*, p. 99–157;

– Dan Dana, *Dacians in the provinces of the Roman Empire. An overview*, p. 161–262;

– Dan Dana, Sorin Nemeti, *Native toponyms in the province of Dacia*, p. 263–325;

– Timea Varga, *The religion of the Dacians in the Roman Empire*, p. 327–350;

– Sorin Nemeti, *The indigenous population of Roman Dacia. Archaeological sources*, p. 351–394;

– Luciana Nedelea, *An overall insight in the production and consumption of pottery among native rural communities within 2th-3th century A. D. Roman Dacia*, p. 395–428;

– Dan Dana, *Conclusions. The integration of the Dacians*, p. 429–435.

2184. Sorin Nemeti, *Le syncrétisme religieux en Dacie romaine*, Cluj-Napoca, 2019.

*

2185. Ionuţ Acrudoae, *Câteva aspecte privind cohortes II*, *III* şi *IIII Pannoniorum*, AnŞUIaşi 66, 2020, p. 15–25.

În această notă, ne reţine atenţia discuţia (p. 21–22) asupra unei ştampile tegulare înregistrate în CIL, III, 12631 ca provenind de la Apulum („Apuli [nunc Blasendorf]"; „Téglás misit Bormanno"); ştampila este înregistrată şi în AÉ, 1894, 7 (după AEM 16, 1893, p. 255): COH IIII P, cu lectura *coh(ors) IIII P(annoniorum)*.

Autorul notei remarcă faptul că această trupă nu este menţionată astfel în epigrafia Daciei. Doar în Italia, într-o inscripţie de la Alba Fucens (CIL, IX, 3924 = 5623) apare un *cura[tor] coho(rtis) IIII Pann(oniorum)*, dintr-o provincie nemenţionată.

Alte lecturi: *coh(ors) IIII p(raetoria)* sau *coh(ors) II N(ova) P(annoniorum)* i se par autorului imposibile. În concluzie, notează: „Aşadar, *cohors IIII Pannoniorum* a fost înfiinţată cândva, în prima sau a doua jumătate a secolului I, după *cohors III Pannoniorum*, dar nu se ştie dacă a urmat acelaşi traseu ca şi unităţile surori. Deoarece o regăsim în provincia Dacia din secolul al II-lea, fie a fost transferată din Britannia odată cu alte unităţi, probabil împreună cu *cohors III Pannoniorum* şi legiunea II Adiutrix, fie a rămas în Pannonia şi a fost mutată în Dacia în timpul sau după cucerirea provinciei. Nu au mai fost descoperite alte dovezi epigrafice

după atestarea de la *Apulum*, cohorta căzând în anonimat. Fie a fost distrusă sau desfiinţată cândva în secolul al III-lea, fie efectivele sale au fost unite cu cele ale unei alte trupe auxiliare”.

Un semn de întrebare ridică faptul că această ştampilă nu a mai apărut la Apulum sau în altă parte a Daciei. De asemenea, o *cohors IIII Pannoniorum* nu apare atestată în diplomele militare – nici ale Daciei, nici ale altei provincii. S-ar putea să fie vorba de o confuzie de localizare cu o ştampilă a cohortei *II Brittonum Nerviana Pacensis milliaria*, staţionată în castrul de la Buciumi, în Dacia Porolissensis: COH II N P (vezi IDR Appendix I, p. 70; Appendix II, p. 102); hasta oblică a literei *N* poate să fi fost mai ştearsă, ceea ce ar explica lectura COH IIII P.

2186. Mariana Crînguş-Balaci, *Despre scris şi învăţătura de carte la Tibiscum*, Banatica 30/1, 2020, p. 207–216.

Studiul priveşte inscripţiile lapidare, dar şi pe cele cursive – îndeosebi pe materialul tegular, înainte de ardere.

2187. Antonio Melero Bellido, Ricardo Hernández Pérez, *Nueva lectura de una inscripción votive bilingüe de las termas de Germisara (Dacia Superior)*, Fortunatae 32, 2, 2020, p. 427–448.

Inscripţia a fost publicată de către Ioan Piso, *Ein Gebet für die Nymphen aus Germisara*, ActaMN 52/I, 2015, p. 46–68 (inscripţie versificată, în hexametri; amplu comentariu epigrafic, lingvistic şi istoric); preluată în: AÉ, 2015, 1186 (cu unele observaţii de Nicole Boels-Janssen, Simone Follet, Bernadette Puech); CEpR, XXXVI (2016), nr. 1909.

Se remarcă diferenţa calitativă de limbă între inscripţia latină şi cea greacă. Textul latin prezintă o imagine cultă şi poetică; este un amplu *carmen* în hexametri dactilici, cu o evidentă influenţă a limbajului poeziei clasice latine. În schimb, textul grecesc este mai stângaci, cu erori şi dificultăţi de transpunere în greacă a limbajului expresiv al variantei latine.

2188. Dan Dana, *Notiţă complementară despre descoperirea diplomei de la Grojdibod*, Oltenia 27, 2020, p. 164–166.

Autorul se străduie să stabilească data descoperirii diplomei de la Grojdibod din 22 martie 129 (CIL, XVI, 75 = IDR, I, 10): prima menţiune ar fi cea apărută în ziarul *Curierul Românesc* din 18 februarie 1839 (autor anonim), când diploma se afla deja în cabinetul de antichităţi al banului Mihalache Ghica (conform ştirii menţionate); în 1842 este descrisă de Vladimir de Blaremberg (vezi indicaţiile bibliografice, cea citată şi altele, ale autorului).

Se ştie că banul Mihalache Ghica, fratele şi ministrul de interne al domnitorului regulamentar Alexandru Ghica, aflat cu o misiune administrativă în judeţele de pe Olt, s-a oprit în vara anului 1837 la Slăveni, împreună cu colonelul Vladimir de Blaremberg (cumnatul lor) şi marchizul de Châteaugiron (consulul Franţei la Bucureşti), pentru a cerceta un *mithraeum* descoperit de curând. Descoperirea a fost prezentată de Vladimir de Blaremberg în două articole, publicate în anul 1837, în numerele din luna noiembrie ale ziarelor *Curierul Românesc* şi *Muzeul Naţional*, *gazetă literară şi industrială*[2]. Este foarte probabil că tot atunci au aflat de descoperirea de la Grojdibod, care a intrat în colecţia banului Mihalache Ghica.

[2] Articolele erau însoţite de o planşă cu prezentarea pieselor din *mithraeum* (pe care am avut norocul s-o descopăr în numărul respectiv din *Curierul Românesc*, la Biblioteca Academiei Române).

Relativ la conținutul diplomei, autorul notează (p. 164): „Soldatul beneficiar, Eupator fiul lui Eumenes, era originar din Sebastopolis (din Pont, în provincia Galatia, ulterior Cappadocia) şi slujise în *vexillatio equitum Illyricorum*, la origine un *numerus* de călăreți selectați din Illyricum – cu ocazia cuceririi Daciei. Este semnificativ faptul că o diplomă recent publicată atestă eliberarea printr-o constituție din 18 februarie 129 a lui Calicles, fiul lui Buccio, originar din Sebastopolis, călăreț în *ala Gallorum Flaviana* din Moesia Superior [AÉ, 2018, 1994]. Avem astfel dovada unui grup de recruți originari din teritoriul acestei cetăți din Asia Mică, care (!) au fost vărsați în 101 în mai multe unități auxiliare din provinciile balcanice, dintre care unii au fost selectați în acel *numerus* transferat în Dacia" (autorul trimite la cartea publicată de către Florian Matei-Popescu şi Ovidiu Țentea, *Auxilia Moesiae Superioris*, Cluj-Napoca, 2018, p. 22–23).

Prezentarea este confuză şi aproximativă. Din diploma de la Grojdibod, aflăm că au fost „lăsați la vatră" militarii din armata Daciei Inferioare (o *ala*, patru *cohortes* şi *vexillatio* menționată), cei care serviseră sub arme cel puțin douăzeci şi cinci de ani: *quin(is) et vicen(is) pluribusve sti[p]endis emeritis*; dacă depăşirea stagiului de 25 de ani se referă şi la *vexillatio equitum Illyricorum*, ar fi posibil ca trupa să fi fost creată chiar cu ocazia primei *expeditio Dacica* a împăratului Traian.

De fapt, prima mențiune a acestei trupe în Dacia Inferior o întâlnim într-o diplomă din 12 februarie 126 (AÉ, 2009, 1035 = ILD, II, 818): *vexill(atio) equit(um) Illyrici*; în afară de diploma din 22 martie 129, această *vexillatio* mai apare într-o diplomă (fragmentară) din anul 130 (RMD, V, 375), precum şi într-un alt fragment, datat cândva între 130/138 (AÉ, 2003, 2014 = ILD, I, 26).

Dar, în diploma din 13 decembrie 140 a aceleiaşi provincii, este menționată ca *numerus equitum Illyricorum*; titularul diplomei era iarăşi un *ex gregale* al acestui *numerus,* anume *Bithus Solae f.* din neamul tracilor bessi (RMD, 39 = IDR, I, 13). Acest *numerus* apare şi în diploma din 19 iulie 146; copia acestei *constitutio* a fost destinată unui militar al acestei trupe, *ex sesquipliclar(io) Cocae Tyru f(ilio) Sardic(a)* (RMD, IV, 269 = AÉ, 2011, 1791 = ILD, II, 826). Alte două mențiuni sunt din anii 150 (AÉ, 2007, 1761 = ILD, I, 828) şi 151/161 (AÉ, 2012, 1952 = ILD, II, 834). O ştampilă tegulară de la Hoghiz, atribuită acestui *numerus*, pare a arăta că unitatea staționa pe Oltul transilvănean (IDR, III/4, 243). Această localizare este întărită de faptul că P. Aelius Marcianus, *praef(ectus) coh(ortis) I Augustae Bracarum* (este vorba de *cohors I Bracaraugustanorum,* staționată la Bretcu) a cumulat temporar şi comanda altei unități: *praepositus n(umeri) Illyricorum*, pe timpul lui Marcus Aurelius (CIL, VIII, 9358 = ILS, 2738 = IDRE, II, 464); tot atunci, C. Nonius Caepianus a fost prefect al alei *I Asturum* (atestată la Hoghiz), precum şi *praepos[itus] numeri equitum elector[um] ex Illyrico* (CIL, XI, 393 = ILS, 2739 = IDRE, I, 132). Prin urmare, această *vexillatio* a fost transformată în *numerus* în ultimii ani ai domniei lui Hadrian.

De asemenea, într-o diplomă militară (fragment), datând dintre anii 136/138, aflăm despre existența, în Dacia Superior, a unei alte formațiuni de călăreți recrutați din Illyricum: *equitib(us) et pedit(ibus) qui [milit(averunt) in al(is) III et vexil(latione)* sau *numer(o)] Illyr(icorum) et coh(ortibus) X* etc. (RMD, V, 384 = ILD, I, 34). Trupa staționa în castrul de la Brâncoveneşti, pe cursul superior al râului Mureş, cum rezultă din descoperirea unei ştampile tegulare: **ANILYR**, în *tabula ansata* (eventual cu ligatura *A+L*): *al(a) n(umeri) Il(l)yr(icorum)* (CIL, III, 8074, 7 = 6284 = AÉ, 1992, 1474). Trupa este menționată şi în alte

izvoare epigrafice. Pentru aceste două trupe, vezi cartea noastră: *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 257–259.

Cum am văzut, în efectivele acestei trupe se aflau nu doar illiri, ci şi traci sau de altă origine (chiar din Asia Minor). Din acest motiv, putem urma o sugestie a inscripției dedicate lui C. Nonius Caepianus, prefect al alei *I Asturum* (atestată la Hoghiz) şi *praepos[itus] numeri equitum elector[um] ex Illyrico* (CIL, XI, 393 = ILS, 2739; IDRE, I, 132); din această inscripție, ar rezulta că aceşti soldați au fost selecționati din trupele din *Illyricum* (nu din Illiria, ci din armatele provinciilor dunărene: Moesia, Pannonia, Dacia). Această *vexillatio*, probabil *milliaria*, a fost creată poate chiar de împăratul Traian, din *equites* aleşi (*electi*) din Illyricum, deci cătane probate, şi trimişi în războiul parthic. Vexilația a putut fi adusă în Dacia de Hadrian şi împărțită în două trupe *quingenariae*, atribuite celor două provincii dacice, *Superior* şi *Inferior*. Spre sfârşitul domniei, acelaşi împărat le-a transformat în *numeri*.

2189. Iulia Dumitrache, *Negustori de produse din lână în inscripțiile latineşti*, AnŞUIaşi 66, 2020, p. 41–50.

Amplă investigare a surselor scrise, un loc însemnat deținând cele epigrafice (din Italia, Gallia, Hispania). Deşi nu este obiectul investigației, se poate presupune că o parte importantă a producției atelierelor care prelucrau lâna era destinată armatei. Aceste produse ajungeau până în provinciile dunărene; din papirul Hunt, aflăm că un militar al trupei era trimis în Gallia după îmbrăcăminte: *in Gallia vestiṭụṃ* (vezi *Fontes*, I, p. 470–471). Deşi *Lexicon epigraphicum Daciae* (ed. Ioan Piso) nu conține nicio referire la prelucrarea lânii, lexicul românesc a reținut unii termeni latini referitori la practicarea acestei ocupații: *lana* > lână, *furca* > furcă, *fusus* > fus, *paenula* > pănură, *texere* > a țese, *torquere* > a toarce.

2190. Dan Matei, *In acie miles probatur…The contribution of the soldiers from Dacia to the defence of Italia during the "military anarchy" period*, JAHA 7, 1, 2020, p. 39–51.

Se cercetează, pe baza inscripțiilor, rolul vexilațiilor din legiunile Daciei participante la evenimentele militare din Italia de nord, de la Maximin Tracul la Gallienus.

2191. Florian Matei-Popescu, Ion Dumitrescu, *Băile militare romane de la Voineşti*, în Constantin Augustus Bărbulescu, Costin Croitoru, Ovidiu Vasile Udrescu (eds.), *Miscellanea historica et archaeologica in memoriam Dumitru Berciu*, Brăila – Râmnicu Vâlcea, 2020, p. 251–267.

Autorii prezintă săpăturile efectuate începând din anul 2013 în thermele romane de la Voineşti; în cursul acestora au apărut numeroase ştampile tegulare ale legiunii XI Claudia şi ale cohortei I Flavia Commagenorum.

Două asemenea ştampile (provenind probabil tot de la therme, nu din castru) au fost publicate de Marin I. Bădescu, *Ștampilele tegulare de la Voinești-Muscel (com. Lerești, jud. Argeş)*, SCIVA 32, 2, 1981, p. 291–292: *Leg(ionis) XI C(laudiae) [p(iae) f(idelis)]* (AÉ, 2000, 1364 = ILD, II, 165) şi *[Co]h(ortis) Com(magenorum)* (AÉ, 2000, 1265).

2192. Luciana Nedelea, *Graffiti, Tituli Picti and Manufacturer Stamps Identified on Roman Earthenware from the Potaissa Legionary Fortress (2nd–3rd centuries AD)*, StudiaUBB. Historia 65, 1, 2020, p. 39–71.

2193. Sorin Nemeti, *Dacici Maximi. The «Barracks Emperors» and the conflicts with the Barbarians near the frontiers of Dacia*, ActaMN 57/I, 2020, p. 129–141.

În legătură cu această problemă, vezi şi articolul lui Nicolae Gostar, *Les titres impériaux Dacicus Maximus et Carpicus Maximus*, în *Actes de la XIIe Conférence internationale d'études classiques "Eirene" Cluj-Napoca, 2–7 octobre 1972*, Bucureşti – Amsterdam, 1975, p. 641–649.

Maximin Tracul a adoptat oficial acest nume (anul 236; vezi Dietmar Kienast, Werner Eck, Mathias Heil, *Römische Kaisertabelle Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, 6. überarbeitete Auflage, Darmstadt, 2017, p. 177).

Decius apare *Dacicus Maximus* în trei inscripţii din Hispania Tarraconensis: CIL, II, 4949, 4957, 4958[3], *Kaisertabelle*[6], p. 196. După Ioan Piso, titlul se referă la o victorie repurtată „um die Provinz Dakien"[4].

De asemenea, Gallienus poartă acest titlu „triumfal" în câteva inscripţii din Africa (CIL, VIII, 1430; IRT, 927; AÉ, 2006, 1762 (a. 262)), Baetica (CIL, II, 2200 = ILS, 552, a. 257) şi Lusitania (AÉ, 1993, 914, a. 262)[5]. Împăratul Aurelian poartă şi el acest titlu „triumfal" (în 272, neoficial şi incidental; *Kaisertabelle*[6], p. 210). Totuşi, o stare de conflict la graniţele Daciei pare a fi sugerată şi de descoperirile arheologice[6].

2194. Atalia Oniţiu, *Cultele africane și armata romană din Dacia. Câteva consideraţii*, Banatica 30/1, 2020, p. 217–228.

Autoarea prezintă cultul zeului Saturnus şi al zeiţei Tanit-Dea Caelestis, precum şi divinităţile egiptene Sarapis şi Isis. Trebuie adăugată inscripţia din anul 204, din care aflăm că *Mauri Micienses*, împreună cu prefectul lor, *templum deorum patriorum vetustate conlapsum sua p(ecunia) et opera restituer(unt)* (IDR, III/3, 47 = AÉ, 1944, 74); despre aceşti zei „naţionali" ai maurilor, vezi articolul lui Gabriel Camps, *Qui sont les Dii Mauri?*, Antiquités Africaines 26, 1990, p. 131–154 (prezentare în AÉ, 1990, 1026).

2195. Cosmin Onofrei, Dragoş Blaga, *Some issues regarding the identification of ancient Romula with the urban ghost Malva*, în Sorin Cociş, Vlad Andrei Lăzărescu, Monica Gui, Dan-Augustin Deac (eds.), *Ad finem Imperii Romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2016, p. 323–329.

---

[3] Sorin Nemeti mai citează inscripţiile AÉ, 1942–1943, 55 (dar aici Gallienus apare *Germanicus max.*) şi 1969–1870, 525 (titlul reconstituit în lacună, deci nesigur).

[4] Vezi Ioan Piso, *Traianus Decius und die Provinz Dakien*, în *Panegyrikoi Logoi. Festschrift für Jonannes Nollé zum 65. Geburtstag*, Bonn, 2019, p. 60–61: „Um auf *Dacicus maximus* zuruckzukommen, so bezieht sich dieser Beiname, im Unterschied zum Beinamen *Dacicus* von Trajan, nicht auf einen Sieg gegen die Daker oder auf Dakien, sondern auf einen Sieg um die Provinz Dakien. Die entspricht ebenfalls dem Programm, zu dem sich Decius mit der Annahme des Cognomen *Traianus* bekannt hatte".

[5] AÉ, 1993, 914. Această inscripţie ni se pare cu atât mai semnificativă, dacă avem în vedere faptul că autorul dedicaţiei este chiar guvernatorul provinciei Lusitania: P. Clodius Laetus Macrinus, *v(ir) c(larissimus), leg(atus) eor(um) pr(o) pr(aetore)*; nu excludem posibilitatea ca el să fi servit anterior în Dacia, poate ca legat al unei legiuni.

[6] Vezi astfel: Nicolae Vlassa, *O pătrundere din vest a dacilor liberi pe teritoriul fostei provincii Dacia în secolul al IV-lea e.n.*, SCIV 16, 3, 1965, p. 501–516 (descoperirea de la Cipău – *Gârle*); Gheorghe Bichir, în EAIVR, I, 1994, p. 257 (descoperirile de la Stolniceni-Râmnicu Vâlcea şi Şopteriu, jud. Bistriţa-Năsăud).

Autorii îşi exprimă rezerva faţă de identificarea, oarecum general acceptată, între Romula şi Malva. Vezi, de altfel, aproximativ concomitent, discuția: Constantin C. Petolescu, *Romula-Malva* ou *Romula* et *Malva ?*, Oltenia 22–23, 2015–2016, p. 137–142.

2196. Coriolan Horațiu Opreanu, *Commodus, restitutor commerciorum. The role of Palmyrene Trading Community at Porolissum*, EphemNap 30, 2020, p. 89–99.

Discuție asupra inscripției descoperite în 1986 în sanctuarul stației vamale de la Porolissum (AÉ, 1988, 977 = ILD, II, 677), în care se atribuie împăratului Commodus epitetul *restitutor commerc(iorum)*.

Noua interpretare este legată de descoperirea arheologică la Porolissum, lângă clădirea vamală, a unei piețe identificate prin 129 de monede și 43 de broşe barbare; după autor, broşele atestă, foarte probabil, o piață a sclavilor. O altă marfă recuperată în cursul cercetării este chihlimbarul brut originar de pe coasta Mării Baltice, ceea ce demonstrează existența unei ramuri a drumului chihlimbarului, care intra în Imperiu pe la Porolissum. Cât priveşte pe negustorii care distribuiau aceste bunuri, autorul are în vedere comunitatea civilă palmyreană atestată epigrafic la Porolissum. Mai observă că templul lui Bel şi anexele sale erau situate în vecinătatea clădirii vamale.

2197. Coriolan Horațiu Opreanu, Flaminiu Taloş, *The cult complex of Bel at Porolissum. A historical and architectural Perspective*, EphemNap 30, 2020, p. 101–136.

Discuția porneşte de la inscripția care atestă reconstruirea templului zeului palmyrean Bel, *vi ignis consumptum* (vezi AÉ, 1980, 755). Autorii prezintă istoricul cercetărilor, în special ipotezele privind fazele edificiului: atribuit mai întâi lui Liber Pater, apoi lui Bel; în epoca târzie, deasupra s-ar fi amenajat o *basilica* creştină. Analiza materialului arhitectonic descoperit relevă autorilor legături izbitoare cu Palmyra; presupun chiar că existau meşteri orientali care lucrau pentru comunitatea palmyreană de la Porolissum (ceea ce este posibil, dacă avem în vedere că, la Tibiscum, câteva monumente funerare ale unor palmyreni conțin la sfârşit şi o scurtă inscripție palmyreană).

2198. Constantin C. Petolescu, *Legiunile Daciei. Contribuție la istoria militară a Daciei romane*, Memoriile secției de ştiințe istorice şi arheologie a Academiei Române. Serie nouă, tom. XXXIX, 2015–2020, p. 11–82.

2199. Dávid Petruț, *The Roman epigraphic collection of 17th century antiquarian Ferenc Lugossy from Petreștii de Jos (Cluj County)*, ActaMN 57/I, 2020, p. 187–200 (cu un catalog al inscripțiilor).

2200. Paul Pupeză, *Graphic Signs or Simple Scratches? Marks on Dacian Artefacts from Covasna – Cetatea Zânelor*, StudiaUBB.Historia 65, 2020, 1, p. 3–22.

Vezi şi Paul Pupeză, Viorica Crişan, *Dacian graffiti from Covasna – Cetatea Zânelor*, ActaMN 56/I, 2019, p. 3751 (CEpR, XXXIX (2019), nr. 2118).

2201. Rada Maria Varga, *Networks and ties. The economical power holders of Alburnus Maior*, în Cristian Găzdac (ed.), *Group and individual in Roman Europe – The evidence of*

hoards, epigraphic and literary sources, JAHA Monographic Series 1, Cluj-Napoca, 2020, p. 519–529.

Se face o analiză detaliată a societății de la Alburnus Maior, în lumina datelor oferite de tăblițele cerate descoperite acolo, dar și de inscripțiile lapidare. Este o societate compozită, având elite modeste, iar componenta illiră este importantă. Nu putem ști ce rol administrativ aveau membrii acestor elite (parțial peregrine), dar desigur ei intermediau relațiile comunităților lor cu autoritățile romane.

2202. Timea Varga, Paul Chiorean, *Ars scribendi. Writing Implements Discovered in the Legionary Fortress of Potaissa*, StudiaUBB.Historia 65, 1, 2020, p. 123141.

Styli, capsule de sigilii, călimară. Vezi, de asemenea, prezentarea instrumentelor de scris din *principia* castrului de la Potaissa, semnată de Timea Varga, în volumul coordonat de Mihai Bărbulescu, *Principia din castrul legionar de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 2020 (v. *supra*, nr. 2181), p. 215–217.

2203. Radu Iustinian Zăgreanu, Dan Augustin Deac, Angelica Moldovan, *Pottery Vessels with Graffiti discovered in the Roman Fort from Orheiu Bistriței*, StudiaUBB.Historia 65, 1, 2020, p. 23–37.

Prin selectarea ceramicii descoperite în cursul cercetărilor din vara anului 2019, s-au identificat 13 fragmente având grafiți realizați în pasta arsă. Probabil că majoritatea reprezentau nume de persoane (posesorii vaselor), doar două întregi: *Luci*, *Fabi*; un grafit păstrează sfârșitul numelui unui militar, din *(centuria) Vu[- - -]* (în castru a staționat *cohors I Hispanorum milliaria*).

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 2204–2244)

2204. Fragment de diplomă militară (*tabella II*); 5,2 × 5,6 cm. Loc de descoperire necunoscut; păstrat într-o colecție privată (nemenționată).

Franziska Beutler, *Die Militärdiplome im Besitz des Museum Carnuntum*, Carnuntum Jahrbuch, 2018, p. 107–119; AÉ, 2018, 1288.

Imp(erator) Caes(ar) div[i Traiani Parthici f(ilius) divi Nervae nepos Traianus]
Hadr(ianus) Aug(ustus), p(ontifex) m(aximus) [tr(ibunicia) pot(estate) XXII, imp(erator) II],
co(n)s(ul) III, [pater) p(atriae)]
eq(uitibus) et ped(itibus) q(ui) m(ilitaverunt) in [alis III et num(ero) equit(um) Illyr(icorum) et coh(ortibus) X]
q(uae) a(ppellantur) (1) *I Bat(avorum) ∞ p(ia) f(idelis) c(ivium) [R(omanorum) et* (2) *I Hisp(anorum) Campag(onum) et* (3) *I Gall(orum) et Bospor-]*
an(orum) et (1) *I Alp(inorum) e* (2) *I V[in(delicorum) et* (3) *I Thr(acum) sag(ittariorum)* (4) *et I Ub(iorum) et]*
(5) *I Aug(usta) Itur(aeorum) sag(ittariorum) [et* (6) *V Gall(orum) Pann(onica)*
et (7) *II Fl(avia) Commag(enorum) et* (8) *II Gall(orum) Dacic(a) et* (9) *IIII Hisp(anorum) et* (10) *VIII Raetorum*
et sunt in Dacia Superiore sub Iulio Basso] - - -

Extrinsecus:

[Ti. Claudi Menandri | P. Atti Severi, | L. Pulli Daphni, / P. Atti Festi], | T. Flavi [Romuli], | Ti. Iuli [Felicis], C. Iuli [Silvani]

Această diplomă este un extras din aceeaşi *constitutio* cu diploma de Micia datată 136/138 (= ILD, I, 31; AÉ, 2002, 1223; RMD, V, 384), pe baza căreia s-a făcut întregirea transcrisă mai sus – în care apare formaţiunea de illiri, pentru prima dată atestată în Dacia Superioară (vezi *supra*, nr. 2188). De asemenea, în lacuna din r. 7–8, numele real a două dintre trupele reconstituite erau (6) *V Gallorum Dacica* şi (8) *II Gall(orum) Pannonica)* (vezi Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, Bucureşti, 2021, p. 220, 223).

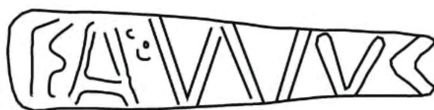
Editorul datează diploma din Muzeul Carnuntum în anul 138, probabil pe baza numelui martorilor.

2205 (= CEpR, XXXVIII (2018), nr. 1999). Fragment de diplomă militară de provenienţă necunoscută; 6 × 6,5 cm. Loc de păstrare neindicat.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Diplomzeugnisse für die Truppen in den Donauprovinzen aus dem 2. Jh.*, ActaMN 55, 2018, p. 32–34, nr. 4; preluat în CEpR, XXXVIII (2018), nr. 1999, iar acum în AÉ, 2018, 1983.

Diploma se referă la armata Daciei Porolissensis şi datează din anul 142 – fiind copie din aceeaşi *constitutio* cu diploma din 6 octombrie 142 (AÉ, 2014, 1640 = ILD, II, 823). Despre Clodius Gallus, procuratorul acestei provincii, vezi şi consemnarea înregistrată în AÉ, 2015, 1118.

2206. DROBETA. Fragment de cărămidă ştampilată. Dimensiunile cartuşului: 9,2 × 2,7 cm. Muzeul Regiunii Porţilor de Fier, Drobeta-Turnu Severin; inv. 7388.

1

2

3

Dumitru Tudor, *Comunicări epigrafice II*, SCIV 16, 1, 1965, p. 181, nr. 6; IDR, II, 112; Sorin Nemeti, Felix Marcu, *Exit Fanius. About a Brick Stamp from Drobeta*, StudiaUBB. Historia 65, 1, 2020, p. 99–105.

Ştampila IDR, II, 112, de la Drobeta, publicată de Dumitru Tudor (*Comunicări epigrafice II*, SCIV 16, 1, 1965, p. 181, nr. 6) cu lectura FANIVS, am considerat (Constantin C. Petolescu, *Note epigrafice (seria a VII-a)*, SCIVA 35, 2, 1984, p. 196, nr. 5 = ILD, I, 297) că ar proveni în realitate de la Ulpia Traiana (prin comparaţie cu o ştampilă publicată de N. Branga, *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980, p. 131, nr. 9, fig. 53). Probabil de aici s-a inspirat M. Grec (*Noi interpretări ale unor ştampile tegulare din Dacia*, EphemNap 13 1993, p. 185–186), care face aceeaşi comparaţie.

Având acces la o fotografie a piesei, autorii articolului citat din anul 2020 propun a citi *V Mac(edonica)*. Lipsa indicaţiei *L(egio)* rămâne inexplicabilă; probabil se datorează apăsării defectuoase a instrumentului de ştampilat. E curios că desenul publicat de Dumitru Tudor redă marginea cartuşului, apoi traseul unei litere, desenată *F*; dacă este reală, ar putea fi un *L* – ceea ce ar permite lectura *L(egionis) V Mac(edonicae)*.

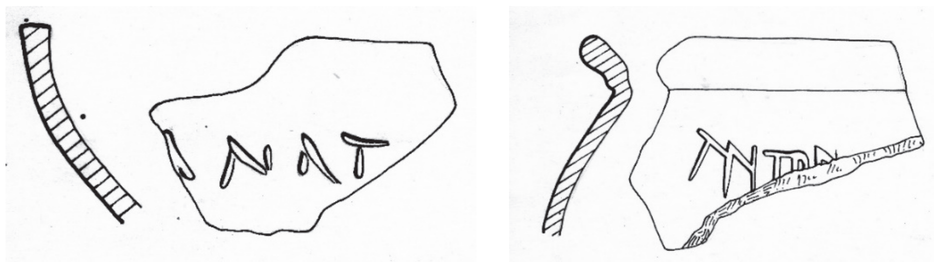
2207. Dan Dana, Paul Dinulescu, *Graffites sur céramique de Gârla Mare, dép. de Mehedinți (territoire de Drobeta)*, StudiaUBB.Historia 65, 1, 2020, p. 71–85.

Autorii propun revizuirea a două microepigrafe – realizate pe două fragmente de vase, publicate de Ion Stîngă, *Villa rustica de la Gârla Mare, judeţul Mehedinţi. Studiu monografic*, Craiova, 2005, cu desenele de la p. 135, pl. XVIII, pe care le reproducem în continuare.

Pe baza desenului publicat de către Ion Stângă am întregit semnătura *Iul. Antoni* (ILD, I, 88). Acum, cu un desen care redă *cognomen*-ul uşor diferit, autorii propun (p. 73–74, fig. 1–2 foto, desen) *Iul(i) Viatoris*. Dar numele din cel de-al doilea desen trebuie să fie *Iulianụ[s]* (nu la genitiv, cum consideră cei doi noi autori).

2208. Dan Dana, Vasile Marinoiu, *Réédition de deux graffites latins du camp auxiliaire de Cătunele (Dacie)*, Oltenia 27, 2020, p. 160–163.

Cele două fragmente ceramice cu grafiți au fost descoperite în 1984 în castrul roman cu val de pământ de la Cătunele, în cursul săpăturilor efectuate de către Constantin C. Petolescu și Liviu Petculescu, cu concursul financiar al Muzeului Județean Gorj[7]. Cele două piese au fost valorificate de Vasile Marinoiu în teza sa de doctorat, *Romanitatea în nordul Olteniei*, publicată la Târgu-Jiu, în 2004 (p. 143, pl. XCVI); de aici preluate în ILD, I, 91. Desenele din arhiva mea de săpături (după cele două fragmente cu grafiți, realizate pe șantier) confirmă noua lectură ANTON[-]; cel de-al doilea, [-]ANAT[-], partea finală a unui antroponim, [- - -] *ạnat*[-], deocamdată fără o soluție convenabilă[8].

2209. Constantin C. Petolescu, Dorel Bondoc, ΔΕΚΙΒΑΛΟC. *Un nouveau timbre amphorique romain attesté en Dacie*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 201–210.

Trei descoperiri de ștampile pe toarte de amfore romane (una apărută în cursul săpăturilor din așezarea civilă dezvoltată pe lângă castrul de la Slăveni, alta în săpăturile de la *villa suburbana* de la Romula, cea de-a treia dintr-o așezare necunoscută din Oltenia) atestă un nou producător: Δεκίβαλος. Deși numele indică o origine geto-dacă (sclav sau libert), acesta era activ în zona Mării Egee, de unde au ajuns în Dacia (în special în Oltenia) un număr important de amfore cu ștampile grecești.

Publicarea este însoțită de un repertoriu al atestării antroponimului *Decebalus* în epigrafia greacă și latină.

2210. Strejești (jud. Olt). Fragment de tegulă descoperită de prof. Ion Ciucă de la Liceul din Drăgănești, în 1987, pe arătură. Dimensiuni: 9 × 6 3 cm.

Publicare preliminară: Constantin C. Petolescu, *O ștampilă tegulară inedită de la Rusidava*, în Petre Gherghe, Mirela Cojoc, Laurențiu Comănescu, *Opaițe romane de la Acidava și Rusidava, județul Olt*, Craiova, 2019, p. 121–124 (cu foto); Constantin C. Petolescu, *Cohors I Ubiorum,* Oltenia 27, 2020, p. 133–136, fig. 1 (foto).

Primele litere reproduc CHO (dar în interiorul literei *C* pare a fi un *O* mai mic; în acest caz, celălalt *O* poate proveni de la mânerul ștampilei. Celelalte semne pot fi comparate cu o ștampilă de la Capidava, în Dobrogea (I.C. Opriș, *O nouă mărturie epigrafică privitoare la staționarea cohortei I Ubiorum la Capidava*, SCIVA 48, 3, 1997, p. 277–278 = AÉ, 1997, 1330), COH VBIOR (ligatura V+b !) (în reproducerea fotografică, ștampila din stânga). Prin comparație, și ștampila de la Strejești (cea din partea dreaptă) s-ar putea citi:

[7] Săpăturile s-au efectuat de către Constantin C. Petolescu (Institutul de Arheologie din București) și Liviu Petculescu (Muzeul Național de Istorie, București), între 1982–1984, cu contribuția financiară a Muzeului Județean Gorj (director Constantin Giurgiulescu). Delegatul muzeului din Târgu-Jiu, muzeograful D. Ionescu, trimis oficial pe șantier, a „chiulit” pur și simplu, dar nu s-a sfiit să se înfrupte din descoperiri (vezi D. Ionescu, *Studiu preliminar asupra ceramicii romane de uz comun descoperită la Cătunele – Gorj*, Litua 3, 1986, p. 164–180). În 1984, s-a atașat colectivului Vasile Marinoiu (prezență episodică). În afară de rapoartele anuale, împreună cu colegul Liviu Petculescu, am înaintat la sfârșitul săpăturilor un raport general conducerii muzeului. Fără știrea noastră, acest raport a fost publicat în Litua 3, 1986, p. 156–163, cu pierderea profilelor secțiunilor (dar numai sub semnătura mea, cu omiterea numelui lui Liviu Petculescu; omisiune regretabilă, despre care am aflat câțiva ani mai târziu, când am avut acces la publicația muzeului).

[8] Cf. *sanator* (vindecător) sau chiar verbul *sanat* la persoana a III-a, prezent.

C(o)ho(rtis) I Uḅ(iorum)

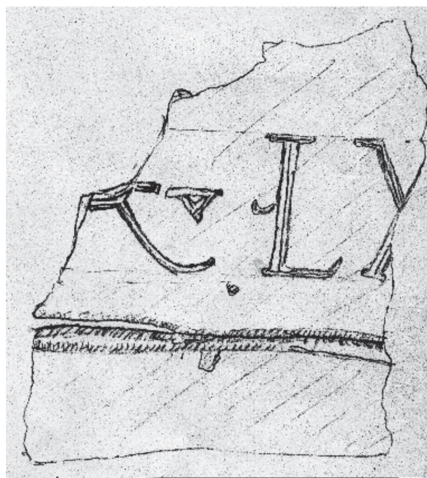

Această trupă apare mai întâi în diplomele Moesiei Inferioare din anii 78 (RMD, V, 325 = AÉ, 2002, 1723), 92 (AÉ, 2003, 1548) şi 99 (CIL, XVI, 44). Din perioada staționării în această provincie se cunoaşte ştampila de la Capidava **COH***(ors)* **I VBIOR***(um)* (vezi prezentarea *supra*). A luat probabil parte la războiul pentru cucerirea Daciei. În diploma de la Asseria din anul 126 apare între trupele Daciei Inferioare (AÉ, 2009, 1035 = ILD, II, 818); mai apare în această provincie într-un fragment de diplomă datat aproximativ între 120/130 (RMD, V, 374 = AÉ, 2001, 2152 = ILD, I, 15). Din acest timp trebuie să dateze ştampila tegulară de la Strejeşti (jud. Olt). Apoi a fost transferată în armata Daciei Superior, unde apare în diplomele din anii 136/138 (Micia; RMD, V, 384 = AÉ, 2002, 1223; = ILD, I, 34) 144 (Nova Zagora; IDR, I, 14 = CIL, XVI, 90), 157 (Tibiscum; IDR, I, 15 = CIL, XVI, 107) şi 179 (Drobeta; RMD, II, 123 = AÉ, 1987, 843 = ILD, I, 46).

2211. Giuleşti (cartier al municipiului Bucureşti). Fragment de placă de bronz descoperită în anul 1934, împreună cu alte artefacte. Dimensiuni 7,9 × 6,4 cm; grosimea = 0,4 cm. Se păstrează la Muzeul de Istorie al Municipiului Bucureşti.

Dinu V. Rosetti, *I. Săpăturile arheologice de la Snagov. II. Tombes à incinération de l'âge du Fer et de l'époque romaine dans la région de Bucarest. III. Miscellanea*, PMMB 2, Bucureşti, 1935, p. 75 (desen, fig. 5); Radu Vulpe, *La Valachie et la Basse Moldavie sous les Romains*, Dacia N.S. 5, 1961, p. 361, nr. 76; Mircea Negru, Liana Oța, *Roman Bronze Objects on the Territory of Bucharest*, în Crişan Muşețeanu (ed.), *The Antique Bronzes Typology Chronology Authenticity. The Acta of the 16th International Congress of Antique Bronzes, Bucharest May 26th–31th*, Bucureşti, 2004, p. 331, nr. 25 (cu desen); reluare recentă: Dan Dana, *La table de bronze de Giuleşti: fragment d'une inscription latine officielle découvert extra provinciam*, Dacia N.S. 62–63, 2018–2019, p. 369–375.

Lectura propusă (de către toți editorii menționați): [---]RLX[---], fără a înțelege rostul inscripției. De fapt, prima literă nu este *R*, ci X tăiată de o bară orizontală, reprezentând abrevierea pentru *denarius* (vezi R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*[4], p. 472); prin urmare *(denariorum) LX*. Trebuie să fie vorba de o listă de cetățeni care au contribuit, fiecare cu o sumă (ultimul de pe listă probabil cu cel puțin 60 de denari), la o anumită operă publică.

(Desen comunicat de Mircea Negru)

Vezi un caz asemănător la Apulum: o placă (de data aceasta, de marmură), din care se mai păstrează un rest de inscripţie prezentând acelaşi semn grafic (abreviere): Radu Ota, Florian Matei-Popescu, Cristian Titus Florescu, *A new inscription discovered in the Apulum legionary fortress*, ActaMN 55/I, 2018, p. 167–173 (= AÉ, 2018, 1312).

Cum remarcă ultimul editor, piesa pare a fi o spolie, probabil târzie, din Dacia sau chiar Moesia Inferioară; tăiată în bucăţi şi pregătită pentru topire, în aşezarea dacilor liberi de la Giuleşti.

2212. Teregova (jud. Caraş-Severin). În cursul săpăturilor din vara anului 2001, s-a descoperit, în *fossa* de langă zidul de incintă, un altar din calcar numulitic; în partea superioară prevăzut cu *focus*, diam. = 0,45 m. Dimensiuni: 1,05 × 0,63 × 0,35 m. Marginile câmpului epigrafic uşor şterse, dar lectura este sigură; litere înalte de 6–8 cm.

Ioan Piso, *Une statio de beneficiarii consularis à Teregova*, AnB S.N. 27, 2019, p. 197–199, fig. 1 (foto, desen).

[I(ovi)] o(ptimo) m(aximo)
M(arcus) Ulpius
Vitalis b(ene)[f(iciarius)]
co(n)s(ularis)
5 *v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Inscripţia datează după anul 168, deoarece acest *beneficiarius* provenea din oficiul guvernatorului de rang consular al celor trei Dacii. Altarul provenea din *vicus militaris*, fiind reutilizat ca material de construcţie în castru, cândva după mijlocul secolului al III-lea.

2213. MICIA. Fragment din partea inferioară a unui altar, din calcar. Dimensiuni: 0,40 × 35 cm, înălţimea păstrată 42 cm.

Marius Gheorghe Barbu, Mihai Vlad Vasile Săsărman, *Un altar roman fragmentar descoperit recent la Micia*, în Sorin Forţiu (ed.), *ArheoVest VII: In Honorem Sabin Adrian Luca: Interdisciplinaritate în Arheologie, Timişoara, 23 noiembrie 2019*, vol. 1: *Arheologie*, Szeged, 2019, p. 383–387.

[…..]
I[….]s(olvit) [et] ara(m)
p(osuit)

Simplă consemnare, fără valoare informativă.

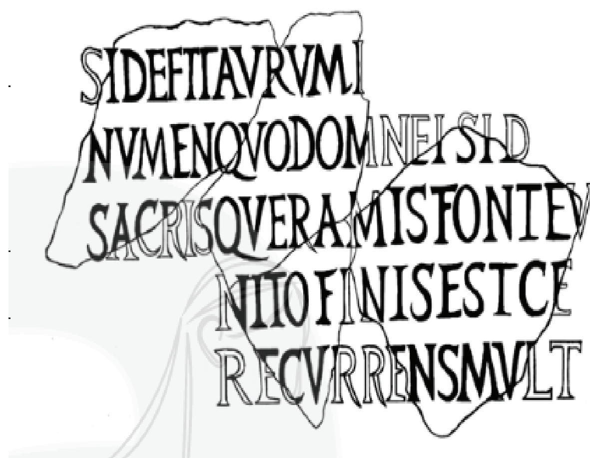
2214. Ioan Piso, Si defit aurum: *l'initiation dans un Serapeum de Sarmizegetusa*, Bibliotheca Isiaca 4, 2020, p. 127–137.

În partea de sud-vest a spațiului identificat cu *area sacra* a pretoriului procuratorului financiar al Daciei Apulensis, s-a amenajat, pe la începutul secolului al III-lea, un *Serapeum*, care este documentat prin câteva inscripții.

Studiul de față valorifică un număr important de fragmente epigrafice (19) inedite, grupate în alte 10 fragmente (*a–j*): *a* aparține marginii stângi, dar incompletă; *f* provine din marginea dreaptă; *j* indică marginea inferioară. Fiind cele mai importante, aceste fragmente oferă o sugestie pentru dimensiunile inscripției (cel puțin pentru lățimea aproximativă). Locul celorlalte fragmente este mai greu de stabilit cu siguranță.

Autorul remarcă totuşi că aceste fragmente conțin unele informații privitoare la inițierea în misterele zeiței Isis şi chiar unele paralele cu cartea a XI-a a *Metamorfozelor* lui Apuleius.

În continuare, vom prezenta doar fragmentele mai importante (însoțite de desenele extrase din articol), cele care permit editorului comentarii mai sigure.

Fragmentul *a* (reconstituit din alte trei fragmente) provine din partea de sus a plăcii.

R. 1, *si defit aurum*, cuvintele cu care începe primul rând, arată că este continuarea textului de pe o tablă anterioară. Ideea care se degajă este că ofranda în aur era o condiție, dar că, dacă aurul lipsea, se putea găsi un înlocuitor. După Plutarh şi Apuleius, aurul era larg folosit în cultul isiac. În timpul ceremoniilor, preoții purtau o reprezentare de aur a zeiței, precum şi alte simboluri de aur. Valoarea ofrandelor era în funcție de poziția în ierarhia sacerdotală şi pe măsura ajutorului solicitat de la divinitate.

R. 2, *numen quod omne Isid[is]*; este criptic, dar ar putea însemna: „căci întreaga esență divină a (zeiței) Isis…”

R. 3, *saçrişque ramis fonte V[- - -]*; ramurile sacre, importanța apei în cultul isiac.

R. 4 *[- - -]ṇito finis est cẹ[remoniarum ?]*; primul cuvânt poate fi întregit *[fi]nito* participiul unui ablativ absolut; s-ar putea înțelege: „fiind încheiat ritualul (?), ceremoniile s-au încheiat”

5 *[r]ẹcu[rr]ẹns mu[lt- - -]*; un participiu prezent al verbului *recurrere* (v. şi în fragm. *e*), acțiunea de întoarcere (din infern), promisiunea salvării pentru fidel, iar celălalt cuvânt subliniază mulțimea încercărilor la care a fost supus.

Fragmentul ***g*** (fig. 8): *[--- exaudi?]enti precem | [---] centri locus | [---]is aequo vocat | [--- i]usto cum| [---].*

Editorul completează în r. 1 *[faci]ẹnti precem*, referire la candidatul la inițiere; *centri locus* este „central cercului”, „locul din centru”. Urmând textul *Metamorfozelor*, editorul presupune aceleaşi formalități în *Serapeum* din Sarmizegetusa: după ce a traversat imperiul morților, inițiatul ajungea în mijlocul sanctuarului, în fața statuii zeiței, pentru a-şi exprima recunoştința. Pentru celelalte două rânduri este deocamdată imposibilă o explicație coerentă.

Fragmentul j (fig. 11): *[--- n]ostram [--- | ---]ur coles ta.u[ru].m doniquae mundum [hunc relinques?].*

În r. 2, conjuncția *doniquae* (= *donique*) este o formă paralelă pentru *donec*; editorul traduce: „tu vas vénérer le taureau jusqu'à ce que- - -le monde---"; prin taur, se înțelegea boul Apis.

Acest fragment provine din partea de jos a plăcuței.

2215–2218. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Ioan Piso, Ovidiu Țentea, Florian Matei-Popescu, *L'affranchi imperial Philomusus, croyant et évergète à Sarmizegetusa*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 245–254.

2215 (= IDR, III/2, 247). P. 245–247, nr. 1, fig. 1 (foto, desen-reconstituire). Placă de marmură spartă în trei bucăți; partea stângă lipsește. Dimensiuni (partea păstrată): 33 × 33 × 2 cm. Se păstrează în Muzeul din Sighişoara. În ultima reconstituire, inscripția este următoarea:

[M(agnae) d(eum) m(atri)?] et Neptuno
[deis] magnis sacr(um)
[Philo]musus Augus-
[ti lib(ertus) ad]iut(or) tabul[ar(ii)]
5 *[votu]m s(olvit) l(ibens) m(erito)*

În reconstituirea din IDR, III/2, 247, I.I. Russu complete în lacuna din r. 1 *[Iovi]*; în r. 3/4 *Augus/[ti ad]iut(or)* în reconstituire, *Augus(ti) [n(ostri) ad]iut(or)* în text.

Cei doi *Augusti* erau Septimiu Sever şi Caracalla (deci între 198–209).

2216. P. 247–249, nr. 2, fig. 3 (foto, desen-reconstituire). Cinci fragmente dintr-o placă de marmură descoperite în cursul săpăturilor din 2017–2018 în templul zeilor palmyreni din Ulpia Traiana; alte două fragmente au fost descoperite în 2010. Dimensiunile apreciate ale plăcii: *circa* 53 × 82 × 4,5 cm. Lectura editorilor:

Pro salu[te] d[d(ominorum) n]n(ostrorum)
Augg(ustorum) in hon[or(em) domus]
divinae Ph[ilomusus]
lib(ertus) adiut(or) ta[bul(arii) .....]
5 *ex su[o fecit].*

În r. 3, reconstituirea propusă este perfect posibilă; în finalul r. 4, este preferabil a reconstitui *ta[bularii]*.

2217. P. 249–250, fig. 4 (foto, desen-reconstituire). Două fragmente epigrafice descoperite în 2005 şi 2007, făcând parte din bordura superioară a unei fântâni; alte câteva fragmente (anepigrafice) sunt avute în vedere pentru o viitoare reconstituire a fântânii. Cele două fragmente măsoară 12 × 60 × 43 cm şi 12 × 34 × 24,5 cm. Lectura:

[Philomus?]us Aug(usti) liḅ(ertus) [et] Regalis d(ono) d(ederunt).

Pentru ultimele sigle, editorii au în vedere şi formula *d(ederunt) d(edicaverunt)*. Cel de-al doilea personaj este considerat fiul lui Philomusus.

2218. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. În anul 2004, cu ocazia lucrărilor agricole, în zona de la nord şi nord-vest de zidul oraşului antic, precum şi la vest de amfiteatru, s-au recuperat mai multe obiecte antice şi monede; locul exact al descoperirii fiecărui obiect individual nu a fost precizat de descoperitor. Între acestea, se află şi un fragment de placă de

bronz, cu inscripție; dimensiuni: 7,3 × 4 cm; grosimea 0,85 cm. Litere înalte de 1,2–1,3 cm. Se păstrează la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.

Eugenia Beu-Dachin, Sorin Nemeti, *A fragmentary bronze inscription from Colonia Dacica Sarmizegetusa*, în Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Irina Nemeti, Dan Dana (eds.), *The Roman Provinces – Mechanisme of Integration*, Cluj-Napoca, 2019 (v. *supra*, nr. 2182), p. 167–177 (cu foto şi desen).

După o amplă investigație (legile municipale şi alte documente juridice), editorii transcriu şi completează inscripția astfel:

[- - - - -]	[*dum intra fines*]
[- - -]CI[- - -]	[- - -]C̣I[- - -]?
[- - -]ISDE[- - -]	[*utique ex*] ISDẸ]*m causis dies*]
[- - -]VR DI[- - -]	[*diffindat*]ṾṚ DỊ[*fis(s)us sit*]
[- - -]Q[- - -]	[*utiqe si ne*]Q[*ue diffis(s)um e*]
[- - - - -]	[*lege neque iudicatum sit*- - -]

Având în vedere grosimea tablei şi înălțimea literelor, este vorba de un important document juridic referitor la cetățenii Coloniei Ulpia Traiana. Identificarea acestei epigrafe cu un fragment din *lex coloniae Dacicae Sarmizegetusae*, la care se gândesc editorii, este tentantă.

2219–2220. APVLVM. George Cupcea, Dan-Augustin Deac, Constantin Inel, *Sarapis and the principia of the Legionary Fortress of Apulum*, Bibliotheca Isiaca 4, 2020, p. 115–118.

2219. P. 117. **APVLVM.** Fragment de inscripție de marmură descoperit în *principia* castrului legiunii XIII Gemina. Dimensiuni: 0,38 × 0,79 × 0,18 m. Litere înalte de 10 cm.

[- - - - -] SERAPIDỊ [- - - -- -]
[- - - - -]CO[- - - - -]

Editorii propun întregirea:

[Deo Invicto / Invicto Deo] Serapidi [et Isidi]
[pro salute et in]co[lumitate Imp(eratoris) - - -] etc.

În r. 2, am putea eventual avea în vedere şi completarea *[Dis] co[nservatoribus]* (cf. IDR, III/5, 319).

Dimensiunea literelor ar indica o inscripție monumentală, din timpul lui Marcus Aurelius sau Septimiu Sever.

2220. P. 117–118. **APVLVM.** Altar de calcar. Capitelul ornamentat. Dimensiuni: 1,35 × 0,73 × 0,57 m.

Serapi-
di sac-
3 *rum*

Pentru adorarea zeului Sarapis (Serapis) la Apulum, vezi IDR, III/5, 315–319.

2221–2230. Dan Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Dacie romaine) (II)*, ActaMN 57/I, 2020, p. 205–222.

2221. P. 205–207, nr. 13. **SARMIZEGETVSA RHEGIA**. Fragment de vas ceramic descoperit în anul 2000, în cursul săpăturilor. Pe partea de jos (pe picior) se află scrijelit un nume.

Gelu Florea, în *Studii de istorie antică*, Cluj-Napoca, 2001, p. 183–184 (desen), cu lectura *P(ubli) Labi Rufini*; preluată în AÉ, 2001, 1717; ILD, I, 303.

Dan Dana propune acum *P(ubli) Libi Rufini*, cu observația: „Puisque la lecture LIBI est certaine, il faut supposer la graphie *Libius* pour *Livius*, résultat de l'alternance banale -*v*-/-*b*-, par bêtacisme. La marque de propriété de P. Libius (= Livius) Rufinus, au génitif, constitue la première attestation épigraphique d'un Romain dans la capitale du royaume dace".

2222. P. 207–208, nr. 14. **Gornea** (jud. Caraş-Severin). Plăcuță de bronz de formă aproximativ rectangulară; dimensiuni: 8,8 × 1,9 cm, descoperită de Gheorghe Lazarovici cu ocazia investigării unui cuptor de ars cărămizi. Plăcuța prezintă, începând de la un capăt, şapte perforații; după un spațiu liber, spre celălalt capăt, altă perforație. În spațiul liber s-a scrijelit o inscripție: BITE. Se păstrează la Muzeul Banatului Montan, Reşița.

Ovidiu Bozu, *Catalogul pieselor romane şi daco-romane din colecția Muzeului Banatului Montan. Catalogue of the Roman and Dacian-Roman Age Collection of the Mountainous Banat Museum*, Reşița 2008, p. 126, nr. 423; Ovidiu Bozu, *Descoperiri arheologice de epocă romană în Clisura Dunării*, Banatica 20, 2010, p. 200–201 (cu foto).

Nu este clară destinația obiectului; astfel, nici propunerile pentru sensul inscripției nu sunt convingătoare.

2223. P. 208–209, nr. 15. **Cuzdrioara** (jud. Cluj). Obiect de metal cumpărat în 1926 de la un avocat din această localitate (ar putea să provină din castrul de la Căşei, din apropiere?); nu este o patera (cum apare în publicații mai vechi), ci un capac de amforă (S. Mustață). Pe marginea capacului este redată o inscripție cu litere punctate. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei.

Silvia Mustață, *The Roman Metal Vessels from Dacia Porolissensis*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 12, Cluj-Napoca, 2017, p. 118–120, nr. 49.

Marti Cornelia L(uci) f(ilia) Ossa v(otum) s(olvit).

2224. P. 209–210, nr. 16. **VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA**. Ştampilă tegulară (4 exemplare) cu ştampila ΑΦΦΟΥϹ (una în muzeul din Ulpia Traiana).

Ioan Piso, *Les estampilles tégulaires de Sarmizegetusa*, EphemNap 6, 1996, p. 165, nr. 16 (desen), propune o separare a primelor două litere şi citeşte Ἀφ(----) Φουσ[κ]; lectură preluată în AÉ, 1996, 1290 şi CIGD, 117.

Alexandru Avram (în SEG, XLVI, 95 şi BÉ, 2006, 273) acceptă Ἀφφους.

Dana observă că numele prezintă posibile analogii în Asia Minor şi în special în Bithynia; mai remarcă numele (feminin) *Affia*, soția lui *Asclepius (qui?) et Asclep(iades), cives Bithinum* (!), dintr-o inscripție de la Ampelum (CIL, III, 1324 = IDR, III/3, 342).

2225. P. 210–211, nr. 17. **ALBVRNVS MAIOR**. Inscripția IDR, III/3, 419 *D(is) M(anibus) / Domitiae / Chlone* etc. Dan Dana observă că numele din r. 3 este de fapt *Chione*, trimițând la Χιόνη, fiica lui Boreas şi mama lui Eumolpos.

2226. P. 211, nr. 18. **Berghiu** (jud. Alba). Discuție asupra inscripției IDR, III/4, 41: *I·O·M / [Deo·N]areno·/ [- - -]*

Dan Dana respinge întregirea numelui lui Zeus din Nara (Galatia; atestat în Dacia nu departe, la Alburnus Maior; vezi IDR, III/3, 398399). Dimpotrivă: „Dans cette épithète vraisemblablement topique de Jupiter, d'un site rural en Dacie Supérieure, on pourrait avoir un toponyme finissant en -*ara*. Il serait séduisant de reconnaître un toponyme composé de facture dace, dont le second membre serait -*bara*, cf. Arcobara (localisé depuis peu à Ilişua) et Ζουρόβαρα (Ptolémée, Geogr. 3.8.9), ce dernier sans doute « village de Zura ». On lira donc: *[I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) [---b?]areno·[---]*" (!).

2227. P. 211–212, nr. 19. **ROMVLA**. Grafit ceramic.

IDR, II, 400: *[T]urranis*

Dan Dana propune *Aur(elius) Zanis*; spre analogie, citează o inscripție de la Arabona (Pannonia Superior), în care apare un *Zanis*, *dec(urio)* în *ala I Augusta sagittariorum* (CIL, III, 4771 = ILS, 2511 = RIU, I, 254); prin urmare, numele ar fi semitic. Spre analogie, ar mai fi poate de reținut *Zanax, milis ⟩ (centuriae) Geni[alis]* chiar din Dacia (Dan Dana, Dávid Petruț, *A military graffito on a pottery plate from the auxiliary fort at Buciumi (Roman Dacia)*, Tyche 30, 2015, p. 19–24, pl. 4 [= AÉ, 2015, 1165]; Dávid Petruț, *Pottery and military life. The ceramic assemblages from the barraks of the auxiliary fort at Buciumi, Dacia Porolissensis*, Studii asupra frontierelor Imperiului Roman pe teritoriul României 4, Cluj-Napoca, 2018, p. 60, pl. 7/1].

2228. P. 212–213. nr. 20. Diplomă militară din 24 noiembrie 124, cu trupele provinciei Dacia Superioară, acordată *M(arco) Vlpio Gravi f(ilio) Batoni, Sirmiens(i)*, care servise în *cohors III Campestris c. R.* de la Drobeta (AÉ, 2010, 1857 = ILD, II, 817).

Dan Dana: „La notice de l'AÉ précise « Faute du scribe *Graui* au lieu de *Ravi* », en s'inspirant du commentaire des éditeurs, qui supposent un nom Ravus, apparenté au gentilice Ravius. En réalité, le patronyme du soldat, Gravus, n'a pas lieu d'être corrigé, car il s'agit d'un nom de facture illyrienne, attesté pour la première fois en latin, mais bien illustré en graphie grecque: Γραβος".

În acest sens, ar mai putea fi citat şi I.I. Russu, *Illiri. Istoria – Limba şi onomastica – Romanizarea*, Biblioteca Istorică 17, Bucureşti, 1969, p. 214–245 (*Grabos*, *Grabovius*, cu abundente citări din epigrafia greacă).

2229. P. 213–215, nr. 21. Inventar al numelor illire din Dacia cu sufixele (terminate în) *-da*, *-na*, *-ta*. O sugestie posibilă şi pentru toponimele *Drubeta* (Dacia) şi *Egeta* (Moesia Superior)?

2230. P. 215–216, nr. 22. **APVLVM**. Mai multe fragmente dintr-un *laterculus* cu militari din legiunea XIII Gemina.

Vasile Moga, *Note epigrafice apulense*, Apulum 44, 2007, p. 175–177; AÉ, 2007, 1198; CEpR, XXVII–XXVIII (2008–2009), nr. 1300 (= ILD, II, 934).

Dan Dana propune ameliorări pentru trei nume:

– în fragmentul cu *dupl(arii)*, AV[*r*- - -]ATO, este întregit *Au[r(elius) B]ato* (cognomen illiric);

– în fragmentul ultim, VALIV[- - -] este reconstituit acum *Valen[s]*;

– mai jos, LVCVND este reconstituit *Iucund[us]* (de fapt, este şi propunerea noastră, vezi însemnarea din coloana III).

2231. P. 216–217, nr. 23. **Gherla**. Fragment de epitaf (două fragmente care se îmbină).

Ion I. Russu, *Note epigrafice. Inscripţii din Dacia Porolissensis*, ActaMN 5, 1968, p. 464–465, nr. 10; AÉ, 1971, 593; ILD, I, 593.

În r. 2 (păstrat), I.I. Russu citea *im[m(unis)*; acum, Dan Dana vine cu altă propunere (*infra*; în dreapta, propunerea noastră):

Russu / Dana:	CEpR, XL:
[- - - - - - - - - -]	*[- - - - - - - - - - - - - - -equi]-*
I al(ae) II Pa[nnonior]-	*[t]i al(ae) II Pa[nnoni]-*
um, im[ag(inifer), vix(it) an]-	*[or]um, im[ag(inifer), vix(it)]*
nis XL. A[- - - - -]	*[an]nis XL. A[el(ia) - - -- - -]*
[co]niug(i- - -]	*[co]niug[i b(ene) m(erenti) pos(uit)]*
5 *[- - - - - - - - - -]*	

2232. P. 217, nr. 24. În final, Dan Dana propune a întregi *cognomina* unor pretorieni înscrişi în *laterculi* de la Roma: CIL, VI, 32536 (*in latere sinistrum* = IDRE, I, 35), *[- - - Pr]obus Zermiz(egetusa)*; CIL, VI, 32624, *d* 26 (= IDRE, II, 39) *M(arcus) Aur(elius) M(arci) (ilius) Ulp(ia) [A]sprio Zerm(izegetusa)* (cognomenul *Asprio* este considerat „rarissime", cunoscut numai din inscripţia CIL, V, 5068). După G.G. Mateescu şi I.I. Russu (citaţi de D.D.), aceste nume ar fi thraco-dace; „En réalité, la confrontation avec les photos aussi bien qu'avec les éventuels parallèles invite à reconnaître deux cognomina latins, l'un rare, l'autre très banal". Oricum, forma *Zermizegetusa*, cu care ei îşi indică *domo* este o sugestie

de luat în seamă asupra originii; la intrarea sub drapel, mulți „romani de dată recentă” își schimbau numele.

2233. APVLVM. Garnitură de armură (partea stângă), descoperită în așezarea civilă a castrului legiunii XIII Gemina. Executată dintr-o foiță de bronz, dimensiuni 14 × 9 × 0,2 cm. Reprezentare a zeiței Victoria, ținând stindard; sus, un vultur.

Monica Gui, Anca Timofan, Dan Dana, Dan George Anghel, Călin Șuteu, *An Inscribed Breastplate from Apulum Depicting Victoria*, Apulum 57, 2020, p. 217–254, pl. III (foto; vezi încă pl. V/1–4, foto și desen ale inscripției; VI, desenul piesei).

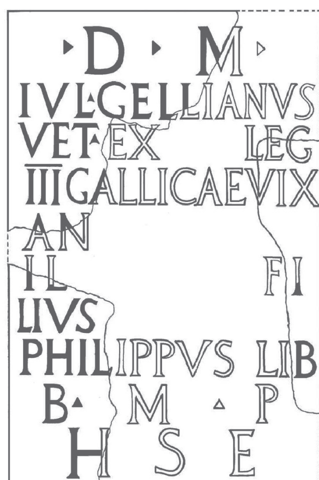
Pe marginea dreaptă, o inscripție realizată prin punctare: 〉 VINDICIA º ∧NI.

Inscripția menționează *(centuria) Vindicia(ni)*, după numele centurionului, Vindicianus; în continuare, după o pauză (un mic orificiu, pentru prinderea garniturii), ar fi numele posesorului (păstrat parțial). S-ar putea, totuși, ca prima literă din cele trei finale să fie o repetare a literei *A*, prin urmare: *(centuria) Vindicia<a>ni*.

2234. POTAISSA. Trei fragmente dintr-o stelă funerară aflate în depozitul muzelui din Turda; condițiile de descoperire necunoscute. Fragmentele fac parte din câmpul epigrafic (sub registrul sculptural, pierdut). Două fragmente provin din partea stângă a stelei, fiecare măsurând 1,67 × 0,64 × 0,20 m; fragmentul din dreapta 0,62 × 0,26 × 0,20 m. Litere înalte între 8–12 cm.

Ioan Piso, *La legio III Gallica en Dacie*, în Domagoj Tončinić, Iva Kaić, Vinka Matijević, Mirna Vukov (eds.), *Studia honoraria archaeologica. Zbornik radova u prigodi 65. rođendana prof. dr. sc. Mirjane Sanader*, Zagreb, 2020, p. 325–331.

Editorul propune o reconstituire a câmpului epigrafic, cu următoarea lectură:

D(is) M(anibus)
Iul(ius) Geḷḷ[ianus ?]
vet(eranus) [ex …. coh(ortis) / leg(ionis)]
III Ga[llorum] sive *[Gallicae vix(it)]*
an[nis ---]
IL(?) [--- f]i.-
lius(?) [---]
Phil[ippus li]b(ertus) ?
b(ene) [m(erenti) p(osuerunt)]
h(ic) [s(itus) e(st)]

Trupa din r. 4 poate fi *cohors III Gallorum* (care staționa în Dacia Inferior, în sud-estul Transilvaniei; Constantin C. Petolescu, *Armata romană din Dacia*, București, 2021, p. 220–222), fie (mai probabil) *legio III Gallica* – care staționa în Syria. Despre împrejurările în care acest militar a ajuns în Dacia se fac doar presupuneri – unele întemeiate, dacă avem în vedere că de la Porolissum provin ştampile *L(egionis) III G(allicae)* (AÉ, 1979, 501a; ILD, I, 732).

2235. POTAISSA. Florin Fodorean, Ioana Mărincean, *Lead sealings discovered in the canabae and in the legionary fortress in Potaissa*, JAHA 7/1, 2020, p. 106–109.

Autorul prezintă patru sigilii militare de plumb descoperite în castru (primele de acest fel, până acum n-au mai fost observate).

1. P. 107, nr. 1, fig. 2a–2b. Păstrat aproape integral; diametru 1,9 cm, grosime 0,5 cm, cartuș 1 × 0,4 cm. Literele L V M, citite *l(egionis) (quintae) M(acedonicae)*.

2. P. 107, nr. 2, fig. 3a–3b. Păstrat aproape integral; fără inscripție.

3. P. 108, nr. 3, fig. 4a–4b. Deteriorat, o parte din margine lipsă; fără inscripție.

4. P. 108, nr. 4, fig. 5a–5b. Păstrat integral; diametru 1,7 cm, grosime 0,4 cm, cartuș cu impresiunea în negativ L V M, deci *l(egionis) (quintae) M(acedonicae)*.

2236–2237. NAPOCA. Sorin Nemeti, Eugenia Beu-Dachin, Sorin Cociş, *On Displayed Writing. Bronze Inscriptions from Napoca*, StudiaUBB.Historia 65, 1, 2020, p. 87–97.

2236. P. 8393, pl. 1 (foto, desen). Fragment de placă de bronz, descoperită în cursul unor săpături de salvare în Piața Muzeului, nr. 4. Dimensiuni: 9,2 × 5,4 cm; grosimea plăcii 0,16–0,22 cm. Litere înalte de 1,06 cm.

[---]ḌRIA[---]
[---]SIO AD[---]
[---]VTA DEF[---]
[---]ET RES PV[BLICA? ---]
[---]C̣VM DI[---] [---]

Editorii consideră această inscripţie un răspuns al împăratului Hadrian la o cerere a conducerii oraşului (p. 93: „Formally, the document here might correspond to an imperial response (subscriptio), delivered by emperor Hadrian upon a request that might have been made for instance by the representatives of the town at Napoca.”; v. şi în rezumat: „Aceste documente poate fi un răspuns imperial *(subscriptio)* dat de împăratul Hadrian unei cereri făcute de reprezentanţii oraşului Napoca”, sic!). După cercetarea analogiilor posibile, editorii reţin în încheiere lectura:

[*Imp(erator) Caesar Traianus Ha*]ḌRIA[*nus Augustus pont(ifex) max(imus)*
tribun(icia) pot(estate) ---]
[*salutem dicit*?]SIO AD[ ]
[?*civitatem nostram destit*]VTA DEF[*essa*?]
]ET RES PV[*blica* ?]
[ ]C̣VM DI[*ligentia restituit*?]
[ ]

Reconstituirea în r. 1 a numelui împăratului Hadrian este posibilă; ar mai putea fi un genitiv, din filiaţia urmaşilor, Antoninus Pius sau poate Marcus Aurelius. Motivul răspunsului prezumat poate fi legat de un moment important din viaţa Napocei; ar fi tentant a presupune ridicarea Napocei la rangul de *municipium* (sub Hadrian) sau chiar *colonia* (sub Marcus Aurelius).

2237. P. 93–95. Fragment de inscripţie pe o placă de bronz, provenind tot de la Napoca, descoperită în zona dealului Feleac. Publicaţii anterioare:

J. von Hornmayr, *Corresspondenznachrichten, Claussenburg, Marz, 1825*, Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst, 16, 1825, p. 322; J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, besonderer Rücksicht aus Siebenbürgen*, Kronstadt 1851; M. J. Ackner, Fr. Müller, *Die römischen Inschriften in Dacien*, Vienna, 1865. Preluată în CIL, III, 871 (cu mențiunea: „pars tabulae aeneae- - - curva et olim fortasse columnae alicui affixa, litteris optimis”).

[---]VS AEL[---]
[---]FORMIS[---]
[---]RATIOC[---]
[---]D · D · D

În r. 3, Neigebaur propunea *ratio c[astrensis]*; dar la Napoca era o aşezare civilă. După autorii prezentului articol, cuvintele *formis* şi *ratio* sau *[procuratio]* ar indica un text administrativ în legătură cu impozitele. Singur rândul final se poate completa sigur: *[l(ocus, -o)] d(atus, -o) d(ecreto) d(ecurionum).*

2238. POROLISSVM. Diplomă militară *(tabella I)* păstrată aproape în întregime, descoperită în august 2019, în cursul săpăturilor la o construcție din *praetentura* castrului de piatră de pe Pomet. Dimensiuni: 14,7 × 12,2 cm.

Coriolan Horațiu Opreanu, Vlad Andrei Lăzărescu, *A New Military Diploma Recently Found at Porolissum (Dacia Porolissensis)*, EphemNap 30, 2020, p. 295–307.

Extrinsecus:

[Imp(erator) Cae]sar Divi Traiani Parthici f(ilius) divi
[Nerv]ae nepos Traianus Hadrianus Aug(ustus)
p[on]tif(ex) maxim(us) trib(unicia) potest(ate) XV co(n)s(ul) III
p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in ala una
et coh(ortibus) VIII quae appell(antur) (1) *II Pannon(iorum)*
et (1) *I Hispan(orum) p(ia) f(idelis)*
et (2) *I Batav(orum) ∞ c(ivium) R(omanorum) et* (3) *I Cannanef(atium)*
et (4) *II Britan-*
nor(um) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et (5) *II Aug(usta)*
Nerv(iana) Pacens(is) ∞ Britton(um)
et (6) *II Hispan(orum) et* (7) *V Lingon(um) et* (8) *VI Thrac(um) et sunt*
in Dacia Porolissensi sub Flavio Italico
quinis et vicenis plurib(usve) stipend(is) emeritis
dimissis honesta mission(e) quorum no-
mina subscripta sunt ipsis liberis pos-
terisque eorum civitat(em) dedit et co-
nubium cum uxoribus quas tunc habuis-
sent cum est civitas iis data aut si qui caelib(es)
essent cum iis quas postea duxissent
dumtaxat singuli singulas.A(nte) d(iem) XVII K(alendas) Mai(as)
M. Antonio Rufino
Serg(io) Octavio Laenate Pontiano co(n)s(ulibus)

Coh(ortis) II Aug(ustae) Nervian(ae) Pac(ensis) ∞ Britton(um)
cui prae(est)
Sex(tus) [- - -]t[-]tius Laelianus Oppianicus Afer
expedite
[S]ecu[n]do Saturnini fil(io) Britton(i)
[E]ugeniae Apollodori fil(iae) uxor(i) eius Graec(ae)
[D]escriptum et recognitum ex tabula ae-
[nea] quae fixa est Romae in muro post
templum Divi Aug(usti) ad Minervam.

Intus:

[Imp(erator)] Caes(ar) Divi Traiani Parthici [f(ilius) Divi]
[Nerv(ae) nep(oti)] Traianus Hadrianus Aug(ustus) [pont(ifex) max(imus)
[trib(unicia)] pot(estate) XV co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae) proco(n)s(ul)
eq(uitibus) et ped(itibus) qui mil(itaverunt) in ala I et coh(ortibus) VIII quae
app(ellantur) (1) *II Pann(oniorum) et* (1) *I Hisp(anorum) p(ia) f(idelis)*
et (2) *I Bat(avorm) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis) et* (3) *I*
Cann(nanefatium) et (4) *II Brit(tonum) ∞ c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(iidelis)*
et (5) *II Aug(usta) Nerv(iana) Pac(ensis) ∞*
Britt(onum) et (6) *II Hisp(anorum) et* (7) *V Ling(onum) et* (8) *VI Thr(acum) et sunt*
in Dac(ia) Porolis(sensi) sub Flavio Italico quin(is)
et vic(enis) plur(ibusve) stip(endis) em(eritis) dim(issis) hon(esta) miss(ione)
quor(um)
nom(ina) subscr(ipta) sunt) ipsis lib(eris) post(erisque) eor(um) civ(itatem)
ded(it) et con(ubium) cum uxor(ibus) quas tunc habuissent
cum est civi(tas) iis dat(a) aut si q(ui) cael(ibes) ess(ent) cum
iis quas post(ea) dux(issent) dumtax(at) sing(uli) sin-
gulas

Această diplomă păstrează toate elementele de datare: cea de-a XV-a putere tribuniciană a împăratului Hadrian, numele consulilor (*suffecti*; Attilio Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 38), precum şi indicaţia *a(nte) d(iem) XVII K(alendas) Mai(as)*: 16 aprilie 130. O copie (mai puţin completă) din aceeaşi *constitutio* este diploma RMD, V, 378 (= P. Weiß, *Neue Diplome für Soldaten des Exercitus Dacicus*, ZPE 141, 2002, p. 248–251, nr. 5; AÉ, 2002, 1745; ILD, I, 29).

Diploma de la Porolissum păstrează în plus numele trupei în care a servit titularul diplomei, *cohors II Augusta Nerviana Pacensis milliaria Brittonum*; numele comandantului a putut fi reconstituit cu siguranţă: *Sex(tus) [Lu]t[a]tius Laelianus Oppianicus* (indicaţia *Afer* arată că era originar din Africa Proconsularis), personaj nou cunoscut în prosopografia miliţiilor ecvestre. Extrasul de faţă după *constitutio* menţionată s-a realizat în beneficiul unui fost pedestraş (*expedite*!), *[S]ecu[n]do Saturnini fil(io) Britton(i)* (numele în cazul dativ), originar din Britannia.

2239–2240. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Fragmentarische Diplome aus der hadrianisch-antoninischen Regierungszeit*, ActaMN 57/I, 2020, p. 89–121.

2239. P. 107–111, nr. 11. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară (*tabella II*). Dimensiuni: 5,4 × 4,1 cm.

Intus:	Extrinsecus:
A D [--]	[--]
IṂ[--]	T FLAV[--]
vacat	TI IVL[--]
COH II AVG̣[--]	C IVLI[--]
L VỌ[--]	

Pe *intrus*, în r. 2, editorii reconstituie *Iṃ[p(eratore) Antonino Pio Aug(usto) II et Praesente II co(n)s(ulibus)]*; datarea este apreciată aproximativ: a. 139/140. Ultimele două rânduri păstrate: *coh(ortis) II Aug(ustae) Nervianae Pacensis ∞ Brittonum, cui praest] L. Vo[- - -]*; numele prefectului rămâne doar parțial cunoscut.

Martorii de pe *extrinsecus* sunt reconstituiți astfel: *[Ti. Claudi Menandri / P. Atti Severi / L. Pulli Daphni / P. Atti Festi] / T. Flav[i Romuli/ Lauri?] / Ti. Iul[i Felicis] / C. Iuli [Silvani].*

2240. P. 116–120, nr. 15. Fragment de diploma militară (*tabella* I). Dimensiuni: 2,7 × 3,1 cm. Editorii propun următoarea reconstituire:

Extrinsecus:

[Imp(erator) Cae]s(ar) divi Had[rian(i) f(ilius) divi Traiani
Part]hic(i) n(epos) divi N[ervae pron(epos) T(itus) Aelius
Had]rianus Ant[oninus Aug(ustus) Pius pon(tifex)
ma]x(imus) tr(ibunicia) pot(estate) X[--, imp(erator) II, co(n)s(ul) IIII p(ater) p(atriae)
5 *equit]ib(us) et pedit[ib(us) qui milit(averunt) in al(is) III quae*
appe]llant[ur Gall(orum) et Pann(oniorum)
et Silian(a) et Tungror(um) Front(oniana) et sunt in --].

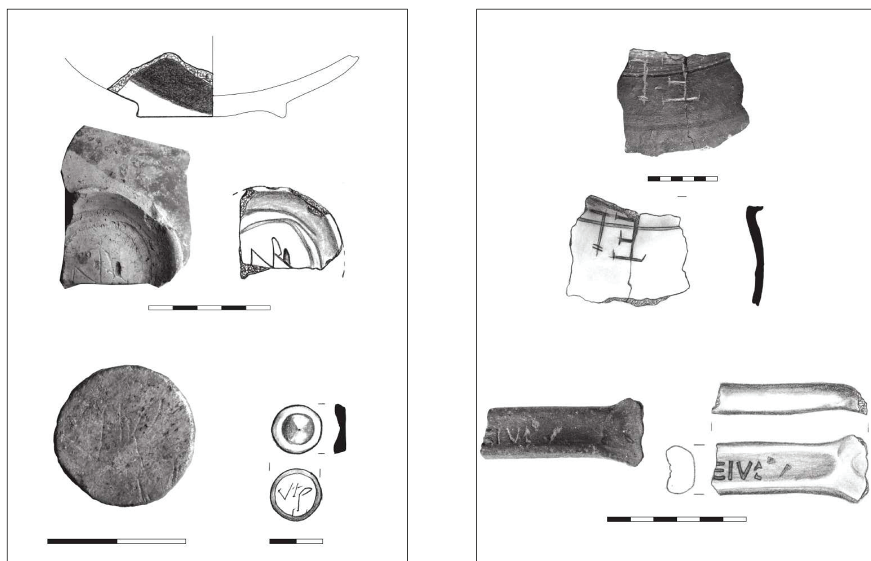
Intus:

[Imp(erator) Caes(ar) divi Hadrian(i) f(ilius) divi Traiani
Parthic(i) n(epos) divi Nervae pron(epos) T(itus) Aelius
Hadrianus Antoninus Aug(ustus) Pius pon(tifex)
m]ax(imus) trib(unicia) pot(estate) X--, imp(erator) II, co(n)s(ul) IIII, p(ater) p(atriae)]
5 *equ(itibus) e[t ped(itibus) q(ui) m(ilitaverunt) in al(is) III, qu(ae) app(ellantur) Gall(orum) et]*
Pann(oniorum) [et Sili(ana) et Tung(rorum) Fron(toniana) et sunt in] /
Da(cia) Poro[l(issensi) sub ---]

Autorii propun datarea diplomei între 154–161.

2241 (= CEpR, XXXV (2015), nr. 1822). Dan-Augustin Deac, *Graffiti aus Dacia Porolissensis (I)*, în Sorin Cociș, Vlad Andrei Lăzărescu, Monica Gui, Dan-Augustin Deac (eds.), *Ad finem Imperii Romani. Studies in honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2015, p. 101–104.

Imaginile sunt reproduse după editori.

1. P. 101–102, pl. 2/1 (a–b). **Romita**. Fragment de vas; după autor, literele au fost gravate ținând vasul în poziție răsturnată: T+E (ligatură) şi L – poate un nume; sau ET L[- - -] – poate referire la conținut: *et l[ac]* („şi lapte").

2. P. 102–103, pl. 1/1 a–b. **Romita.** Pe un fund de vas, literele ΛVR în ligatură, probabil *Aur(eli)* („vasul lui Aurelius).".

3. P. 103, pl. 2/2 a–b. **Porolissum** (Terasa sanctuarelor, 1993). Mânuşă (toartă) de vas, având gravate (după ardere) literele [- -]EIVL, *E. Iul(ius)*; dar mai probabil sfârşitul unui nume, [- - -]EIVṢ.

4. P. 103, pl. 1/2 a–b. **Porolissum**. Obiect prelucrat din os, de formă rotundă (diam. 2 cm, gros. 0,5 cm); pe una din fețe are zgâriate câteva semne – cifra VII sau VIII.

2242. Romita (jud. Sălaj). Trei fragmente (conexabile) dintr-o diplomă militară *(tabella I)*, descoperite în anul 1996 în cursul săpăturilor din castru, în *retentura sinistra* (zona barăcilor militare). Primele două fragmente se unesc perfect; dimensiune: 4,8 × 4,8 cm. Cel de-al treilea fragment, mai mic, provine din partea de jos; 2 × 1,8 cm. Se păstrează la Muzeul județean de istorie şi artă din Zalău.

Dan Dana, Dan Deac, István Bajusz, Emanoil Pripon, *Nouvelle constitution de Marc Aurèle et Lucius Verus pour les cohortes prétoriennes et urbaines (début 162),* ZPE 212, 2019, p. 261–264.

Extrinsecus:

[Imp(erator) Caes(ar) M. Aurel]ius Antoninus
[Aug(ustus) pont(ifex) max(imus) tr]ib(unicia) pot(estate) XVI co(n)s(ul) III et
[Imp(erator) Caes(ar) L. Aure]lius Verus Aug(ustus)

[trib(unicia) pot(estate) II co(n)]ṣ(ul) II Divi Antoni[n]i
[fili Divi Hadria]ni nepotes Diṿi
[Traiani Parthi]ci pronepotes
[Divi Nervae] ab nepotes
[nomina militum q]ui militavẹ-
[runt in cohortibus] p̣raetoris
[decem •I•II•III•IV•V•VI•]ṾII•VIII•IX•X•
[et urbanis quatt]uor [X•XI•XII•XIV]
[subiecimus q]ụiḅụ[s fortiter et]
[pie militia fun]cṭịṣ [ius - - - - -]

Intus:

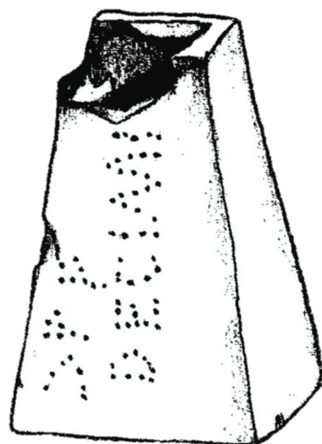
[ ]
ṣụḅị[ecimus quibus fortiter]
et pie ṃ[ilitia functis ius tri-]
buimus cọṇ[ubi] ḍ[umtaxat cum sin-]
gulis et prịmis ụ[xoribus ut eti-]
amsi peregṛịṇi iụ[ris feminas ma-]
trimonio iuṇx̣ẹ[rint proinde li-]
beros tollạ[nt ac siex duobus]
civibus Rom[anis natos]

Datare: 10 decembrie 161 – 9 decembrie 162 (mai probabil în primele luni ale anului 162).

Nu putem şti dacă posesorul acestei diplome (numele pierdut) servise într-o *cohors praetoria* (ceea ce este mai probabil) sau într-o *cohors urbana*. Cu privire la originea acestui pretorian, autorii observă: „On ignore l'origine du prétorien, mais il semble exclu qu'on ait recruté, dans la première moitié du IIe s., un prétorien de Dacie, nouvelle province; cette éventualité n'offre en plus aucune possibilité d'expliquer la présence du diplôme dans un contexte auxiliaire. Il est tout aussi improbable de penser à un *evocatus*, qui poursuit son service de 16 ans pour faire profiter aux autres de son expérience, cette fois en dehors d'Italie, sans qu'il ait été obligatoirement promu comme centurion – dans les légions ou, dans notre cas, dans une cohorte auxiliaire". Autorii pot cita (p. 263) doar alte două diplome pentru pretorieni şi una pentru *urbaniciani* din timpul lui Marcus Aurelius, dar originari din Italia – ceea ce pare a exclude originea din Dacia a posesorului acestei diplome. Singura soluţie posibilă este a admite că un urmaş al acestui veteran pretorian, originar poate din Italia, promovat între elitele municipale, să fi fost trimis, poate cu rangul de *decurio* sau *centurio* într-o trupă auxiliară din Dacia, poate chiar la Romita, unde diploma a fost pierdută (în împrejurări despre care se pot face doar presupuneri).

2243. Popeni (com. Mirşid, jud. Sălaj; la NV de Porolissum). Teacă de *pilum*, înaltă de 4,4 cm, confecţionată din bronz; descoperire întâmplătoare, anul 2016.

Dan Deac, Horea Pop, *An inscribed Pilum Collet from Dacia Porolissensis*, ZPE 211, 2019, p. 224–226, fig. 1 (foto şi desen).

> P P
DECIMI

Pe una din fețe, inscripția realizată prin punctare:

(Centuria) p(rimi) p(ili)
Decimi

Decimus, militar dintr-o legiune necunoscută, făcea parte din centuria primipilului.

2244. Radu Ardevan, *À la recherche d'un Municipium Aurelium perdu*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 255–263.

Discuție asupra inscripției IDR, III/5, 447 (= AÉ, 1956, 207), presupusă a proveni de la Apulum (acum în Muzeul din Ploiești, din colecția dr. Francisc Rainer): *M(arco) Ulpio* / *[B]ono* / *[d[ec(urioni), aed(ili)* / *[III]Ivir(o) m(unicipii)* / *[A(urelii)* sau *A(pulensis]* STR *Ul[p(ius)]* / *[L]ucius* / *[l]iber(tus)*.

Colegul Radu Ardevan are ideea (posibilă) de a recunoaşte în cele trei litere (enigmatice) un toponim; mai consideră acest monument o „piatră călătoare”, deci ajunsă în colecția din România prin cumpărare, posibil din străinătate. Din câteva toponime din provinciile dunărene, alegerea sa se opreşte asupra unei aşezări din Pannonia Inferior, *Stravianis*, situată între râurile Drava şi Sava, şi propune în r. 4–5: *[III]Ivir(o) m(unicipii)* / *[A(urelii)] Str(aviani)*.

Noua propunere de identificare a acelui „*municipium Aurelium* perdu” trebuie primită cu prudența recomandată chiar de autorul ipotezei.

Inscripții externe privitoare la istoria Daciei
(2245–2254)

2245 (= CEpR, XXXIX (2019), 2143). Constantin C. Petolescu, *Un nou ofițer de rang ecvestru: L. Coelius Firminus*, în Constantin Augustus Bărbulescu, Costin Croitoru, Ovidiu Vasile Udrescu (eds.), *Miscellanea historica et archaeologica in memorian Dumitru Berciu*, Brăila – Râmnicu Vâlcea, 2020, p. 245–248.

2246. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară (*tabella II*). Dimensiuni: 2,8 × 3,8 cm. Muzeul Național Maghiar, Budapesta (achiziționată de la un colecționar privat, în 2019).

Zsolt Mráv, István A. Vida, *A new copy of the constitution for soldiers and their "parents, sisters, brothers …" of 5 April 121*, ActaMN 57/I, 2020, p. 123–128.

Intus:	Extrinsecus:
M H[- - -]	L PVL[- - -]
Q P[- - -]	P ATIN[- - -]

Literele de pe *intus* provin din indicarea unei perechii de consuli din 121: *M. H[erennio Fausto], Q. P[omponio Marcello co(n)s(ulibus)]*.

Numele martorilor păstrați sunt reconstituite astfel: *[L. Attei Atteiani, C. Vettieni Hermetis, A. Caselli Proculi, L. Equiti Gemelli, L. PulliVerecundi], L. Pul[li Charitonis], P. Atin[i Crescentis].*

Autorii consideră că micul fragment face parte dintr-o diplomă militară datând din 5 aprilie 121, acordată pentru o singură trupă, *ala I contariorum milliaria*, aflată temporar în Dacia Superior; din această *constitutio* mai provin alte cinci exemplare (vezi indicațiile bibliografice: CEpR, XXX (2010), nr. 1445–1449 = ILD, II, 809–813).

2247. Andrzej B. Biernacki, Nicolay Sharankov, *A Hitherto Unknown Aspect of the Military Activity of the Legio I Italica in the Light of a Recently Discovered Pedestal with a Greek Inscription from Novae*, ArchBulg 22, 3, 2018, p. 1–19.

În cursul discuției, Nicolay Sharankov face o referire la inscripția de la Oescus în cinstea primipilarului T. Aurelius Flavinus (CIL, III, 14416 = ILS, 7178 = AÉ, 1961, 208 = ILB, 18 = IDRE, II, 320); autorul prezintă o fotografie a finalului r. 13, în care pretinde a recunoaște literele CẠ[-], insistând, prin urmare, asupra lecturii mai vechi: *[adu]ersus hostes Cạ[rpos]*.

2248. Casian Gămănuț, *Militari daci din Mauretania Tingitana eliberați în 153*, AnȘUIași 66, 2020, p. 27–40.

Studiul privește cinci diplome, extrase dintr-o constitutio din 26 octombrie 153, pentru armata din Mauretania Tingitana (sursele bibliografice: RGZM, 34; N. Mugnai, *A New Military Diploma for the Troops of Mauretania Tingitana (26 October 153)*, ZPE 197,

2016, p. 243–248 = CEpR, XXXVIII (2018), nr. 2038; AÉ, 2003, 1547; AÉ, 2005, 1726 = CEpR, XXV (2003–2005), nr. 1124; AÉ, 2009, 1834; vezi şi fragmentul consemnat în CEpR, XXXIX (2019), nr. 2142). Titularii acestor diplome erau veterani de origine dacă.

2249–2254. Oleg Alexandrov, Dan Dana, *Les inscriptions du sanctuaire de Hérôs Héphaïstos Dabatopios de Teletig*, Veliko Târnovo, 2020.

Ca orientare geografică, Telerig (toponimul antic: *Dabatapa- Dabatopa*) se află, în linie dreaptă, la 40 km sud-est de Durostorum şi 35 km sud-vest de Tropaeum. Sanctuarul a fost cercetat în anii 1993 şi 1996 de Sergey Torbatov (muzeul din Dobrič). Dintre piesele sculpturale cu reprezentarea Eroului Cavaler, purtând inscripții, reținem aici pe cele ai căror dedicanți poartă nume traco-dacice:

2249. P. 80–81, nr. 5, pl. VI. Partea inferioară a unei plăcuțe de marmură (realizată din îmbinarea a trei fragmente), păstrând doar picioarele posterioare ale calului şi altarul; 14,5 × 33 × 2,5 cm. Jos, pe plintă, inscripția:

Ἥρυτι Ἡφα̣ίστῳ Ἡ̣ρόδωρος Καιγεισου
εὐχαριστ̣ήριον ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἰδίων

„Eroului Hefaistos, Herodoros, fiul lui Kaigeisos, în semn de recunoştință din partea sa şi celor ai săi”.

2250. P. 93–95, nr. 21, pl. XV. Cinci fragmente care se îmbină dintr-o plăcuță de marmură cu reprezentarea Eroului Cavaler; 30,5 × 35,5 × 3,9 cm. Pe plintă, inscripția (o parte pierdută):

Καιγ[(ε)ισας ? (καὶ)- - -] Πιεσουσος καὶ Μοντανος
[καὶ - - - κα]ὶ Νακεγις (?) καὶ Ρυμηταλκης
[*vac.*? εὐχαρισ]τήριον ἀνέθηκαν *vac*

Numele Καιγ[(ε)ισας (*OnomThrac*, 80; cf. *infra*, nr. 2251 şi 2253) şi Πιεσουσος (*OnomThrac*, 271; cf. IGB, II, 874 Πειεσουσος Καιγεισου) sunt traco-dacice.

2251. P. 95–96, nr. 22, pl. XV. Fragment de placă de marmură cu reprezentarea Eroului Cavaler (partea stângă inferioară; din reprezentare, se mai observă parte din picioarele şi coada calului). Dimensiuni: 20,5 × 12 × 3,8 cm. Din inscripția de pe plintă, se mai păstrează:

ΕΝΘΑΔΕ+[- - - - - -]
Δουραζ[- - - - - - - -]
μ̣ασι Ε̣Π̣ [- - - - - - - -]
κ̣α̣ὶ Πο[- - - - - -καὶ ?]
Κα̣ιγε̣ι [σας ? - - - - -]
ΤΕΡΟ+[- - - - - - - -]

În r. 2, Δουραζ̣[ις], antroponim tracic (editorii); a se compara şi cu numele (regal) dacic Duras (Cassius Dio, LXVII, 6, 1: Δούρας). Pentru antroponimul din r. 5, autorii exprimă unele rezerve; vezi, totuşi, nr. 2248–2249.

2252. P. 98–99, nr. 25, pl. XVI. Două fragmente (care se îmbină) dintr-o plăcuță de marmură, păstrând câteva litere. Autorii întregesc un nume: [- - - Z]ουρδημο[υσ- - -], comparabil cu *cognomen*-ul veteranului din diploma din 22 martie 129 acordată *[M(arco)*

Ulpio++] Ẓoṛdamusi f(ilio) Canuleio, Daco, care făcuse serviciul militar în *cohors I Ulpia Dacorum* din Syria (AÉ, 2006, 1845).

2253. P. 111–112, nr. 51, pl. XX. Fragment de plăcuță de marmură, păstrând partea inferioară a reprezentării Eroului Cavaler în galop spre dreapta. Pe plintă, inscripția:

Δαβατοπειῳ Καγισ(ας) Δριζενεος

„Lui Dabatopios, Kaigisas fiul lui Drizenis”.

Epitetul topic al zeului este utilizat ca teonim; numele (v. *supra*) şi patronimicul (*OnomThrac*, 164) dedicantului sunt traco-geto-dace.

2254. P. 113114. Enevo (dep. Dobrič). Plăcuță de marmură, întreagă, cu reprezentarea Eroului Cavaler, în galop spre dreapta. Pe plintă, inscripția:

HERO

G IIIIV S DAMANAI

În r. 2, autorii recunosc gentiliciul *(A)elius*: primele două haste echivalează cu litera *E*; următoarea trebuie să fie *L*; de asemenea, o scrijelitură (naturală) a obligat pe gravor să separe litera *S*. *Cognomen*-ul *Damanai(us)* este un cunoscut antroponim dac; vezi Florian Matei-Popescu, *The Dacians from Moesia Inferior*, în Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba (ed.), *Migration, Kolonisierung, Akkulturation im Balkanraum und im Osten des Mittelmeerraumes (3. Jh. v. Chr. 6 Jh. n.Chr.)*, Konstanz, 2017, p. 152, nr. 9.

MOESIA INFERIOR
(2255–2300)

Bibliografie – Generalități
(2255–2273)

2255. Vanessa Carboni, Mihaela Iacob, *I laterizi di fabbrica delle mura di Ibida e l'edilizia di committenza imperiale nella provincia Scythia*, Constanța, 2017, 224 p.

2256. Alexandru Avram, *Autour de quelques monuments funéraires de Mésie Inférieure*: *Cyzique, Nicomédie ou les deux à la fois ?*, în Vedat Keleş (ed.), *Propontis ve Çevre Kültürleri – Propontis and Surrounding Cultures*, Parion Studies III, Istanbul, 2020, p. 147–159.

Studiul analizează (deopotrivă pe baza documentelor epigrafice şi arheologice) influența cetăților Cyzicus (încă din epoca elenistică) și Nicomedia (în epoca romană) asupra iconografiei funerare în oraşele de pe coasta de vest a Mării Negre. Aceste centre din Bithynia au avut un rol important în aprovizionarea cu sarcofage (se pare doar în bună parte lucrate) și în difuzarea schemelor iconografice tipice pentru stelele funerare.

2257. Alexandru Avram, *Les plus anciennes inscriptions de Tomis*, VDI 80, 4, 2014, p. 925–928.

Până de curând, cea mai veche inscripție de la Tomis (secolul al III-lea, cel mai târziu secolul al II-lea a.Chr.) era o inscripție funerară publicată de Maria Munteanu, *Câteva inscripții tomitane inedite*, Pontica 7, 1974, p. 157–159, nr. 1 (= ISM, II, 456; dar editorul volumului

exprima îndoieli în legătură cu proveniența tomitană a inscripției); o fotografie este publicată în ISM, VI.2, pl. CXXVIII. Acum, Alexandru Avram aduce alte dovezi în spijinul acestei datări timpurii a activității epigrafice la Tomis: două inscripții publicate de multă vreme, dar neincluse în volumele cu incripțiile acestei cetăți (ISM, II şi ISM, VI.2): J. Mordtmann, Ἀρχαιότητες Τόμεως. Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς φιλολογικὸς σύλλογος 13, 1880, p. 64–70.

2258. Alexandru Avram, Dragoş Hălmagi, *Le décret accompagnant le règlement de Tomis sur la vente de la prêtrise des Dieux de Samothrace (LGS II 84 = I. TOMIS 1)*, Fortunatae 32, 2, 2020, p. 15–22.

Placă de marmură cu inscripție pe două coloane (cea din stânga mult mai distrusă şi lacunară). Textul din dreapta arată că sfatul şi adunarea poporului din Tomis cinstesc pe Timaios, fiul lui Straton, care a cumpărat preoția zeilor din Samothrake. Autorii propun o completare a textului din stânga (col. I). După autori, cele două texte au fost gravate concomitent, pe la 100 a.Chr.

2259. Dragoş Hălmagi, *Three inscriptions from Callatis*, Dacia N.S. 64, 2020, p. 269–275.

Observații asupra inscripțiilor ISM, III, nr. 33, 34 şi 122.

2260. Livia Buzoianu, *Noi ştampile amforice din aşezarea de la Albeşti, jud. Constanța (săpăturile arheologice 2008–2017)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p.133–170.

2261. Alexandra Lițu, Laurențiu Cliante, *Timbres amphoriques récemment découvertes à Tomis (2018–2019)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 171–193.

2262. Thibaut Castelli, Mihai Ionescu, *Considerații cu privire la două ştampile de amfore de Myrsileia din colecția Muzeului de Arheologie „Callatis”*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 195–199.

2263. Alexandru Barnea, *Protogenes*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 241–243.

Revenire nostalgică asupra unei inscripții descoperite la Tropaeum cu jumătate de secol în urmă, dedicată Δὶ Ὀμβρίμῳ şi publicată deîndată de Alexandru Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani*, SCIV 20, 4, 1969, p. 595–608 (= BÉ, 1970, 398; AÉ, 1980, 705 = 2009, 1207); cu o revenire în Oltenia 17, 2010, p. 57–80 (de unde a fost preluată din nou în AÉ, 2011, 1139; apoi inclusă în ISM, IV, 18). Prilej de a evoca recunoştința locuitorilor Sciției Mici către părintele zeilor pentru trimiterea ploii aducătoare de roade: dovadă o altă inscripție, de la Histria (ISM, I, 334), închinată tot lui Ζεὺς Ὄμβριμος, precum şi sărbătoarea Διόμβρια Διόμβρια dintr-o altă epigrafă de la Callatis (ISM, III, 31).

2264. Costin Croitoru, *Guarding the Danube and beyond (I). Cohors II Mattiacorum*, JAHA 7, 1, 2020, p. 5–13.

Se reconstituie istoria acestei cohorte și rolul ei pe *limes*-ul Moesiei Inferior, pe baza surselor epigrafice.

2265. Remus Feraru, *Celebrarea lui Dionysos. Sărbători ale asociațiilor dionysiace în cetățile grecești de la Pontul Euxin*, în S. Forțiu (ed.), *ArheoVest VII: In Honorem Sabin Adrian Luca: Interdisciplinaritate în Arheologie, Timişoara, 23 noiembrie 2019*, vol. 2: *Metode Interdisciplinare*, Szeged, 2019, p. 807–828.

2266. Lucrețiu Mihailescu-Bîrliba, *Les enfants dans les familles des militaires provenant du milieu rural de la Mésie Inférieure*, AnŞUIaşi 66, 2020, p. 9–14.

Sursele (epigrafice) înregistrează 44 de texte, care atestă 87 de familii şi un număr de 90 de copii. Gruparea pe categorii de untăți (p. 10) este însă irelevantă (cazul legionarilor, având în vedere raportul lor diferit față de *conubium*).

2267. George Nuțu, *Meşteşugurile în provincia Moesia Inferior*, Iași, 2019.

Din domeniul epigrafiei minore, de reținut producția de *mortaria* şi opaițe ştampilate, precum şi importanta producție a atelierelor de cărămidărie cu ştampile militare.

2268. Ioan Carol Opriş, *Ab Axiupoli VI milia passuum. Cetatea romană de la Seimenii Mari*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 271–290.

2269. Anamaria-Izabella Pázsint, *Asociațiile private din oraşele greceşti ale Pontului Euxin (secolele VI a.Chr. – III p.Chr.)*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 157–169.

Rezumatul tezei de doctorat, susținută la Universitatea „Babeş-Bolyai", Cluj-Napoca, 7 septembrie 2019.

2270. Florian Matei-Popescu, *Municipium Tropaeum: histoire et institutions*, în Actes du Colloque international *Trophées et monuments de victoire romains*, 21–23 octobre 2015, Université de Perpignan. Recueillis et publiés par Georges Castellvi, Florian Matei-Popescu et Martin Gallinier, Bucureşti – Perpignan, 2021, p. 195–210.

După ce prezintă o inscripție datând din anii 116 (ISM, IV, 9), ridicată de *[Tra]ianenses Tropaeenses*, şi alta din anul 181 (ISM, IV, 11), dedicație *[p(ro) s(alute) Imp(eratoris) M(arci) Aur(eli) et G(enio) [m(unicipii)] Traiani Tropaei* (datată prin numele consulilor în anul 181), autorul conchide (p. 199): „Si le municipe *Traianum Tropaeum* était une fondation de Trajan, l'absence d'*Ulpium* est assez étrange. Mais avoir un *municipium Traianum Tropaeum* avec d'autres noms, comme par exemple *Aelium*, me semble tout aussi inhabituel. Je conclus que nous pouvons admettre que le municipe a bien éte fondé par Trajan, mais nous ne pouvons pas totalement exclure une fondation d'Hadrien…".

În realitate, chiar *colonia* întemeiată de Traian (*Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica Sarmizegetusa*) apare cu numele întreg doar de două ori: în inscripția care consemnează întemeierea oraşului (IDR, III/2, 1), şi alta din timpul lui Hadrian (IDR, III/2, 70). Este firesc, prin urmare, ca în inscripția de la Adamclisi, datând din 181, numele oraşului să apară prescurtat, *[m(unicipium)] Traianum Tropaeum*; vezi spre comparație o inscripție de la Oescus, tot din Moesia Inferior şi cam din aceeaşi vreme, în care apare colonia *Traiana*

Sarmizegethusensium ex Dacia Superiore (CIL, III, 753 = 7429 = ILS, 1465 = IDRE, II, 319). Vezi şi nota următoare.

2271. Constantin C. Petolescu, *Tropaeum. Le complexe commémoratif d'Adamclisi et la ville romaine*, în Actes du Colloque international *Trophées et monuments de victoire romains*, 21–23 octobre 2015, Université de Perpignan. Recueillis et publiés par Georges Castellvi, Florian Matei-Popescu et Martin Gallinier, Bucureşti – Perpignan, 2021, p. 177–193.

Vezi comentariul de la numărul precedent. În comunicarea citată, am acceptat părerea exprimată de Eugen Bormann[9] şi Brigite Galsterer-Kroll[10], anume că inscripţia dedicată în 116 împăratului Traian (probabil o bază de statuie) indică drept autori ai dedicaţiei pe cetăţenii municipiului Tropaeum; în concluzie (p. 192): „Donc, la ville a reçu ce rang quelques années auparavant: au plus tard en 114, quand l'empereur se trouvait encore à Antioche, ou éventuellement en 113 avant le départ de l'empereur de Rome pour la guerre contre les Parthes. Mais il est plus probable que Tropaeum ait reçu le rang municipal en même temps que l'inauguration du tropée, en 109. Nous trouvons encore un autre parallèle dans la fondation de la Colonia Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa en 109 ou 110, tel qu'il résulte d'une importante inscription" (CIL, III, 1443 = IDR, III/2, 1).

O variantă anterioară a acestei comunicări: Constantin C. Petolescu, *Tropaeum. Complexul comemorativ de la Adamclisi şi oraşul roman*, Academica 24, 6–7 (284–285), 2014, p. 77–84.

2272. Constantin C. Petolescu, *Un notabil din Istros cu numele martelat*, Pontica 53, 2020, p. 407–411.

În două inscripţii de la Istros, numele unui notabil, ποντάρχης, ἀρχιερεύς şi λογιστής, apare martelat (ISM I, 178–179). Dintre onorurile (sarcinile) publice ale acestui personaj anonim, ne-a atras în special atenţia informaţia despre misiunea de îngrijitor al finanţelor (λογιστής) cetăţii Istros. Aceasta ne aduce în minte un cunoscut personaj dintr-o inscripţie de la Thytira (Lydi)a: T. Antonios Alfenus Arignotus (CIG, 3497 = ILS, 8853 = TAM, V.2, 925 = IDRE, II, 383), care, pe când îndeplinea cea de-a doua miliţie ecvestră, a avut şi misiunea de *curator* al finanţelor câtorva oraşe din Moesia Inferior (Dobrogea): λογιστής … τῆς [Ἰσ]τριανῶν πόλεως καὶ Τροπησίων καὶ [Ἀπ]ολωνείας. La acestea, două inscripţii, tot de la Thyatira (CIG, 3484 = IDRE, II, 382), adaugă o sarcină insolită: ἐπίτροπος Σεβαστοῦ ἄρκης Λιουιανῆς. Noi am identificat acest personaj cu *Laevianus Callistrati f.*, un notabil din Thyatira, al cărui nume apare martelat într-o altă inscripţie din acelaşi oraş: [[-Λαιβιανος]] τοῦ Καλ[λι]στράτου (TAM, V.2, 983). Este vorba, deci, de o procuratelă specială, creată probabil de Septimiu Sever după proscripţiile ordonate împotriva rivalului său la domnie, C. Pescennius Niger. Prin comparaţie, ar fi posibil ca şi personajul cu numele martelat din cele două inscripţii de la Istros să fie şi el o victimă colaterală a persecuţiilor lui Septimiu Sever, după înfrângerea rivalului la domnie.

2273. În AÉ, 2018, apărut recent (august 2021), inscripţiile din *Cronica epigrafică*, seria XXXVIII (2018) sunt cuprinse după cum urmează:

[9] *Apud* Otto Benndorf, Adamklissi, AEM 19, 1896, p. 184–185, nota 5.

[10] B. Galsterer-Kroll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, Epigraphische Studien 9, 1972, p. 77, 92, 98, 123.

Data	CEpR, XXXVIII (2018)	AÉ, 2018
19 octombrie 120	2058	1993
19 octombrie 120	2059	1995
13 mai 105	2060	1980
Antoninus Pius (sfârşitul domniei)	2061	1986
153	2064	1989
154/155	2065	1990

Alte două diplome din cronica pe anul 2018 au fost deja cuprinse în AÉ, 2016.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(2274–2300)

2274–2275. Werner Eck, Andreas Pangerl, *Fragmentarische Diplome aus der hadrianisch-antoninischen Regierungszeit*, ActaMN 57/I, 2020, p. 89–121.

2274. P. 90–91, nr. 1. Loc de descoperire necunoscut. Fragment de diplomă militară (*tabella I*). Dimensiuni: 6,3 × 7,8 cm.

Extrinsecus:

[--ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium]
cum uxoribus, quas tunc habuissent, cum est
[c]ivitas iis data aut, si qui caelibes essent,
[c]um iis quas postea duxissent dumtaxat sin-
guli singulas.
A(nte)] d(iem) XIIII K(alendas) Nov(embres)
C(aio) Arminio Gallo C(aio) Atilio Serrano co(n)s(ulibus)/
alae I Flaviae Gaetulor(um), cui prae(e)st
[- Betuus] Cilo
[e]x gregale
[- - - - - - - - - -].

Intus:

[- -Lini; / A(uli) Fabi Iusti; / P(ubli) Atini Flori; / - -] Felicis; / Q(uinti) Fabi Iti; / L(uci) Caecili Gorgi; / [C(ai)] Iuli Parati.

Datare: 19 octombrie 120. Diploma provine din aceeşi *constitutio* cu diploma RMD, V, 356, acordată unui militar din aceeaşi trupă. *Ala I Flavia Gaetulorum* staționa în Moesia Inferior; vezi Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 172–178, nr. 3.

2275. P. 98–101, nr. 6. Fragment de diplomă militară (*tabella I*). Transcrierea textului păstrat cu capitale:

Extrinsecus:

[- - - - - - - - - - - - - - - - - PAN]
NON E[T --]
ET I FLA[VIA - - - - - - - - - -]
ET SVN[T IN MOESIA INFERIORE SVB IVLIO]
GALLO[--]

Intus:

[IMP CAE]S DIVI TR[AIANI PARTHICI]
[FILIVS DI]VI NERV[AE NEPOS TRAIA]
[NVS HADRIA]NVS A[VG PONT MAX]
[TRIB POT COS]

Singurul element de identificare este numele păstrat din ultimul rând de pe *extrinsecus*: Iulius Gallus, guvernator al Moesiei Inferioare între 130–132/133 (după aprecierea editorilor; între 126–130, guvernase Moesia Superior). Textul de pe *extrinsecus* este reconstituit astfel de editori:

[--, quae app(ellantur) - - - Pan]/non(iorum) [et Gallor(um) et --] / et I Fla[via Num(idarum) et --] / et sun[t in Moesia inferiore sub Iulio] / Gallo [quinis et vicenis pluribusve stipend(iis) emerit(is) ---] etc.

Cu acest prilej, se rectifică numele guvernatorului din diploma prezentată în seria precedentă a acestei cronici (CEpR, XXXIX (2019), nr. 2170), care este tot *Iulius Gallus* (nu *Iulius Maior*).

2276. Iulian Bârzescu, *Inscripții pe vase arhaice de la Tariverde, jud. Constanța*, SCIVA 71, 1–2, 2020, p. 87–94.

Autorul prezintă zece fragmente ceramice din aşezarea de la Tariverde (din teritoriul Histriei), provenind, cele mai multe, din bordeie abandonate la sfârşitul epocii arhaice. Majoritatea fragmentelor conține doar câteva litere; unul singur este mai complet: Σακονίδει δοκίς Πυργίον κ[αλὸς], în traducerea editorului: „Lui Sakonides Pyrgion îi pare frumos"; numele este al unui ceramist, activ la Atena în al treilea sfert al secolului al VI-lea a.Chr. Aceste microepigrafe sunt scrise în alfabetul ionian.

2277 (= CEpR, XXXIV (2014), nr. 1803). **Săcele** (jud. Constanța). Placă de marmură descoperită întâmplător în anul 2012 în curtea unui locuitor din Săcele; proveniență probabilă de la Histria. Dimensiuni: 0,40 × 61 × 11,5 (15) cm. MINAC, inv. 43479.

Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *Brève intervention sur l'inscription de Săcele (dép. de Constanța)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 3133.

Publicată de Livia Buzoianu, Maria Bărbulescu, *L'espace ouest-pontique sous l'empereur Tibère à la lumière d'un décret inédit decouvert en Dobroudja*, în Vasile Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Pontica et Mediterranea 3, Cluj-Napoca, 2014, p. 415–433. Discuții şi ameliorări: Alexandru Avram, BÉ, 2015, 509; Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (V)*, Pontica 48–49, 2015–2016, p. 433–434, nr. 17; Christopher P. Jones, *An Inscription from Istros and Ovid's Last Poems*, ZPE 200, 2016, p. 122–132; preluată (inclusiv contribuțiile citate) în AÉ, 2014, 1142 (cu traducere în limba franceză). Despre cronologia evenimentelor, vezi încă: Florian Matei-Popescu, *The Horothesia of Dionysopolis and the Integration of the Western Pontic Greek Cities in the Roman Empire*, în Vasile Cojocaru, Altay Coşkun, Mădălina Dana (eds.), *Interconnectivity in the Mediterranean and Pontic World during the Hellenistic and Roman Periods*, Pontica et Mediterranea 3, Cluj-Napoca, 2014, p. 464; Georgy Kantor, *The Date and Circumstances of Quintus Iulius Vestalis*, ZPE 203, 2017, p. 85–91.

Editoarele dau o nouă transcriere a inscripției, cu consemnarea completărilor lui Chr. P. Jones în caractere aldine:

[. . . . .] ἀποσταλεὶς τε ὑ-
[πὸ τοῦ αὐτοκράτορος] θεοῦ υἱοῦ Τιβερίου Καίσαρος διὰ
[πρε]σ[βευτοῦ καὶ ἀ]ντ[ι]στ[ρα]τήγου Λευ[κί]ου Πομπονίου
[Φλ]άκ(κ)ου εἰς τοὺς καθ’ἡμᾶς τόπους ἐπὶ συμ(μ)ονῇ καὶ σω-
[τ]ηρίᾳ τῶν ἐν τοῖς εὐωνύμοις μέρεσι τοῦ Πόντου Ἑλ-
[λ]ηνίδων πόλεων μάλιστα δὲ τῆς ἡμετέρας πόλ[ε]-
[ως] διὰ τὸ προκεῖθαι ἔνγιστα τοῖς βαρβάροις καὶ **πόλι-**
[τεύε]σται δία παντὸς καὶ δία τὸ μέλλειν ἐνκαταλειπεῖν
[τ]ὴν πόλ[ι]ν καθὼς καὶ πρεσβεύσ[α]ντες περὶ τούτων
εἰς ‘Ρώμ[η]ν πρὸς τὸν αὐτο[κ]ράτο[ρ]α δεόμενοι τὴν **ἐξο[ι]-**
[κ]ησίαν [ᾐ]τοῦμεν παραγενόμενος εἰς τὴν πόλιν ἡ-
μῶν Κοΐ[ν]τος Ἰού[λι]ος Οὐεστᾶλις καὶ ἰδῶν ὀλιγανδροῦ-
σαν τὴν πόλιν κ[α]ὶ κατὰ πάντα **ἀσθενοῦ[σα]ν** συνελέ-
[ή]σας π[αρ]εκάλεσεν τοὺς πολείτας χρεστὰς **ἐ[λ]-**
[πίδ]ας [δι]δοὺς τὰς ἀπὸ τοῦ θεοῦ Σεβαστοῦ [. . .]
[ὑπέ]στη τοὺς ἐκπεπο[ρ]θηκότας τὴν χώρ[αν βαρ]-
[βά]ρους **[π]ένπων δι’ἑαυτοῦ ΠΑΡΕΣ[.]**
[. . . . . .] ἡμῶν πόλει ΕΓ[. . . . .]
[. . . . . . .]Ε…[.]

Acest text este reprodus şi în AÉ, 2014, 1142, cu traducere în limba franceză.

R. 14: Alexandru Avram, *per litteras*: „În r. 14/15 sunt acum sigur de rest. χρεστὰς ἐ[λπί/δας]".

Totodată, în această notă, autoarele insistă asupra unor observații, din care reținem:

– datarea inscripției (redactarea) în anii 18/19 p.Chr.;

– activitatea lui Iulius Vestalis datează parte în timpul lui Augustus (de care se leagă episodul Aegyssus, consemnat de Ovidiu, *Pont*., IV, 7, 15–54), iar a doua oară în timpul lui Tiberiu (probabil în anul 15; misiune la care se face referire în aceeaşi epistolă, IV, 7, 1–2), probabil cu titlul de *praefectus* (posibil al malului Dunării, *prafectus ripae Danuvii*);

– în acelaşi an, Pomponius Flaccus era l*egatus Augusti pro praetore* al provinciei Moesia.

2278. Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (IX)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 211–221

Această nouă serie de note epigrafice (numerotarea în continuarea seriei precedente) reia trei inscripții de la Tomis (prezente în proaspătul volum ISM, VI/2), cu ameliorări semnificative:

– 34 (p. 212–213) ISM, II (= VI.2), 5 (redescoperită în lapidariul MNA), în onoarea unui cetățean din Tyras.

– 35 (p. 213–216, fig. 1 foto) ISM, II (= VI.2), 4 (Muzeul Louvre): personajul onorat era succesorul celor doi comandanți ai gărzii civile menționați în decretul ISM, II, 2.

– 36 (p. 216–218, fig. 2 foto) ISM, II (= VI.2), 27 (Muzeul Louvre), care face cunoscuți trei noi pontarhi şi o nouă atestare a epitetului κοινοσώστης („salvator al *koinon*”).

În final, autorul adaugă o nouă ediție a inscripției ISM, II (VI.2), 19 (p. 219).

Aceste contribuții se vor adăuga la un nou *supplementum* la culegerea de inscripții ale cetăților vest-pontice (ISM, I–III) avut în vedere de profesorul Alexandru Avram.

2279. Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (X)*, Pontica 52, 2019, p. 299–306 (numerotare în continuarea seriei precedente).

37 (p. 300). Inscripția funerară ISM, III, 211 din Callatis, în care se poate recunoaște un cetățean din Heraclea Pontica: [Μα]κ̣εδὼν [τοῦ *δεῖνος*] / [Ἡρ]ακλεώ[της - - -].

38 (p. 300–301). Inscripția funerară ISM, II, 253 din Tomis ridicată de un meşter aurar, făcând parte din „breasla” arhitecților: τεχν[είτης] [καὶ] χρυσοχόος δ̣[ὲ τῶν] / [ἀρχι]τεκτόνω[ν - - -], pentru soția sa originară probabil din Alexandria.

39 (p. 301–302). Inscripția funerară ISM, II, 308 din Tomis, a unui personaj originar, după Alexandru Avram, din Prousias ad Hypium.

40 (p. 302–303). Inscripția funerară ISM, II, 358 din Tomis, a unei femei pentru fiul său.

41 (p. 303–304). Inscripția funerară ISM, II, 434 din Tomis, conținând interdicția folosirii mormântului.

42 (p. 304). Inscripția funerară a unei femei Ἰουλία E[- - -]: ISM, II, 331, de la Mihail Kogălniceanu (teritoriul tomitan) (ameliorare).

2280–2283. Alexandru Avram, *Quatre inscriptions de Tomis de l’époque des Sévères*, în *Homo omnium horarum*. *Symbolae ad anniversarium septuagesimum professoris Alexandri Podosinov dedicatae*, cura Alexii Belousov et Catarinae Ilyushechkina in lucem editae, Moscova, 2020, p. 17–24.

2280. P. 17–19. Fragment de placă de marmură. Altădată la Muzeul Porților de Fier din Drobeta-Turnu Severin; dispărută? ISM, II, 82; revizuire

[Ἀγαθῆι τύχηι·]
[ὑπὲρ τῆς τῶν θειοτάτων αὐτοκρατό]-
[ρων τύχης τε καὶ νείκης καὶ αἰωνίου]
[διαμονῆς Λ(ουκίου) Σεπτιμίου Σευήρου Περ]-
[τίνακος καὶ Μ(άρκου) Αὐρηλίου Ἀντωνείνου]
[Παρθικῶν Μηδικῶν Ἀδιαβηνικῶν καὶ
[[Π(ουπλίου) Σεπτιμίου Γέτα ἐπιφανεστάτου]]
[[Καίσαρος]] καὶ Ἰουλίας Δόμνης, μη]-
[τρὸς στρατοπέδων καὶ Σεβαστῶν, καὶ]
[τοῦ σ]ύνπαντ̣ο[ς αὐτῶν οἴκου [[καὶ– – –]]
[[[...[...]Ρ̣Α̣– – – – – – – – – – —]] καὶ ἱερᾶς]
[συ]νκλήτου καὶ [τῶν ἱερῶν αὐτῶν στ]-
[ρα]τευμάτων κ[αὶ κρατίστου ὑπατικοῦ]
[Ὀο]υεινίου Τερ̣τ̣[ύλλου καὶ δήμου τῆς]
[το]ῦ Εὐωνύμο̣υ̣ [Πόντου μητροπόλεως]
[Τ]ό̣μεως ἱερασ[αμένου– – – – – – – –]
[..] καὶ προστατ[οῦντος– – – – – –οἱ πε]-
[ρ]ὶ ἱερέα β΄ ἀρχι[ερέα– – – – – – – – – –]
– – –ΝΕΟΥ̣Α̣Π– – – – – – – – – – – –

2281. P. 19–21, nr. 2. MNA, L 834. Rectificare a inscripției ISM, II, 85.

[Ἀγαθῆι τύχηι·]
[ὑπὲρ τῆς τύχης καὶ νείκης Αὐτοκρ]άτο-
[ρος Λουκίου Σεπτιμίου Σεουήρου] Περτί-
[νακος Σεβαστοῦ Ἀραβικοῦ Ἀδι]αβηνικοῦ
[Παρθικοῦ μεγίστου τε κ]ạὶ αἰωνίου δια-
[μονῆς Μάρκου Αὐρη]λ̣ίου Ἀντωνείνου
[Σεβαστοῦ καὶ [[Π(ουπλίου) Σεπτ(ιμίου)]] Γέτα]] Καίσαρος καὶ
[Ἰουλίας Δόμνη]ς Αὐγούστης καὶ ἱερᾶς
[συγκλήτου καὶ ἱ]ερῶν στρατευμάτων *vac*.[
καὶ δήμου Ῥω]μ̣αίων καὶ βουλῆς καὶ δή– *vac*.
[μου τῆς μητροπ]ό̣λ̣εως Τόμεως *vac*.
[—– – – – – – – – – –]ν ὁ καὶ Λέων πρῶ-
[τος ποντάρχης?] ἐπὶ ἀρχῆ̣ς[– – – – – – –]
– – – – – – – –

„La date de l'inscription est assurée par la mention comme César de P. Septimius Geta (PIR[2] S 454), dont le nom est, comme d'habitude, martelé: après peut-être l'automne 197 (et, quoi qu'il en soit, à partir de 199) et avant qu'il ne soit proclamé Auguste (209, sans doute vers septembre/octobre)".

2282. P. 21–22, nr. 3. Stelă de marmură ruptă pe margini şi la partea inferioară; MNA, L 939. ISM, II, 86; textul revizuit:

[Αὐτοκράτορα Καίσαρα, Λ(ουκίου) Σεπτιμίο]υ Σευήρου Π̣[ερτί]-
[νακος Εὐσεβοῦς Σεβαστοῦ Ἀραβικο]ῦ Ἀδιαβη[νικοῦ]
[Παρθικοῦ μεγίστου υἱόν, θεοῦ Μ]άρκου [Ἀντωνείνου]
[Εὐσεβοῦς Γερμανικοῦ Σαρματικοῦ υἱ]ωνόṿ, [θεοῦ Ἀντωνεί]-
[νου Εὐσεβοῦς ἔγγονον, θεοῦ Ἀδριαν]οῦ κ[αὶ θεοῦΤραϊανοῦ]
[Παρθικοῦ καὶ θεοῦ Νέρουα ἀπόγονον,] Μ̣ᾶρ[κον Αὐρήλιον]
[Ἀντωνεῖνον Σεβαστόν– – – – – – – – – – – – – – – – – – – –]

În încheiere, Alexandru Avram notează: „Stoian s'était totalement trompé, lorsqu'il estimait que le monument avait été érigé en l'honneur de Caracalla après que ce dernier eut assassiné son frère Geta en 212. En fait, il est manifeste que Septime Sévère était encore vivant. Mieux encore, vu qu'à la l.3 il ne reste plus d'espace pour insérer Βρεταννικοῦ μεγίστου, un titre que Septime Sévère n'obtint qu'en 210, peut-être le 31 mars, l'inscription est à placer avant cette date: en principe, à n'importe quel moment après la proclamation de Caracalla (PIR[2] S 446) comme Auguste, peut-être dès 197 (voir *supra*, n° 1), mais très probablement, comme dans l'inscription précitée de Nicopolis ad Istrum, où la titulature de Caracalla est conservée de manière plus complète, à partir de 209. Je plaide, par conséquent, pour une date de 209–210 p.C.".

2283. P. 2223, nr. 4. Fragment de placă de marmură. MNA, L 842. ISM, II, 419.

Alexandru Avram: „La lecture de la dernière ligne conservée est fautive : j'y reconnais le génitif [Αὐτοκράτο]ρος, ensuite les lettres, ΚẠ, donc Κα̣[ίσαρος]. Compte tenu des autres

débris conservés aux deux premières lignes, j'arrive à reconstituer un monument honorifique pour Iulia Domna (PIR^2 I 663)":

[Ἰουλίαν Δόμναν]
[Σεβαστήν, Αὐτοκράτορο]ς Καίσ[αρος Λ(ουκίου) Σεπτιμίου]
[Σευήρου Περτίνακος ἀν]εικήτου [γυναῖκα, μητέρα]
[κάστρων καὶ Αὐτοκράτο]ρος Κα̣[ίσαρος Μ(άρκου) Αὐρηλίου]
[Ἀντωνείνου καὶ Π(ουπλίου) Σεπτιμίου Γέτα Σεβαστῶν]
– –

2284. Alexandru Avram, *Notes d'épigraphie istrienne*, în Ionel Cândea (ed.), *Tracii şi vecinii lor în antichitate: arheologie şi istorie. The Thracians and their Neighbours in Antiquity*: *Archaeology and History*. *Studies in Honor of Valeriu Sîrbu at his 70th Anniversary*, Brăila, 2020, p. 65–73.

După mai multe *addenda et corrigenda* la ISM, I (vezi în special Alexandru Avram, *Le corpus des inscriptions d'Istros revisé*, Dacia N.S. 51, 2007, p. 79–132), autorul revine cu câteva observaţii asupra unor inscripţii lapidare, precum şi a câtorva piese din categoria *instrumentum domesticum*. Piesele sunt prezentate în ordine cronologică: 1) *dipinto* pe o amforă panatenaică; 2) dedicaţie pentru Apollo şi inscripţie funerară (ISM, I, 314 A-B); 3) grafit pe o amforă; 4–5) iarăşi două inscripţii funerare (ISM, I, 217 şi 421); 6) inscripţie pe un vas de sticlă (IGLR, 137).

2285. Maria Bărbulescu, *Notes épigraphiques concernant quelques inscriptions grecques de la collection MINAC*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanţa, 2019, p. 19–29 (postum).

1. P. 19–22, fig. 1 (foto). Bloc de calcar descoperit la Medgidia; autoarea crede că provine de la Tomis. Conţine un fragment de inscripţie funerară, din care reţine două antroponime noi: Χαρεῖος şi Ἀθαναίων. Pentru primul nume, cf. *infra*, nr. 2289, iar pentru Ἀθαναίων, vezi ISM, III, nr. 6, 74, 99–100, 158 (Alexandru Avram îl consideră „typiquement mégarien", ceea ce sugerează o provenienţă callatiană?).

2. P. 23–25, fig. 2 (foto). Placă de marmură provenind probabil de la Tomis, cu un rest de inscripţie neinteligibilă.

3. P. 25–26. fig. 3 (foto). Fragment de stelă de marmură, descoperită probabil la Callatis; IDR, III, 208 (dispărut; publicare după o fişă de obiect de la muzeul din Constanţa). Pe baza unui clişeu din filmoteca muzeului, autoarea propune o ameliorare a epigrafei, care rămâne, totuşi, enigmatică.

2286. Alexandru Avram, Dragoş Hălmagi, Alina Streinu, *Un faux pourtant non dépourvu d'intérêt de la collection «Maria et dr. George Severeanu »*, SCIVA 71, 34, 2021, p. 265–270.

2287. Dragoş Hălmagi, *Notes of Greek Inscriptions (I)*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanţa, 2019, p. 225–235.

1. P. 225–226, fig. 1 (foto). Un fragment de inscripție, păstrat în muzeul de la Histria, publicat în ISM, I, 67, face parte din *Horothesia* Histriei, exemplarul A (ISM, I, 67), partea stângă inferioară, completând rândurile 51–57 (textul epistolei legatului Tullius Geminus).

2. P. 226–227, fig. 2 (foto). Ameliorări aduse lacunei (partea dreaptă) inscripției în cinstea lui Karpos al lui Artemidoros (ISM, I, 180).

3. P. 227–228, fig. 3 (foto). Două fragmente de inscripții, publicate separat, fac parte din același *album* cu nume: ISM, I, 215 + ISM, I, 230.

4. P. 228–229, fig. 4 (foto). Două fragmente de inscripții cu liste de nume, publicate separat, fac parte din același *album*: ISM, I, 189 + ISM, I, 185 (= ISM, I, 209).

5. P. 228–229. Inscripțiile (fragmente) ISM, I, 194 şi ISM, I, 243 sunt gravate pe aceeaşi piatră (bază de statuie refolosită).

6. P. 229. Fragment de lespede de marmură, 35 × 25 × 10 cm; în partea de sus, rest dintr-un basorelief reprezentând o parte dintr-o reprezentare feminină (de la brâu în jos, cu rochie lungă), ținând în mâna stângă, lăsată în jos, o patera; jos, la stânga, o acvilă; pe bază, o inscripție greacă: ISM, VI.2, 736, cu foto; în r. 2 [- - -] ΛΩ ΔΕΙ–[- - -], D. Hălmagi propune acum: [Θεῷ μεγά]λῳ Δερ[ζέλᾳ?---] .

Totuşi, prezența acvilei ne îndeamnă a presupune în partea dreaptă a basoreliefului pe însuşi *Zeus*, iar în reprezentarea feminină din stânga putem recunoaşte pe *Hera*. Astfel, lectura poate fi: [Θεῷ μεγά]λῳ Δεὶ [καὶ Ἥρᾳ] .

2288. Dragoş Hălmagi, *Epigraphica tomitana (I)*, SCIVA 71, 3–4, 2020, p. 255–264. Propuneri de ameliorare a lecturii inscripțiilor ISM, II, 30, 105, 117, 334, 415, 422.72.

2289. Placă de marmură gălbuie, de proveniență necunoscută, aflată într-o colecție privată din Bucureşti. Dimensiuni: 23,5 × 18,7 × 6(–8) cm.

Valentin Bottez, Alexandra Lițu, *A Travelling Stone from Callatis*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanța, 2019, p. 237240.

Χοῖρος
Σιμολέοντος,
Ἀρίστωνος
γυνά.

„Khoiros, fiica lui Simoleon, soția lui Ariston".

După autori, inscripția este scrisă în dialect doric, ceea ce ar sugera că provine de la Callatis. Mai remarcă cele două nume: *Choiros*, o raritate (după ştiința autorilor, a doua atestare ca nume feminin; vezi şi Χαιρεῖος, *supra*, nr. 2285), iar *Simoleon* ar fi un unicat.

2290–2296. Dan Dana, *Notices épigraphiques et onomastiques (Scythie Mineure / Dobroudja) (II)*, Pontica 52, 2019, p. 283297.

2290. P. 284–286, nr. 14. Nota priveşte antroponimul *Gaione* din inscripția IGLR, 30 = ISM, VI.2, 545, considerat gotic. După Dan Dana, „il faut comprendre *Terentius filius Gaion(a)e*: ce nom – gr. Γαιωνᾶς (lat. *Gaiona*) – est une création grecque, par double suffixation, à partir du banal Gaius →Γαΐων→Γαιωνᾶς.". În afară de analogiile aduse pentru

acest fenomen lingvistic, sunt de luat în considerare citările de inscripții latine şi greceşti (notele 10–11) şi chiar *ostraca* de la Mons Claudianus (nota 13).

2291. P. 286, nr. 15. **SALSOVIA**. Numele Πάρφυρις din inscripția creştină IGLR, 273, este rectificat Πορφύριος.

2292. P. 286–287, nr. 16. **DVROSTORVM**. În inscripția funerară CIL, III, 14434 = ISM, IV, 127, pusă *Val(erio) Diocati*, Dan Dana recunoaşte numele grec Διογᾶς, hipocoristic al lui Διογένης.

2293. P. 288–289, nr. 17. **DVROSTORVM**. În inscripția IGB, II, 866, = CCET, III/1, 181 = ISM, IV, 106, numele defunctului apare Ἰούλιος Φίρμος Κορνού[τος]. Având în vedere că acesta posedă *nomen* şi *cognomen* (lipsa *praenomen*-ului este obişnuită), Dan Dana propune a citi cel de-al treilea termen κορνου[κ(ου)λάρι(ο)ς], deci un rang militar: un *cornicularius* din legiunea XI Claudia.

2294. P. 289, nr. 18. **ZALDAPA**. Tăbliță cu reprezentarea lui Zeus, dedicația unui [Εὐ]ρύφων Ἀγαθοκλέος. Dar primul nume este foarte rar; din acest motiv, Dan Dana propune a-l înlocui cu [Τ]ριφῶν.

2295. P. 289–291, nr. 19. Inscripție descoperită la Yunusçilar (acum Balkanci), în teritoriul cetății Dionysopolis; publicată de Karel Škorpil, *Antike Inschriften aus Bulgarien*, AEM 17, 1894, p. 211, nr. 103 (preluată în: AÉ, 1895, 57; CIL, III, 12444): *Fl(avio) Nepotia[no] | circitori | v(iri) c(larissimi) CENSO[---| vix(it) an]nis XX[---,| milit(avit) ann(is)] X [---]*. Dar, sesizând dificultăți (contradicții) de ordin cronologic în textul astfel reconstituit, Dan Dana propune a reconstitui (r. 2/3) *[s]/uc(cura) Censo[rini]*; prin urmare, acel *circitor* era *sub cura*, sub comanda unui *Censo[rinus]*.

2296. P. 291–292, nr. 20. **TROPAEVM.** Altar cu dedicație *I(ovi) O(ptimo) [M(aximo)]*, pusă de *Ael(ius) Inserus, IIv(ir)* (CIL, III, 12466 = ISM, IV, 19); *cognomen*-ul este acum citit de Dan Dana *Ingenu(u)s*. Mai mult, acest personaj ar fi identic cu un autentic *[A]el(ius) Ingenus, [IIvi]r [i(ure)] d(icundo)* dintr-o inscripție funerară fragmentară de la Zaldapa (CIL, III, 14211; lectură ameliorată de Dan Dana), unde va fi ajuns ca material de construcție în secolul al IV-lea („piatră călătoare”).

2297. Stefano Magnani, Danilo Piacentini, *Eine palmyrenische Gemeinschaft in Moesia inferior?*, în Renate Lafer, Heimo Dolenz, Martin Luik (eds.), *Antiquitates variae: Festschrift für Karl Strobel zum 65. Geburtstag*, Internationale Archaeologie. Studia honoraria 39, Rahden/Westf., 2019, p. 211–225.

Discuția porneşte de la o stelă funerară, descoperită la Constanța, într-un mormânt creştin din secolele VI–VII, unde a fost reutilizată ca material de construcție. Dimensiuni: 1,30 × 0,41 × 0,05 m. Acum dispărută.

Publicată de Mark Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, III Bd., 1909–1915, Giessen, p. 29–31, cu următoarea traducere: „Grabmal an der Ruhestätte der Gebeine | der BDLL, Tochter | der Bikru, Tochter der Bābath, Tochter der Schwester der Arath (Adath), der

Frau des Maslam, des Sohnes des ᶜUb, des Vaters des Hairân(?). Wehe!”, citată în publicaţia din 2019 la p. 215. A fost preluată în principalele *corpora* de inscripţii semite: CIS, 3907; PAT, 252; RES, 1038[11].

1 *npš' dryḥt ṭm'*	Grabmal an der Ruhestätte der Gebeine der
2 *br / dll bt*	*br / dll*, Tochter der
3 *bkr wbt*	*bkr* und Tochter
4 *b bt bt*	die zum Haus gehört, Tochter der
5 *'ḥth*	Schwester
6 *d'dt 'tt*	der Hausherrin, Frau des
7 *mšlm br*	*mšlm*, Sohn des
8 *'wb 'byh*	*'wb*, seines Vaters
9 *dhym*	(Sohn) des *ḥirn*
10 *ḥbl*	Wehe!

În prima parte a studiului, autorii fac o amplă cercetare asupra diplomei CIL, XVI, 68 (descoperită la Giurgiu?), care a avut ca titular un fost pedestraş *(ex pedite)* veteran (originar din *Stobi*, din provincia Macedonia), care servise în *coh(ors) I Claud(ia) Sugambr(orum)* din armata Moesiei Inferioare (vezi Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 228233, nr. 38); comandantul trupei (*praefectus*) era originar din *Palmyra*. Dar incursiunea savantă a autorilor este infructuoasă, prezenţa acestui ofiţer neavând nicio relevanţă pentru existenţa unei comunităţi palmyrene la Tomis. Mai verosimil ar fi să credem că este vorba de o familie de palmyreni din Dacia – urmaşii unui veteran care servise într-un *numerus* de palmyreni din această provincie (de la Tibiscum sau Porolissum). Un grup de palmyreni s-au aciuat şi la Viminacium în Moesia Superior[12].

Prezenţa unei comunităţi semite în oraşul de la Pontul Euxin nu trebuie să ne mire; descoperirile epigrafice au pus în evidenţă chiar prezenţa unor elemente evreieşti în oraşele de la nordul Mării Negre (comunităţi iudaice, vezi în această privinţă: S. Usakov, D. Žuravliev, *Juden im antiken nördlichen Schwarzmeerraum*, Das Altertum 59, 4, 2014, p. 279–302; prezentare în AÉ, 2014, 1161).

2298. Beidaud (jud. Tulcea). Altar de calcar. Dimensiuni: 63,5 × 33 × 29 cm. Primul rând scris pe coronament, al doilea pe mulură.

[11] Abrevierile sunt cele consemnate de autori: CIS – *Corpus Inscriptionum Semiticarum*, Paris, 1881–1962; PAT – D.H. Hillers, E. Cussini, *Palmyrene Aramaic Texts*, Baltimore and London, 1996; RES – *Répertoire d'Épigraphie Sémitique*, I–VIII, Paris, 1900–1968.

[12] În IMS, I, 72 se publică un fragment de lespede funerară din teritoriul oraşului Singidunum cu reprezentarea unui bust palmyrean, iar alături o inscripţie cu un scurt text palmyrean, tradus astfel: „Amon al lui Oggo al lui Shalma. Vai!”; se consideră că piatra a fost adusă de la Palmyra de soldaţii din legiunea IV Flavia, care au participat la războiul împotriva Zenobiei (RE, XII, 1925, col. 1347). După părerea noastră, personajul înmormântat la Singidunum provine dintre veteranii palmyreni de la Tibiscum; vezi spre comparaţie o stelă cu reprezentarea bustului defunctului şi inscripţie bilingvă de la Tibiscum (IDR, III/1, 167).

Victor H. Baumann, *Piese sculpturale şi epigrafice în colecţia Muzeului de Istorie şi arheologie din Tulcea*, Peuce 9, 1984, p. 232–233; revizuire: Claudio Farre, *Una dedica a Silvano dalla Dobrugia (Moesia Inferior)*, Epigraphica 80, 12, 2018, p. 611–615 (= AÉ, 2018, 1404).

Deo Saṇ(cto) Siluano
pro salute
Imp(eratoris) Mar(ci) Ant(onii) Gor-
diani et (sic) *Ulp(ius) Valeri-*
anus et filius ei-
us Vlp(ius) Cludianus
ara(m) CONLHGIO *Sil-*
uani donauerunt
per SACERDOTE VLP*(-)*
VLPIANV (*sic!*)

În r. 4, acel ET este o inabilitate de lapicid, care ar trebui reprodusă <*et*>. Inscripţia prezintă interes pentru evoluţia latinei provinciale.

În r. 7, CONLHGIO, noul editor remarcă forma arhaică NL = dublu L; litera următoare, recunoscută ca *eta* grec (care a dat forma II = E). De remarcat, în acelaşi rând *ara*, cu pierderea terminaţiei de acuzativ; acelaşi fenomen în r. 9/10 – frecvent în latina populară (care anunţă evoluţia spre protoromână) (Haralamb Mihăescu, *La langue latine dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucureşti – Paris, 1978, p. 210–211).

2299–2300. Mihail Zahariade, John Karavas, *Two Fragmentary Inscriptions from Halmyris*, în *Varia epigraphica et archaeologica. Volume dédié à la mémoire de Maria Bărbulescu*, Pontica 52, Suppl. VI, Constanţa, 2019, p. 265–270.

2299. P. 265–268. **HALMYRIS**. Fragment de inscripţie de calcar. Dimensiuni: 24 × 27 × 19 cm. Datare (după autori) secolul al II-lea – eventual începutul secolului III.

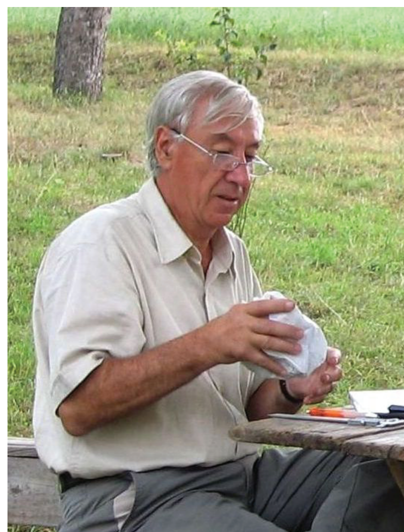
În r. 1, editorii disting AVG, eventual AVGV, ceea ce arată că este o inscripţie oficială. În r. 2, AMIANVS (cu ligatura A+M ?), autorii consideră că poate fi un antroponim *Am(m*?*) ianus*. În r. 3 citesc CAS[tra] RES[tituit]: *cas(tra) res(tituit)*; dar în rezumat *cas[tra] ref[ecit]*.

Deşi reproducerea fotografică nu este suficient de clară, sunt de făcut unele observaţii. În r. 1, AVG sau chiar AVGG arată că inscripţia era oficială. În r. 2 este, probabil, finalul unui nume, [Maxi]mianus, care ne duce cu gândul la epoca primei tetrarhii; iar în r. 3 se văd

sigur literele ARES, ceea ce sugerează completarea *[Caes]ares*. Prin urmare, la începutul inscripției trebuie să fi fost numele (oficiale ale) împăraților Diocletian şi Maximian, având în final *Augg(usti)*, iar în r. 2 şi 3: *[et Fl(avius) Val(erius) Contantius et Galerius Val(erius) Maxi]mianus / [nobilissimi Caes]ares*. Ceea ce nu este o noutate absolută pentru Halmyris (vezi AÉ, 1995, 1345 = 1997, 1318b).

2300. P. 308, nr. 2, fig. 2 (foto). Fragment de inscripție funerară. Dimensiuni: 18,5 18 × 5 cm.

[- - - - -]
[- - -] vix(it) an[nos]
[- - -] me(n)sẹ[s -]
[- - -] filị[us - - -].

GHEORGHE BALTAG

(12 octombrie 1944 – 28 iunie 2021)

Gheorghe Baltag a văzut lumina zilei pe data de 12 octombrie 1944 în oraşelul Baia de Aramă, situat în partea de nord-vest a Olteniei, în Podişul Mehedinți. Prevesteau oare firavele urme dacice din zonă drumul pe care avea să-l parcurgă viitorul iubitor al celor vechi? În anul 1962, a absolvit cursurile liceului „Traian" din Turnu Severin şi, în anul 1967, pe cele ale Facultăţii de Istorie a Universităţii din Bucureşti. I-au deschis calea, spre cele demult uitate şi totuşi mereu vii, profesori de renume, precum Ion Nestor, Dionisie Mihai Pippidi, Dumitru Tudor. Sub conducerea şi îndrumarea unor reputaţi specialişti, în verile anilor '60, a participat la cercetările arheologice din „plurisitul" Budureasca din zona colinară a Munteniei (cu Victor Teodorescu) sau la dezvelirea ruinelor Bisericii „Sf. Gheorghe" din Ţara Haţegului (cu Radu Popa). Radu Popa a fost cel care a întrezărit talentul viitorului specialist în descifrarea mesajelor tăcutelor documente. Şi tot lui Radu Popa i se datorează eliberarea lui Gheorghe Baltag din lumea îngustă şi lipsită de perspectivă a liceului din Zimnicea, unde era obligat să-şi „terorizeze" elevii cu inepţiile ştiinţelor sociale de atunci. Ca urmare, a fost angajat la Muzeul de Istorie din Sighişoara, unde a activat cu dăruire, pricepere şi profesionalism timp de aproape o jumătate de secol.

SCIVA, tomul 72, nr. 1–4, Bucureşti, 2021, p. 257–260

Sosirea lui Gheorghe Baltag la Sighişoara a schimbat fundamental politica muzeului. La numai un an de la angajarea sa, Gheorghe Baltag publica un mic articol despre ceramica dacică din cetatea de la Sighişoara (1). Contribuţia anunţa o prodigioasă activitate arheologică desfăşurată pe planuri diverse şi debutul investigării complexe a bazinului mijlociu al Târnavei Mari.

A fost, poate, destinul lui să-l întâlnească pe medicul veterinar Eberhart Amlacher. Eberhart Amlacher a fost unul dintre marii colecţionari de „antice" din Transilvania. Lui i se adaugă, în bazinul Târnavei Mari, la Mediaş, profesorii de matematică Hans Piringer, respectiv de geografie Gerhart Servatius, dar şi fostul director de muzeu şi scriitor Gheorghe Togan, în a cărui grădină, „sub nucul uriaş", n-am adormit, ci am dezbătut împreună probleme mai mult sau mai puţin „cosmogonice" şi ne-am delectat cu al său *vinum bonum*. Lunga şi durabila prietenie dintre veterinar şi arheolog, închegată de-a lungul nenumăratelor periegheze efectuate adesea cu micul, dar vajnicul Trabant al veterinarului, prin bazinul mijlociu al Târnavei Mari, a dus la identificarea în teren a multor complexe arheologice preistorice, romane, postromane şi medievale. Astfel, a fost alcătuit un tezaur impresionant de descoperiri, a căror desluşire complexă rămâne în sarcina unor viitori specialişti (2, 5, 7).

Gheorghe Baltag a fost mereu atent la diverse intervenţii în peisajul urban al vechiului burg săsesc de la Sighişoara şi nu numai. Descoperirea unui edificiu medieval în preajma unei case în care a locuit o vreme Vlad Dracul şi în care, potrivit unei legende, s-ar fi născut fiul acestuia – sângerosul, dar, în esenţă, dreptul domnitor muntean Vlad Ţepeş –, a prilejuit o analiză atentă şi o valorificare pilduitoare a informaţiilor dobândite (3).

La numai un an de la sosirea sa pe malul Târnavei Mari (1976), Gheorghe Baltag a început singur (până în anul 1979) şi, apoi, în colaborare cu noi (în perioada 1979–1986), cercetarea importantului sit arheologic de la Sighişoara – *Dealul Viilor*, punctul „Aşezare". Locuinţe, cuptoare de ars ceramică şi un bogat material descoperit aici caracterizau unul dintre cele mai importante situri arheologice postromane din Transilvania (4, 10, 14 şi, mai ales, 12). Încheierea cercetărilor din punctul *Dealul Viilor* – „Aşezare" a fost urmată de extinderea cercetărilor şi în alte zone ale Târnavei Mari. În timp ce noi am continuat cercetarea tot pe malul drept al Târnavei Mari, la *Dealul Viilor*, dar în punctul „Necropolă"[1], Gheorghe Baltag a extins orizontul geografic al cercetării pe malul drept al pârâului Şapartoc, afluent al Târnavei Mari, prin investigarea aşezării de la Albeşti – *La Cetăţea* (6, 8, 10, 11, 13 şi, mai ales, 14).

Cercetarea aşezării (de fapt a aşezărilor!) de la Albeşti – *La Cetăţea* s-a desfăşurat cu acribie, pricepere şi profesionalism şi a condus la descoperirea a peste 70 de complexe arheologice (locuinţe, gropi menajere, anexe etc.) şi a unor variate materiale arheologice încadrate de autor, uneori cu entuziasm, în perioada secolelor VII–XII. Rezultatele cercetărilor de la Albeşti, dar şi ale numeroaselor periegheze

[1] Radu Harhoiu, Nikolaus Boroffka, Rodica Borofkka, Erwin Gall, Adrian Ioniţă, Daniel Spânu, *Schäsburg – Weinberg (Sighişoara – Dealul Viilor). II Archäologische Grabungen bei der Fundstelle „Gräberfeld / Necropolă*, Târgovişte, 2020.

desfăşurate în văile secundare ale bazinului Târnavei Mari l-au determinat pe Gheorghe Baltag să formuleze conceptul de „cultura plaiurilor" – un ţinut, un deal aproape plan, acoperit în general cu păşuni, aşa cum este, de fapt, şi peisajul de la Albeşti – *La Cetăţea*.

Interesul pentru cele vechi a depăşit zona Sighişoarei. Astfel, Gheorghe Baltag a încercat să analizeze bazinul Târnavei Mari în secolele III–X, atât sub aspectele problemelor demografiei şi habitatului, în teza sa de doctorat[2] (9), cât și ale aşezărilor şi tipurilor de locuinţe, prin consideraţiile dintr-un voluminos studiu (10).

Gheorghe Baltag s-a întors însă mereu la istoria burgului sighişorean. Monografia *Sighişoara-Schäßburg-Seghesvár*, apărută la Cluj-Napoca, în anul 2004, a reprezentat, de fapt, o premieră în istoria burgului transilvan. Autorul îşi depăşeşte condiţia de arheolog şi ne înfăţişează, pe baza surselor scrise, dar şi arheologice, şi cu talentul unui adevărat istoric, tumultosul destin al locului, începând din cele mai vechi timpuri şi până la începutul erei comuniste (11). A fost şi este pentru prima dată când un istoric român s-a încumetat să descifreze complexa desfăşurare istorică al burgului săsesc, un domeniu rezervat îndeobşte istoricilor saşi. Monografia se remarcă printr-o bază documentară solidă şi o desluşire cât se poate de obiectivă a informaţei – lucru nu foarte des întâlnit în istoriografia noastră mai veche sau mai nouă.

Totuşi, punctul de greutate al activităţii lui Gheorghe Baltag l-a reprezentat mereu studiul documentelor arheologice în deplina lor diversitate. Intensele şi, prin amploarea lor, aproape singularele săpături de la Sighişoara – *Dealul Viilor* şi Albeşti – *La Cetăţea* fac dovada priceperii, acribiei şi talentului său în identificarea, prelucrarea şi desluşirea documentului arheologic. În cele 298 de pagini ale monografiei *Sighişoara înainte de Sighişoara* (8) sunt analizate fenomenele istorice desfăşurate în zona Sighişoarei până la menţionarea oraşului în informaţia scrisă. Sporirea şi extinderea cercetărilor, noile încheieri la care s-a ajuns, în pofida unei atmosfere de multe ori plină de dezinteres şi în condiţii de pauperitate, nu l-au putut împiedica să continue dificila muncă de descifrare a valenţelor descoperirilor. Aşa se face că, după 15 ani de la apariţia primei ediţii, s-a impus nevoia publicării unei a doua ediţii *Sighişoara înainte de Sighişoara* (14). Unele probleme au fost reiterate, analiza a fost însă extinsă şi aprofundată. Au fost dezbătute, pe o bază documentară mult mai bogată, probleme ale habitatului din bazinul mijlociu al Târnavei Mari din cele mai vechi timpuri şi, practic, până la invazia tătară. Toate, la un loc, oferă o imagine impresionantă a istoriei zonei. Un loc deosebit în monografie îl ocupă datele şi consideraţiile asupra cercetărilor din aşezarea de la Albeşti. Din păcate, indolenţa, indiferenţa, obtuzitatea autorităţilor locale (şi nu numai) au făcut imposibilă analiza aprofundată a rezultatelor cercetărilor de la Albeşti. Mai mult, adăpostirea documentelor arheologice în condiţii improprii a provocat şi va provoca distrugerea lor iremediabilă.

[2] Conducător, şi nu coordonator, a fost Radu Harhoiu, şi nu prof. univ. dr. Alexandru Barnea, aşa cum afirmă Nicolae Teşculă, *s.v. Gheorghe Baltag*, în Victor Spinei, Dorina N. Rusu (coord.), *Enciclopedia reprezentanţilor scrisului istoric românesc*, Vol. I (A–C), Suceava, 2021, p. 126.

Gheorghe Baltag şi-a făcut în mod exemplar datoria. A scos la lumină documente arheologice de o valoare incontestabilă, le-a făcut cunoscute lumii ştiinţifice şi a încercat, prin toate mijlocele, să determine salvarea lor. A oferit specialiştilor, dar şi publicului larg, adevărate monografii istorice dedicate unuia dintre cele mai atrăgătoare oraşe ale Transilvaniei. Din cauza unor medii opace şi indiferente la tot ce nu este banal şi comun, a reuşit numai parţial. Medalia *Meritul Cultural clasa I, categoria E – Patrimoniul cultural național* sau *Diploma și Titlul de Cetățean de Onoare al(e) oraşului Sighişoara*, acordate *post mortem* celui care a fost cercetătorul, muzeograful și omul de cultură Gheorghe Baltag, nu sunt decât palide şi insuficiente paleative pentru o carieră pusă în slujba descifrării urmelor tăcute ale secolelor întunecate.

Radu Harhoiu[*]

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ[3]

(1) *Ceramica daco-getică în Cetatea de la Sighişoara*, Marisia 6, 1976, p. 89–94.
(2) *Date pentru un studiu arheologic al municipiului Sighişoara*, Marisia 9, 1979, p. 75–106.
(3) *Documente de cultură materială orăşănească în Transilvania din a doua jumătate a sec. XIII-lea*, SCIVA 31, 1, 1980, p. 33–52 (în colaborare cu Radu Popa).
(4) *Locuinţe, ateliere şi instalaţii de foc din sec. 4–8 în aşezarea de la Sighişoara Dealu Viilor*, RMIA.SM 2, 1982, p. 44–50.
(5) *Contribuţii la problema continuităţii în zona Târnavelor*, AIAC 28, 1987, p. 97–138 (în colaborare cu Eberhart Amlacher).
(6) *Aşezarea de la Albeşti – Sighişoara. Elemente inedite in cultura materială din sec. 9–10*, Revista Bistriţei 8, 1994, p. 75–79.
(7) *Noi contribuţii la repertoriul arheologic al zonei Târnava Mare*, Marisia 23–24, 1994, p. 172–193 (în colaborare cu Eberhart Amlacher).
(8) *Sighişoara înainte de Sighişoara*, Bucureşti, 2000.
(9) *Demografie şi habitat în Bazinul Târnavei Mari între secolele III–X*, teză de doctorat, 2003.
(10) *Aşezări şi tipuri de locuinţe din bazinul Târnavei Mari între sec. III – X d. Hr.*, Revista Bistriţei 18, 2004, p. 139–194.
(11) *Sighişoara–Schäßburg–Seghesvár*, Cluj-Napoca, 2004.
(12) *Sighişoara – Dealul Viilor. Monografie arheologică. Vol. 1–2*, Cluj-Napoca, 2006 (în colaborare cu Radu Harhoiu).
(13) *Sondajul din anul 1979 de la Albeşti – Şcoală, judeţul Mureş*, MCA S.N. 14, 2018, p. 237–248 (în colaborare cu Radu Harhoiu).
(14) *Sighişoara înainte de Sighişoara. Demografie şi habitat în bazinul mijlociu al Târnavei Mari din preistorie până în sec. al 13-lea d.Hr., cu privire specială asupra zonei municipiului Sighişoara*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită (apariţie postumă), Floreşti – Cluj-Napoca, 2021.

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: rzharh@yahoo.de.
[3] Pentru bibliografia completă, vezi S.D. Parchirie, *Gheorghe Baltag (12.10. 1944 – 28.06.2021)*, Alt-Schäßburg 14, 2021, p. 7–9.

ALEXANDRU AVRAM

(16 septembrie 1956 – 4 august 2021)

Când, la terminarea primului an de facultate, în iulie 1982, am ajuns la Histria, am locuit la parterul singurei clădiri cu etaj din apropierea cetăţii, în camera numită „de sub scară”, în care se pătrundea pe sub balconul îngust din faţa intrării în încăperea de la nivelul superior.

Camera mea aducea suspect de mult cu o celulă – un dreptunghi dotat cu un pat de metal, recuperat de la un spital, cu uşa şi fereastra de lemn, putrezit în bună parte, aşezate lângă acelaşi perete. Deasupra se afla camera de la etaj, mare, cu trei paturi şi, mai ales, cu un balcon, care oferea o generoasă vedere spre cetatea romană târzie. Această cameră era ocupată de doi prieteni, cu o vechime pe şantier mai mare cu 4–5 ani decât a mea şi care profitau la maximum de existenţa balconului, care, odată cu aducerea acolo a celui de-al treilea scaun, cu cadru metalic şi cu şezut şi spătar realizate din sfoară înnodată pe alocuri, devenea neîncăpător.

Cei doi prieteni, cu câţiva ani mai mari decât mine, erau Octavian Bounegru şi Alexandru Avram. Lor li se adăugau, în ani diferiţi, personaje diferite (Emilian Alexandrescu, Marian Ciucă, Vlad Nistor şi alţi reprezentanţi ai acestei generaţii – pe atunci tineri istorici/arheologi/specialişti ai limbilor clasice. Personalităţi diferite, dar unite de o pasiune devoratoare de timp şi energii pentru tot ceea ce numeam arheologie. Această noţiune am diviza-o, probabil, astăzi, pe baza unor criterii savante,

în epigrafie, antropologie, istorie, ceramologie, arhitectură... Discuţii interminabile le devorau celor amintiţi nopţile călduroase şi atât de înstelate, cum numai la Histria puteau fi. Sticlelor de bere li se pierdea numărul şi inevitabilul lor „sfârşit" (reprezentau una dintre mărfurile care se găseau atunci numai „pe sub mână") era deplâns de toţi participanţii.

Alexandru era cel care, din balcon, avea vederea asigurată asupra „teritoriului" şi, atunci când, la mica şi sordida cârciumă de lângă gardul cetăţii, numită pretenţios în jargonul local „bar", apărea camionul marca „Steagul Roşu", care aducea în zile de sărbătoare sticlele de bere mult dorite, ne anunţa cu vocea lui puternică: „A venit camionul!". Era total inutil să mai precizeze despre ce camion era vorba – ne iţeam din camere şi porneam în pas vioi spre locul de unde începea să răsune sunetul specific al sticlelor lovite între ele în navetele de sârmă. În schimbul participării la descărcarea „mărfii", primeam câte o bere, pe care o beam în gheţăria din spatele cârciumii, unde se şi depozitau navetele metalice cu sticlele conţinând răcoroasa licoare a verii. Sursa de aprovizionare putea fi uşor ghicită după tipul de bere adus – „Tulceanca" sau „Litoral". Cu astfel de prilejuri, îşi făceau apariţia şi diverşi localnici din Istria, atraşi de raritatea momentelor de aprovizionare. Dintre ei, se detaşa domnu' Sandu, tehnicianul veterinar din sat. Având în vedere că se considera tizul lui Alexandru, era întotdeauna foarte reverenţios cu el, chiar şi după ce bea mai multe beri, care se adăugau consumaţiei sale anterioare. Câteodată, când era extrem de bine dispus, domnu' Sandu dispărea puţin, pentru a se întoarce cu câte o oaie sau câte un berbecuţ, pe care-i supunea „tratamentului de urgenţă", care consta, de obicei, în aplicarea câte unui proţap, pentru însănătoşire. De câteva ori, domnu' Sandu a ajuns atât de „euforic", încât numai calul său alb, înhămat la şareta sa de veterinar, îl mai ducea acasă, deoarece ştia singur drumul până la domiciliul din sat al stăpânului. Cu ocazia uneia dintre aceste întâlniri, petrecerea s-a încheiat cu un dans, care implica puternice şi dese bătăi cu piciorul în duşumeaua camerei şi care se numea „Haţegana pe sub mână". Dansul s-a terminat în momentul în care duşumeaua de lemn a camerei de la etaj a cedat şi întreaga tencuială a tavanului camerei mele s-a prăbuşit într-un nor de praf. Numai aptitudinile de zidar ale lui Crişan Muşeţeanu, aflat şi el în campanie arheologică, care a reparat tavanul a doua zi, ne-au salvat de repercusiuni din partea „conducerii şantierului".

Niciodată, însă, nopţile pierdute în interminabile discuţii pe balcon sau în chefuri, prelungite câteodată până în zorii zilei următoare, nu l-au putut împiedica pe Alexandru de a fi, cu precizia sa germană bine cunoscută şi recunoscută, prezent pe sectorul său, în locul unde se desfăşura cercetarea arheologică.

Îmi aduc aminte cu admiraţie de capacitatea sa de efort susţinut, pe care ne-a dovedit-o de nenumărate ori, atunci când, cu bicicletele, se făceau lungile şi obositoarele periegheze, ale căror rezultate s-au concretizat în seria de studii şi articole privind *chora* histriană. Entuziasmul său, dovedit în micile, dar obositoarele săpături de la Sinoe, Cogealac, Istria – *Bent* sau chiar de la Casimcea, era de nestăvilit. Nu cred că poate exista o dovadă mai convingătoare în acest sens decât organizarea, din postura de profesor de istorie la Liceul German din Bucureşti, a unei tabere, în care elevii săi locuiau în corturi la Histria – *Pod* şi participau efectiv la săpăturile conduse de Konrad Zimmermann şi de el însuşi. Nimic nu poate fi atât de emoţionant ca

revelația unei doctorițe, în cabinetul căreia mă aflam pentru un tratament, care, aflând că sunt arheolog, mi-a povestit că era ea însăși una dintre participantele la aceste tabere, evocându-l, plină de respect, pe „dom' profesor de istorie", Alexandru Avram.

Nenumărate amintiri se adună de-a lungul a patruzeci de ani de participare pe același șantier a unor oameni care, timp de una-două luni pe an, își petrec acolo zilele, trecând prin aceleași întâmplări și înconjurați de aceleași persoane, de care ajung, vrând-nevrând, să fie legați sufletește. Pe cât de numeroase sunt aceste amintiri, pe atât de greu sunt de redat sau de selectat, pentru a încerca, uneori zadarnic, să evoci măcar o fațetă a unei personalități.

Am încercat să descriu câteva momente care îl arată pe Alexandru altfel decât l-au cunoscut cei mai mulți – savantul riguros, de o corectitudine dezarmantă, posesor al unei memorii cu adevărat enciclopedice, care l-a ajutat în a stăpâni, aproape de perfecțiune, limbile clasice.

Contrastul cel mai mare cu personajul șugubăț și „bon viveur" descris mai sus este, pentru mine, acel Alexandru care, în iulie 2021, a susținut, înainte de plecarea pe șantier la Histria, o comunicare care trata prezența perșilor și implicațiile acestora asupra evenimentelor care au influențat istoria țărmului de nord al Pontului, pornind de la textul unui fragment de inscripție persană, gravată cu cuneiforme, descoperit la Phanagoria. Puternica impresie pe care mi-a făcut-o atunci personajul enciclopedic care ne vorbea, în atât de afectata de trecerea timpului sală de conferințe a Institutului, despre diversele interpretări posibile ale unor cuneiforme, traduse în persană și apoi în greacă, se află la capătul diametral opus al scării de reprezentare a persoanei invocate. Acela a fost pentru mine momentul în care m-am simțit mândru că sunt contemporan cu o asemenea rară capacitate intelectuală.

Din păcate, pe cât de numeroase au fost meritele cunoașterii sale, pe atât de puține și invers proporționale au fost recunoașterile. Oricât de bine meritate ar fi fost și oricât de îndreptățit să le primească s-a dovedit a fi Alexandru, cu atât mai nedreptățit a fost din acest punct de vedere. Va mai trece, din păcate, extrem de mult timp până când cercetarea românească va fi capabilă să mai producă un asemenea reprezentant. Va mai trece mult timp până când un cercetător clasicist român va fi atât de larg recunoscut, ca o adevărată valoare de rang european sau poate chiar mai mult.

În ultimii doisprezece ani am fost responsabilul științific al șantierului, iar Alexandru a fost coordonatorul programului de cercetare al Institutului de Arheologie, care avea ca subiect cetățile greco-romane din Dobrogea. Dragostea sa pentru Histria a fost încă o dată dovedită în tot ceea ce a făcut și și-a dorit pentru ea din această postură.

Iată de ce, probabil, a vrut ca ultimele zile să și le petreacă acolo. Numai cine nu l-a cunoscut cu adevărat nu i-ar putea înțelege această ultimă pornire spre aceeași și dintotdeauna Histria.

Alexandru a plecat nedrept de timpuriu din această lume, dintre noi... Ar mai fi avut atât de multe să ne învețe și să ne spună...

Mircea Victor Angelescu *

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București; e-mail: mircea.angelescu@gmail.com.

Histria. Lecție de epigrafie în zona fostului muzeu Lambrino.

Histria, cu arheologul Konrad Zimmermann.

Histria, cu arhitectul Dinu Theodorescu.

ION MAREȘ, *Siret – „Dealul Ruina". Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihrady în Podișul Sucevei de Attila László*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei „Carol I", Brăila, 2019, 461 p., ISBN 978-606-8698-37-3; ISBN 978-606-654-373-6.

Așezarea fortificată de pe platoul Dealului Ruina, aflat la marginea sud-estică a orașului Siret, este una dintre importantele stațiuni din nord-estul României, care datează din secolele de sfârșit ale mileniului II a.Chr. Ea a fost cercetată în mai multe campanii de săpături, între anii 1992 și 2005, de o reputată echipă de arheologi de la muzee, universități și institute din Moldova (Muzeul Bucovinei și Universitatea „Ștefan cel Mare" din Suceava, Institutul de Arheologie al Academiei Române din Iași și altele).

După publicarea mai multor rapoarte de săpătură și articole, în care au fost prezentate rezultatele parțiale ale săpăturilor arheologice efectuate la Siret, în anul 2019 a apărut, prin colaborarea editurilor muzeelor din Suceava și Brăila, „Karl A. Romstorfer" și „Istros", monografia așezării fortificate, sub semnătura lui Ion Mareș, însoțită de un substanțial studiu al lui Attila László despre cultura Gáva-Holihrady în Podișul Sucevei.

Lucrarea cuprinde cinci capitole, în care sunt inserate și numeroase ilustrații (desene și fotografii). Ele sunt precedate de o listă de abrevieri, un cuvânt înainte și o introducere, unde se menționează, printre altele, topografia stațiunii de pe Dealul Ruina, istoricul cercetărilor efectuate și sunt nominalizate persoanele care au participat la investigații, atât pe șantier, cât și în laboratoarele de restaurare, paleofaună etc. În finalul lucrării sunt prezentate un rezumat în limba engleză, studiul deja amintit al lui Attila László, de asemenea însoțit de un rezumat, bibliografia, anexe (lista așezărilor din Hallstatt A din Podișul Sucevei, ridicarea topografică, buletine de investigații, cercetări geofizice, studiul resturilor faunistice [autori Sergiu Haimovici, Florentina-Carmen Oleniuc]) și 38 de planșe cu aspecte de șantier și fotografii ale unor piese descoperite la Siret.

În capitolul I, *Amplasarea geografică*, se precizează că platoul Dealului Ruina, datorită faptului că este apărat natural pe trei laturi și permite o bună vizibilitate a spațiului din jur, dispunând și de importante bogății naturale, a oferit condiții favorabile pentru habitat în două etape din preistorie, în eneolitic (cultura Cucuteni, etapa B_1) și în prima epocă a fierului (cultura Gáva-Holihrady). Așezarea eneolitică, prevăzută cu șanț de apărare, se află în zona de NNV a platoului, pe o suprafață de 4,3 ha, iar stațiunea hallstattiană, de asemenea fortificată, se extinde pe cca 14 ha și ocupă întregul platou, precum și unele terase din jur.

În capitolul al II-lea, *Săpăturile arheologice din anii 1992, 1994, 1998, 2000–2005*, sunt descrise, în ordinea cronologică a desfășurării lor, campaniile de săpături, fiind menționate colectivele de cercetare și amplasarea secțiunilor și casetelor trasate. În acest capitol sunt discutate stratigrafia sitului, locuințele, cuptoarele, vetrele și gropile dezvelite, precum și sistemul de apărare.

În așezarea hallstattiană au fost constatate două niveluri de locuire. Nivelului inferior, cu o grosime de 0,20–0,40 m, îi aparțin depuneri arheologice consistente, locuințe, vetre, gropi etc. Din această etapă datează și sistemul de fortificație a așezării. Nivelul superior, cu o grosime de 0,15/0,20–0,25 m, este sărac în depuneri arheologice, iar o parte a lui este afectată de lucrările agricole recente.

Pe Dealul Ruina au fost cercetate, total sau parțial, 18 locuințe de suprafață (cele mai multe) sau adâncite. Pe baza observațiilor făcute, a fost posibilă reconstituirea destul de exactă a formei locuințelor. Ele aveau pereți de nuiele subțiri (2–5 cm), peste care s-a aplicat un strat de

lut cu grosimi diferite (între 2 şi 5 cm) şi erau acoperite cu stuf sau paie. Nu au fost descoperite gropi de par de susţinere a acoperişului şi, cu o singură excepţie, nici urme de podine în interior. Se pare că una dintre locuinţe (locuinţa 3) a avut o funcţie distinctă, probabil cultică. Aici au fost identificate grupări de pietre de râu, la marginea cărora se aflau o vatră circulară şi o groapă aproximativ elipsoidală, în care au fost găsite, la diferite adâncimi, pietre de râu, fragmente ceramice, bucăţi de lipituri arse, statuete zoomorfe şi vase miniaturale. Şi în alte locuinţe au ieşit la iveală cantităţi mari de ceramică, obiecte de lut ars (greutăţi piramidale, statuete zoomorfe şi antropomorfe), piese de piatră, os şi bronz.

O descoperire mai deosebită este un cuptor cu boltă de formă ovală (diam. 1,50 × 1,30 m), parţial păstrat. El a fost construit pe val, la o dată când acesta nu mai era în funcţiune, aşezarea extinzându-se dincolo de sistemul de apărare. Destinaţia sa nu a fost stabilită cu certitudine, s-a presupus doar că a fost folosit pentru arderea ceramicii.

Vetre au apărut atât în locuinţe, cât şi în afara lor. Ele au avut o formă circulară şi au fost utilizate la încălzit şi la prepararea hranei. În categoria vetrelor a fost inclusă şi o depunere compactă de cenuşă, cu lungimea de 1 m şi grosimea de 2–3 cm; în mijlocul depunerii se afla o groapă, în care era o piatră arsă şi fragmente de la un vas.

Dintre gropile cercetate, 14 au avut gura de formă ovală sau circulară, iar două de formă patrulateră. Patru dintre gropi conţineau câte un vas bitronconic pântecos fragmentar, cu decor canelat; recipientele ceramice erau aşezate în interiorul complexelor sau acopereau partea superioară a acestora. Ele au fost puse, cu probabilitate, în legătură cu un ritual de cult, eventual de fundare. Două gropi cu urme de ardere pe fundul plat se aflau sub locuinţe, iar o altă groapă, în care au fost găsite fragmente ceramice şi oase de animale, a fost identificată la baza şanţului de apărare. Un conţinut mai deosebit prezenta groapa nr. 11, ea având în partea superioară o depunere masivă de chirpici, iar pe fund urme puternice de arsură şi cărbune.

Aşezarea hallstattiană a fost fortificată cu şanţ, val şi palisadă. În zona investigată în anul 1994, şanţul avea lăţimea la bază de 9 m, deschiderea la gură de 11 m şi adâncimea de 0,90 m, iar valul lăţimea de 22 m şi înălţimea de 1,30 m, fiind placat la baza dinspre şanţ cu lespezi masive de gresie, care au avut menirea de a-l consolida şi a opri alunecarea pământului în şanţ. Pe culmea valului au fost descoperite găuri de pari, resturi de lipituri arse şi zone cu cărbune, dovezi ale existenţei unei palisade, apreciată ca având înălţimea de aproximativ 2 m. Săpăturile efectuate în anul 1998 au precizat că în locul cercetat se aflau două şanţuri de apărare, amplasate la 1 m distanţă între ele, primul cu lăţimea la gură de 5,20 m şi adâncimea de 0,50 m, al doilea cu deschiderea la suprafaţă de 4,20 m şi adâncimea de 0,75 m. În cursul săpăturilor din anul 2004 au fost identificate, de asemenea, două şanţuri paralele, separate de o treaptă rezervată în pământul galben.

Fortificaţia, cu o lungime de aproape 400 m, care se arcuieşte la capete şi se închide spre marginile platoului, a fost realizată la începutul stabilirii comunităţii hallstattiene pe Dealul Ruina şi a fost abandonată, pierzându-şi utilitatea încă înainte de sfârşitul primei etape de locuire de aici.

Capitolul al III-lea, *Materiale arheologice*, este dedicat artefactelor descoperite în aşezarea hallstattiană de pe Dealul Ruina. Autorul a tratat aceste artefacte în două subcapitole, fiecare cu mai multe subdiviziuni: *III. 1. Unelte, arme, podoabe şi obiecte de uz casnic; III. 2. Ceramica*.

În primul subcapitol sunt descrise şi ilustrate, cu precizarea dimensiunilor şi locului în care au fost descoperite, uneltele şi armele de silex (lame, răzuitoare, cute, zdrobitor etc.), obiectele de piatră (topor-ciocan, daltă, percutor, zdrobitoare, cute etc.) şi os (străpungătoare, nasture etc.), piesele de aramă şi bronz (lame de cuţit, inel, ac, celturi [două exemplare găsite întâmplător spre marginea platoului; posibil să fi aparţinut unui depozit] etc.), obiectele de fier (cuţit, vârf, bucată de minereu), obiectele de lut ars (greutăţi tronconice, modele de roţi de car, linguri, mărgele, mosoare).

În subdiviziunea referitoare la piesele de aramă şi bronz sunt enumerate, ca dovezi ale practicării metalurgiei în aşezarea de la Siret, un

fragment de valvă de tipar pentru turnat celturi zvelte, două linguri de lut ars, presupuse a fi fost folosite la turnat metalul, precum şi o „picătură" de aramă cu structură specifică de la turnare, aşa cum rezultă din analiza sa metalografică. Tot aici sunt discutate mai multe descoperiri de bronzuri din Bucovina, piese izolate sau depozite, unele apărute încă în secolul al XIX-lea (Prisăcăreni, Prelipcea, Cozmeni), altele în ultimele decenii (Dumbrăveni, Şcheia, Pătrăuţi, Solca etc.). Cred că în acest context ar fi trebuit analizate şi depozitul ieşit la iveală într-o localitate neprecizată din zona Sucevei[1] (menţionat, de altfel, în studiul lui Attila László), precum şi cele de la Kitsman[2] şi Korovia[3], din nordul Bucovinei, mai ales că fiecare dintre ele se încadrează cronologic în etapa căreia îi aparţine şi staţiunea de la Siret şi demonstrează, alături de alte descoperiri, inclusiv unele provenite de pe Dealul Ruina, legăturile dintre regiunile aflate la est şi la vest de Carpaţi.

Aşezarea hallstattiană de la Siret se numără printre relativ puţinele staţiuni timpurii din zona Carpaţilor în care este atestată prelucrarea fierului, aici fiind descoperite, în afara câtorva obiecte de fier, şi o bucată de minereu de fier. Analiza sa metalografică ar fi permis, eventual, stabilirea originii sale.

Dintre obiectele de lut ars găsite pe Dealul Ruina, cele mai numeroase sunt greutăţile tronconice perforate orizontal în partea superioară. Ele au diferite dimensiuni, iar unele exemplare prezintă la vârf semne incizate, care sunt considerate simboluri cu semnificaţie neprecizată. În locuinţa 1/2001 au fost găsite 19 greutăţi, despre care se afirmă că au fost folosite la fixarea unor dispozitive pentru prepararea hranei; nu se exclude însă nici posibilitatea utilizării lor la războiul de ţesut pe verticală sau la fixarea acoperişului.

Discurile perforate din aşezarea de la Siret, cele mai multe cu bucşe pe ambele feţe, au apărut fie în stratul de cultură, fie au fost găsite la suprafaţă, în apropierea valului de apărare. Alături de alte două piese publicate acum, despre care se precizează doar că provin din Bucovina, ele sunt incluse în categoria modelelor de roţi de car. Ca şi în alte staţiuni contemporane sau apropiate în timp, şi aici modele de roţi de car apar neînsoţite de alte componente ale carului miniatural. Rolul lor în cultul solar şi în cel funerar a rămas, cu siguranţă, şi în această etapă deosebit, perpetuându-se în acest fel obiceiuri adânc înrădăcinate în sistemul religios al comunităţilor pe spaţii întinse[4].

În cadrul ceramicii descoperite în aşezarea hallstattiană timpurie de la Siret, sunt departajate mai multe forme (numite în monografie categorii), definite drept vase bitronconice, căni/ceşti, cupe, pahare, străchini/castroane, borcane şi vase în formă de sac, la care este adăugată o piesă, despre care se spune că este un vas-suport, fără a fi precizată mai exact destinaţia sa. Fiecăreia dintre formele amintite îi sunt stabilite mai multe tipuri, acestea, la rândul lor, având variante. Ele sunt incluse, după calitatea pastei, în categoriile ceramice evidenţiate în aşezarea contemporană de la Grăniceşti[5]. Totodată sunt prezentate, pe baza unor investigaţii de laborator, şapte grupe de

[1] A. Hänsel, *Un depozit de bronzuri din ţinutul Sucevei*, în T. Soroceanu (ed.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang – Descoperiri de bronzuri în România II. Contribuţii la publicarea şi interpretarea descoperirilor din epoca bronzului şi din prima vârstă a fierului în context european*, Biblioteca Muzeului Bistriţa, Seria Historica 11, Bistriţa – Cluj-Napoca, 2005, p. 285–299.

[2] С. Пивоваров, М. Ілъків, *Новий скарб бронзових виробів з Кіцманя*, Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології 2 (24), Чернівці, 2007, p. 7–15.

[3] М. Ілъків, *Новий скарб бронзових виробів з Коровії на Буковині*, Ареологічни Студії 3, Київ – Чернівці, 2008, p. 26–35.

[4] C. Kacsó, *Contribuţii la cunoaşterea rotiţelor de lut ars din Bronzul târziu. Descoperirile din nordul şi nord-vestul Transilvaniei*, StComSatuMare 34–35/I, 2019–2020 (sub tipar).

[5] A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpaţi*, BiblThrac 6, Bucureşti, 1994, p. 65–67.

caracteristici structurale ale ceramicii de la Siret. În subdiviziuni separate sunt tratate fundurile de vas, torţile, fragmentele de vas cu decor, precum şi cele şapte vase miniaturale apărute la Siret.

Fără îndoială, sistematizarea descoperirilor ceramice hallstattiene de pe Dealul Ruina a necesitat un efort substanţial, expunerea acestora în monografie mi se pare a fi însă destul de complicată, iar raportarea aproape permanentă la tipologia elaborată de Attila László şi suprapunerea acesteia peste realităţile de la Siret fac uneori dificilă înţelegerea interpretărilor autorului.

În capitolul al IV-lea, *Practici de cult şi credinţe religioase. Plastica antropomorfă şi zoomorfă*, sunt prezentate cele două categorii de statuete, respectiv figurine descoperite în staţiunea hallstattiană de la Siret. Marea lor majoritate provine din nivelul inferior al aşezării, unele dintre ele din locuinţe, iar câteva, care aparţin probabil nivelului superior, au fost descoperite în stratul vegetal, respectiv la suprafaţă. Ele sunt interpretate ca fiind recuzite folosite în cadrul unor ceremonii de cult, în ritualuri domestice şi în practici de magie, cultul principal fiind considerat cel al fertilităţii şi fecundităţii.

Reprezentări plastice asemănătoare sau chiar identice celor apărute în aşezarea de la Siret au ieşit la iveală în foarte multe staţiuni contemporane, extinse pe un vast teritoriu. Autorul citează pentru analogii şi comparaţii doar o parte a descoperirilor de acest fel. Pentru a sublinia tocmai răspândirea geografică excepţională a acestor piese, care vorbesc şi de o unitate de credinţe şi practici rituale, menţionarea şi a altor descoperiri era, poate, necesară[6].

În capitolul al V-lea, *Consideraţii generale*, se precizează, din nou, că aşezarea de la Siret – *Dealul Ruina* se încadrează în orizontul cu ceramică canelată Gáva-Holihrady, grupul Grăniceşti, din prima epocă a fierului (Hallstatt A). În arealul geografic în care se află localitatea Siret, Podişul Sucevei, au fost identificate până în prezent 74 de staţiuni ale acestui grup, din care o parte a fost cercetată prin săpături. Intensitatea de locuire deosebită a zonei este pusă în legătură cu prezenţa aici a unor bogăţii ale subsolului, în primul rând sarea, dar şi a zăcămintelor de fier, cupru, silex etc.

Civilizaţia ceramicii canelate a pătruns în Podişul Sucevei, potrivit autorului, dinspre Maramureş (de unde au fost preluate şi elemente de tip Lăpuş II), peste Carpaţi prin pasul Rodna, Depresiunile Dorna, Câmpulung-Moldovenesc şi Gura-Humorului. Ipoteza aceasta poate fi acceptată doar cu precauţie, întrucât evoluţia culturală din Maramureş în secolele de sfârşit ale mileniului II a.Chr. nu este clar lămurită, chiar dacă există dovezi sigure despre prezenţa culturii Gáva aici într-o perioadă ulterioară locuirii zonei de către comunităţile Suciu de Sus.

Aşezarea de la Siret este datată, pe baza datelor ^{14}C, în secolele XIII–XII a.Chr. Ea a ocupat, se pare, o poziţie centrală printre aşezările contemporane din Podişul Sucevei. Exercitând controlul asupra culoarului râului Siret, comunitatea de aici a avut, foarte probabil, un rol important în producerea şi vehicularea de bunuri. Dovadă în acest sens este şi prezenţa la Siret a unor obiecte mai deosebite pentru acele vremuri, cum sunt cele de fier. Aşezarea de la Siret a fost, cu siguranţă, şi un important centru religios, aşa cum indică numărul mare de reprezentări plastice găsite aici, dar şi unele construcţii, care s-au aflat în legătură cu activităţile de cult.

În studiul lui Attila László, *Aşezarea fortificată de la Siret-Dealul Ruina şi cultura Gáva-Holihrady în Podişul Sucevei*, ataşat

[6] De exemplu, pe cele de la Căuaş (I. Németi, *Descoperiri de la începutul Hallstatt-ului în zona Careiului*, StComSatuMare 5–6, 1981–1982, p. 49, pl. XV/4–7; J. Németi, *Căuaş-i (Érkávás, Szatmár megye, România) idoltöredék, Őségészeti Levelek 2, 2000,* p. 58–60); Visegrád (D. Gróh, Előzetes jelentés a Visegrád-Csemetekert lelőhelyen végzett későbronzkori és *koravaskori feltárásról*, CAH 1984, p. 56, 61–62, fig. 4); Hrčeľ (L. Kaminská, *Hlinené zvieracie plastiky z doby halštatskel z Hrčeľa, okr. Trebišov,* ArchRoz 38, 1986, p. 66–72, 119–120), Oszlár (J. Koós, Késő bronzkori idoltöredékek Oszlárról *(Északkelet-Magyarország), Őségészeti Levelek 4, 2002,* p. 79–81).

monografiei, sunt discutate o multitudine de probleme referitoare la evoluția culturală din secolele de sfârşit ale mileniului II a.Chr. pe un vast spațiu, care depăşeşte teritoriul de nord-est al Moldovei. O analiză, chiar sumară, a ansamblului părerilor şi concluziilor exprimate de profesorul ieşean nu este posibilă în cadrul recenziei de față, din acest motiv mă limitez acum doar la câteva observații cu privire la aşa-numitul orizont Lăpuş II-Gáva I, menționat de mai multe ori în studiu.

Deşi folosit relativ des în discuțiile din literatura actuală, nu cred că termenul de orizont Lăpuş II-Gáva I este acceptabil pentru a denumi aspectul cultural caracteristic unei anumite etape a Bronzului târziu din regiunea Tisei superioare.

Aşa cum precizam într-o lucrare recent publicată[7], prin grupul Lăpuş este definit ansamblul comunităților din arealul de sud şi de est al culturii Suciu de Sus care, stăpâne pe resursele de minereuri neferoase, dar şi de sare şi lemn, au cunoscut o evoluție economică accelerată, o nouă ierarhie în viața socială şi schimbări importante în sistemul de idei şi credințe, însoțite de apariția unor noi elemente în cultura materială, în primul rând în repertoriul obiectelor de metal şi de ceramică. Acest grup aparține etapei finale a unei îndelungate evoluții, în care pot fi sesizate şi influențe externe din diferite direcții.

Primei faze a grupului Lăpuş, în care sunt prezente, printre altele, vasele pântecoase înalte de culoare maronie, prevăzute cu proeminențe înalte şi decorate cu motive excizate-incizate, i-a urmat o a doua fază, în ceramica căreia se păstrează în bună măsură trăsăturile fazei anterioare, dar apar şi elemente noi, de exemplu vasele dublu-colorate, negre în exterior, roşii, gălbui, cenuşii în interior, decorate cu caneluri.

Între ceramica grupului Lăpuş şi cea a culturii Gáva există numeroase corespondențe, explicabile prin substratul comun, Suciu de Sus, pe care s-au născut, precum şi prin influențările reciproce ale unor grupuri de populații vecine şi, probabil, înrudite. Se constată şi diferențe evidente, uneori chiar mai eclatante decât apropierile, în ceramica acestor populații.

În legătură cu descoperirile de la Lăpuş, mai este de precizat că aici nu au fost dezvelite resturile unui cimitir plan contemporan cu cimitirul tumular, despre care se vorbeşte în studiul lui Attila László, pe baza unei informații greşite, pe care am furnizat-o chiar eu la un moment dat[8].

*

Tipărită în condiții grafice de foarte bună calitate, cu un text clar, cu o ilustrație bogată şi utilă pentru cunoaşterea realităților arheologice dezvelite, cu anexe variate, care aduc multiple lămuriri cu privire la natura descoperirilor şi la contextul în care acestea au ieşit la iveală, monografia aşezării fortificate din Hallstatt-ul timpuriu de la Siret – *Dealul Ruina* este, cu certitudine, o contribuție valoroasă la înțelegerea trăsăturilor unei perioade deosebite din preistoria Bucovinei, cea de început a epocii fierului.

Carol Kacsó,
e-mail: carolkacso@yahoo.de.

[7] C. Kacsó, *Aspekte der Bronzezeit in Nordsiebenbürgen. Kontakte zu den südlichen und östlichen Regionen*, în J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 November, 2017*, UPA 350, Bonn, 2020, p. 123–145.

[8] C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture de Suciu de Sus à la lumière de recherches faites à Lăpuş*, Dacia N.S. 19, 1975, p. 67. Eroarea de interpretare a descoperirilor de la Lăpuş – *Gruiul Târgului* a fost corectată mai târziu, vezi C. Kacsó, *Contribuţii la cunoaşterea Bronzului târziu din nordul Transilvaniei. Cercetările de la Lăpuş – „Gruiul Târgului”*, Crisia 24, 1994, p. 9–13, precum şi alte lucrări ulterioare.

Ioan Stanciu, Malvinka Urák, Adrian Ursuţiu, *O nouă aşezare medievală timpurie din partea sud-vestică a României – Giarmata – „Baraj”, jud. Timiș. Alături de o examinare a locuirii medievale timpurii din Banatul românesc (secolele VII–IX/X)*, Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 18, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2021, 129 de pagini și 21 de planșe, ISBN 978-606-020-288-2.

Decalajul semnificativ dintre cercetarea aşezărilor şi cea a siturilor funerare aparţinând perioadei medievale timpurii, înregistrat nu numai în România, poate fi explicat printr-o serie de cauze, atât subiective, cât și obiective. Merită menționat, încă de la început, faptul că aşezările, ca repere ale scăderilor sau creşterilor demografice, reprezintă indicatoare cantitative foarte diferite între diversele epoci, în unele perioade numărul acestora fiind mult mai mic (spre exemplu, la sfârșitul secolului al VI-lea – începutul secolului al VII-lea)[9], iar în altele mult mai mare[10].

Printre cauzele obiective, se numără faptul că cercetarea arheologică a aşezărilor umane – în majoritatea cazurilor, datorită întinderii acestora – necesită mult mai multe investiții de energie umană şi materială decât investigarea siturilor funerare. Preferința pentru cercetarea și publicarea descoperirilor funerare, în detrimentul spațiilor de locuit și al așezărilor, în general, a fost mereu determinată de „spectacolul” oferit de inventarele din morminte, dar și de posibilitatea unor încadrări cronologice mai precise. Este adevărat că s-a înregistrat un oarecare progres și în domeniul cercetării aşezărilor, datorat, cu precădere, săpăturilor arheologice preventive, dar, până la ora actuală, diferența dintre numărul publicațiilor privind siturile funerare, respectiv așezările din secolele V–XI este net în favoarea primei categorii[11]. Totodată, din publicațiile respective, reiese și faptul că, în acele situri arheologice unde au fost documentate structuri de locuire, numărul lor este mult mai mic comparativ cu complexele funerare înregistrate.

Acest lucru este valabil și pentru săpăturile arheologice preventive realizate în ultimul deceniu în bazinul inferior al Mureșului din România, unde cercetarea siturilor funerare, mai ales pe tronsonul de autostradă A1, a permis valorificarea științifică a acestora fie monografic, fie în studii separate[12]. Așezările medievale timpurii cercetate în paralel cu siturile funerare de pe tronsonul de autostradă Nădlac – Deva, respectiv săpăturile arheologice preventive aferente nu au beneficiat încă de o prelucrare a acestora la un nivel comparativ cu izvoarele arheologice anterior menționate (singurele excepţii fiind Pecica – *Rovine*[13] *şi Pecica – Est/Smart Diesel*[14]).

O excepţie fericită în acest stadiu al cercetării ne-a fost oferită de publicarea aşezării medievale timpurii de la Giarmata (jud. Timiş). Porţiunea de aşezare, studiată de către de un colectiv format din Ioan Stanciu, Malvinka Urák şi Adrian Ursuțiu, prezintă o importanță deosebită, întrucât este bine cunoscut faptul că doar câteva dintre așezările perioadei medievale timpurii din Banat au fost valorificate științific corespunzător/ acceptabil. În acest sens, pot fi menționate aşezările publicate de la Padej [Serbia], Susani, Gornea, Remetea Mare, Unip, Dumbrăvița și Jabăr, datând din secolele VI–IX.

Monografia de faţă a fost împărţită în patru capitole, în care se analizează de la structura aşezării, din perspectivă regională şi microregională, până la cea mai mică unitate, şi anume analiza elementelor de cultură materială.

[9] Mărginean, Gáll 2021.

[10] În acest sens, nu există analize macroregionale, doar câteva regionale; vezi Takács 2021, p. 123–127.

[11] Pentru o evaluare de acest gen, din punct de vedere microregional în Bazinul Someșului Mic, vezi Gáll *et alii* 2017, mai ales p. 103–125.

[12] Cociș *et alii* 2016, p. 1–76; Gáll 2017; Gáll, Mărginean 2020; Gáll, Mărginean 2021; Gáll, Mărginean, Peter 2021; Mărginean, Gáll 2022, s. t.; Mărginean *et alii* 2022, s. t.

[13] Mărginean, Gáll 2021.

[14] Mărginean 2017, p. 145–153.

Toate acestea sunt completate de patru anexe, un rezumat consistent în limba engleză, o bibliografie și planșe cu desene și fotografii.

În capitolul I (*Informații preliminare*) se oferă date despre regiunea Banatului, cu o suprafață totală de 28,522 km^2. Se continuă apoi cu analiza microgeografică a regiunii Dealurilor Lipovei, a Dealurilor Sacoșului și a microregiunii Timișoara. Urmează o examinare statistică a siturilor arheologice cunoscute din zona aparținând arealului Giarmatei (au fost înregistrate doar două situri datate în secolele VII–IX!).

Capitolul al II-lea (*Complexele arheologice cercetate și un comentariu despre posibila organizare a spațiului locuit*) analizează cele 47 de complexe arheologice cercetate în segmentul de autostradă cuprins între km 48+120–48+250 (65 m lățime) în direcția NV–SE, dintre care nouă locuințe se încadrează în epoca medievală timpurie, în cazul altor două locuințe, în lipsa oricărui inventar, neputându-se oferi o datare, dar fiind posibilă apartenența la aceeași epocă. Întinderea sitului, pe o axă relativ îngustă, pe direcția E–V – după autori – este de circa 15 ha, iar cei 9750 m^2 cercetați reprezintă aproximativ 6,5% din aceasta, ceea ce nu poate oferi date complete despre dimensiunea așezării medievale timpurii.

În doar două cazuri, câte un complex medieval timpuriu a suprapus un altul, în timp ce, în celelalte cazuri, complexele din epoci anterioare au fost deranjate în perioada medievală timpurie. Este important de menționat că, dintre cele 12 gropi care nu au putut fi încadrate cronologic, unele ar fi putut aparține așezării medievale timpurii.

Arheologii care au analizat situl atrag atenția asupra adâncimii relativ similare a locuințelor, a căror suprafață, în ciuda relativității calculelor, poate fi aproximată între 6,50 și 10,30 m^2. Într-un singur caz, suprafața înregistrată a fost de 7 m^2, iar în cinci cazuri, locuințele au în jur de 10 m^2. O observație importantă este dată de statistica indicând corelația relativă între dimensiunea și adâncimea locuințelor, bine ilustrată în fig. 9.

Vetrele locuințelor sunt lutuite, aproximativ circulare, de 0,08 până la 0,24 m^2 (vezi fig. 15), cele mai multe pătrate, cu orientare NE–SV, documentate în porțiunile nord-estice, nordice și estice ale complexelor. O observație interesantă este legată de proveniența pietrei din componența cuptoarelor, din zonele mai înalte ale Dealurilor Lipovei, de la aproximativ 15 km distanță est față de sit (vezi nota 43 și fig. 16).

Pe baza acestor date, autorii apreciază că așezarea cercetată este una de dimensiuni mai mici, idee susținută și de analogiile oferite de așezări cercetate recent, complet sau în foarte mare măsură (de ex., așezarea de la Zalău – Mihai Viteazul, datată în secolele VI–VII, documentată prin 30 ha, sau așezarea Porț, din secolele VIII–IX, în care, în ciuda extinderii săpăturii, au fost identificate doar nouă locuințe). Acest lucru a fost susținut și de indicatorii demografici observați și calculați în zonele ocupate de către slavii vestici.

În capitolul al III-lea (*Inventarul complexelor arheologice*) se analizează elementele culturii materiale identificate în 11 locuințe, care constau, într-o proporție covârșitoare, din fragmente de vase ceramice. Autorii au estimat că, din totalul ceramicii descoperite, 92% reprezintă așa-zisa ceramică lucrată la roată înceată, 7% la roata rapidă și doar 1% este lucrată cu mâna (vezi fig. 17). Examinarea formelor este urmată de o analiză interesantă a ornamentației, de la decorurile simple până la cele realizate cu „pieptenele”, ultimele caracteristice ceramicii din secolele VII/VIII–IX. Este necesar de menționat că fragmentele ceramice de la Giarmata au fost decorate aproape în fiecare caz.

Un alt element al culturii materiale este fusaiola bitronconică, din care au fost descoperite cinci exemplare în trei locuințe. Acest tip de artefact constituie o dovadă arheologică specifică a răspândirii meșteșugului torsului (și țesutului), fiind regăsit, de altfel, și ca piesă de inventar funerar în cadrul mormintelor, mai ales de femei, din epocă[15].

Ultimul capitol, al IV-lea*, Observații generale și unele concluzii la final*, conține un rezumat al analizelor și rezultatelor discutate în acest volum. Cercetarea preventivă realizată în așezarea de lângă Giarmata ar fi putut sugera o parte a unei așezări multinucleare, însă existența unei gospodării țărănești, ca unitate socio-economică de bază a acestei comunități, nu poate fi dedusă. O astfel de organizare, specifică perioadei medievale, nu poate fi demonstrată din punct de vedere arheologic.

[15] În acest sens, vezi Gáll 2017, p. 71.

Puținele descoperiri, care constau doar din ceramică fragmentară, sugerează că abandonarea așezării de către microcomunitate s-a desfășurat pașnic, neexistând indicii arheologice ale unor acte de agresiune, violență sau calamități naturale. Acest lucru poate indica faptul că o comunitate s-ar fi putut muta periodic în câțiva ani (de exemplu, din cauza epuizării terenurilor agricole), creând astfel, în cadrul unei microregiuni, mai multe așezări într-o singură generație.

Încadrarea cronologică a așezării este stabilită, cu precauție, pe baza ceramicii, în a doua jumătate a secolului al VIII-lea și în secolul al IX-lea, în condițiile marii incertitudini din această perpectivă observate chiar și în cazul siturilor funerare[16], mai avantajate în ceea ce privește posibilitățile de datare. În legătură cu evoluția cronologică internă a așezării, se poate presupune suprapunerea între locuințele 48A – 49 – 50, dar nu se poate exclude ca această suprapunere să se refere la o altă microcomunitate, care s-a stabilit aici mai târziu, cu alte cuvinte mai multe comunități s-ar fi putut stabili în această zonă în câteva decenii. Având în vedere practicarea unei agriculturi rudimentare, mobilitatea microcomunităților într-un areal geografic bine definit este greu de realizat.

Din punct de vedere al habitatului perioadei avare târzii din Banat, extinderea spațială a siturilor funerare este esențială, iar cele mai estice situri sunt documentate pe linia șanțului *Csörsz*/șanțul sarmatic. În mod ciudat, distribuția spațială menționată mai sus a acestor situri funerare nu a fost luată în considerare de către autori, cu toate că aceste observații ar fi fost utile pentru a susține cele mai importante ipoteze. Așezarea de lângă Giarmata se află la est de linia șanțului *Csörsz*, adică în afara zonei de habitat avar târziu identificabile prin cimitire. Ca și în partea de est a Bazinului Transilvaniei (mai precis la est de Bratei)[17], în estul Banatului (Banatul montan), a fost cercetat un număr semnificativ de așezări medievale timpurii, dar, în afară de descoperirile – inedite și marcate de multe semne de întrebare – de la Brădișorul de Jos[18], din această zonă nu cunoaștem situri funerare. Situația se prezintă la fel și în secolele X–XI, în schimb se modifică radical în Banatul montan începând din secolul al XII-lea, perioadă din care datează o serie întreagă de cimitire amenajate în jurul unor biserici[19].

Autorii propun, în absența unui sit funerar, atribuirea așezării unei populații slave colonizate de structura de putere avară, ceea ce, în opinia noastră, este o eroare metodologică. Dacă această ipoteză este/poate fi valabilă în partea de nord-est a Chaganatului (zona Sălaj și Someșul Mic) sau în zonele mediane ale Bazinului Transilvaniei, trebuie precizat că siturile funerare de incinerație sau birituale (așa-zisul „grup Mediaș” sau „grupul Nușfalău–Someșeni”) sunt complet absente pe teritoriul Banatului estic (vezi fig. 1). Nu credem că putem pune toate acestea pe seama stadiului cercetării, deoarece zonele menționate mai sus nu sunt mai bine studiate decât partea aceasta a Banatului! Astfel, în zona Someșului Mic sunt cunoscute până acuma șase situri funerare și încă trei descoperiri izolate de pe teritoriul orașului Cluj-Napoca, care, foarte probabil, pot fi puse în relație cu un mormânt/un spațiu funerar, pe lângă 44 de situri care pot fi legate de așezări (vezi, existența probabilă, la Dăbâca și la Jucu, a unor așezări și situri funerare contemporane).

Totodată, este important de subliniat că aceasta nu a fost considerată de către autori ca fiind singura posibilitate de interpretare, fiind subliniată și problematica dificilă a relației dintre fenomenele etnicității și arheologie.

Dacă analizăm extinderea teritorială relativă a Chaganatului Avar, „regiunea tampon”, pe care am propus-o în anul 2016[20], și un presupus sistem de habitat slav în Banat nu numai că nu se exclud, ci, mai degrabă, se completează unul pe altul, evident în cadrul unei structuri de putere politică. Problema (și) în această regiune rămâne (de asemenea) lipsa siturilor funerare: un sistem coerent de habitat, după părerea noastră, poate fi identificat prin mase de oameni, iar în acest sens doar necropolele pot oferi indicii cât de cât

[16] Gáll 2017, p. 78–81, 101–106, 139, 145–147.

[17] Gáll, Hőgyes, Fülöp 2021, fig. 7, 9, 11–12, hărțile 1–2.

[18] Gáll, Romát 2016, Appendix 1: nr. 116; Map 4: nr. 116.

[19] Țeicu 1998.

[20] Gáll, Romát 2016, p. 456.

clare. Evident, nu putem să nu luăm în calcul și posibilitatea unui rit nedetectabil arheologic (spre exemplu: morții au fost arşi şi părțile rămase împrăștiate și/sau aruncate în ape[21]), fără a lăsa urme arheologice corespunzătoare, cum există, de exemplu, în epoca La Tène târzie în Bazinul Transilvaniei și în Muntenia[22].

Unele dintre ultimele noastre remarci sunt câteva observații privitoare la *Anexe*. Astfel, literatura de specialitate privind situl funerar de la Vizejdia – *VI* nu este cea originală, în plus datarea fiind incorectă. În realitate, situl fost cercetat de către Gyula Kisléghi Nagy în 1895, fiind publicat în anul 2010 în limba maghiară și în anul 2015 în limba română. În mormântul cu orientare N–S, au putut fi cercetate și părțile unui cal[23], fiind încadrat la începutul secolului al VII-lea. În unele cazuri, s-au strecurat în text greşeli, pe care le considerăm, mai degrabă, erori metodologice; spre exemplu, la Remetea Mare nu se poate afirma, pe baza unui singur vas descoperit, că s-a săpat un sit funerar din epoca avară târzie[24]. În alte cazuri, descoperirile izolate au fost clasificate ca provenind din „morminte” (vezi Satchinez), ceea ce, în absența altor informații, poate produce confuzii, având în vedere că asemenea artefacte sunt cunoscute și în așezări.

În ciuda deficiențelor, de altfel minore, lucrarea celor trei autori este și va fi un reper important în ceea ce privește orice abordare de arheologie medievală timpurie în Banat; merită spus faptul că, până acum, nicio așezare de o asemenea amploare din această zonă nu a fost publicată cu o asemenea meticulozitate și minuțiozitate. Nu putem decât să sperăm că acesta este doar începutul, deoarece publicarea unor așezări, nu demult cercetate, precum cea de la Teremia Mică, încadrabilă în secolele VI–VII, ar putea oferi noi date asupra unei perioade care suferă de „absența așezărilor”.

[21] „Before the 1860s Hindu cremation was unregulated by state agency, occurring in places, usually close to a river or by the sea, where the ashes could be immersed in water and preferably in sacred rivers, such as the Ganges.” Arnold 2016, p. 397.

[22] Privind practicarea, în Dacia, a unor ritualuri funerare care nu lasă urme arheologice, vezi Babeş 1988, p. 6–7; Sîrbu 1986, p. 112. Mulțumim colegului Daniel Spânu, care ne-a atras atenția asupra acestor studii.

[23] Kisléghi Nagy 2010, p. 20.

[24] Mulțumim pentru informații colegei Daniela Tănase.

BIBLIOGRAFIE

Arnold 2016: D. Arnold, *Burning Issues: Cremation and Incineration in Modern India,* NTM Zeitschrift für Geschichte der Wissenschaften, Technik und Medizin 24, 2016, p. 393–419.

Babeş 1988: M. Babeş, *Descoperirile funerare şi semnificaţia lor în contextul culturii geto-dacice clasice*, SCIVA 39, 1, 1988, p. 3–32.

Cociș *et alii* 2016: S. Cociș, E. Gáll, M. Urák, A. Ursuțiu, *The Periphery of the Centre? The Late Avar cemetery part from Nădlac (Germ.: Nadlak; Hung.: Nagylak; Slov.: Nadlak),* ArchBulg 20, 1, 2016, p. 1–96.

Gáll 2017: E. Gáll, *At the Periphery of the Avar Core Region: 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Pecica Nădlac Motorway Rescue Excavations)*, PAT 13, Paris – Budapest, 2017.

Gáll, Mărginean 2020: E. Gáll, F. Mărginean, *Archaeological Discoveries linked to the "First generation" of the Avar Conquerors living east of the Tisa during the 6th-7th centuries. The grave cluster in Nădlac – site 1M*, SprawArch 72, 2, 2020, p. 373–407.

Gáll, Mărginean 2021: E. Gáll, F. Mărginean, *The Graves from Pecica-Rovine/Căprăvanul Mic and Distribution Networks of Amber and Personal Adornments in the 6th and 7th Centuries,* VAMZ 3. 54, 2021, p. 203–223.

Gáll, Romát 2016: E. Gáll, S. Romát, *The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena*, în Á. Bollók, G. Csiky, T. Vida (eds.) cu participarea lui A. Miháczi-Pálfi, Zs. Masek, *Zwischen Byzanz und der Steppe*, Budapesta, 2016, p. 433–468.

Gáll, Hőgyes, Fülöp 2021: E. Gáll, M.H. Hőgyes, R. Fülöp, *Despre ce ne vorbesc hărţile? Problema lipsei necropolelor din perioada secolelor VIII–X în Transilvania Estică şi Centrală, respectiv în nordul şi centrul Olteniei şi Munteniei: între stadiul cercetării, contextualizare regională, statutul periferic şi habitusul cultural*, AnB S.N. 28, 2021, p. 139–170.

Gáll, Mărginean, Peter 2021: E. Gáll, F. Mărginean, S. Peter, *Despre „mobilitatea" simbolurilor. Semnul crucii de pe vasul mormântului cx. 20a de la Pecica-Duvenbeck*, în B. Ciupercă (ed.), *Arheologia mileniului I p. Chr.*, vol. VI, Brăila, 2021, p. 163–182.

Gáll *et alii* 2017: E. Gáll, P. Dávid, A. Dobos, N. Kapcsos, F. Wanek, E. Piroska, Sz. Nagy, A. Iván, *„Daciától Ultrasilvaniáig" A Kis-Szamos medencéjének településtörténeti változásai. 3/4-12/13. Század,* Kolozsvár/ Cluj-Napoca, 2017.

Kisléghi Nagy 2010: Gy. Kisléghi Nagy, *Archaelógiai Napló*, Szeged – Timişoara, 2010.

Mărginean 2017: F. Mărginean, *O aşezare din perioada avară târzie şi urme de locuire din vremea arpadienilor la Mureşul de jos. Descoperirile arheologice de la Pecica „Est/ Smart Diesel", jud. Arad,* în F. Mărginean, I. Stanciu, D. Băcueţ-Crişan (eds.), *Locuirea medievală timpurie din Transilvania şi vecinătăţi,* Orbis Mediaevalis, I, Cluj-Napoca, 2017, p. 141–184.

Mărginean, Gáll 2021: F. Mărginean, E. Gáll, *Traces of an Early Avar Period Settlement. The Archaeological Findings from Pecica – Rovine / Căprăvanul Mic (Arad County)*, Ziridava 35, 2021, p. 263–272.

Mărginean, Gáll 2022: F. Mărginean, E. Gáll, *"The outskirts of the chagan". The First Avar Conquerors in the Lower Mureş in the Light of the Graves from Pecica "Est/Smart Diesel": Archaeological and ^{14}C Analyses,* Starinar 72, 2022, s. t.

Mărginean *et alii* 2022: F. Mărginean, M.H.K. Hőgyes, S. Peter, E. Gáll, *"The outskirts of the Khagans". An overview of the Avar Age's burial sites near Pecica*, în *Avari i Slavi*, Zagreb, 2022, s. t.

Sîrbu 1986: V. Sîrbu, *Ritualuri şi practici funerare la geto-daci în secolele II î.e.n. – I e.n.,* Istros 4, 1986, p. 89–126.

Takács 2021: M. Takács, *PARTES INFERIORES. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*, Budapesta, 2021.

Ţeicu 1998: D. Ţeicu, *Banatul montan în Evul Mediu,* Timişoara, 1998.

Erwin Gáll,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: erwin.gall@iabvp.ro.

Florin Mărginean,
Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei,
Cluj-Napoca;
e-mail: finnlands@gmail.com.

ABREVIERI

ÄAT	Ägypten und Altes Testament: Studien zu Geschichte, Kultur und Religion Ägyptens und des Alten Testaments
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AD	Αρχαιολογικόν Δελτίον, Athens
AÉ	L'Année épigraphique, Paris, 1888–
AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Vienna, 1877–1897
AIAC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj
AJHG	American Journal of Human Genetics
AJPA	American Journal of Physical Anthropology
AmAnthr	American Anthropologist
AMMR	Anuarul Muzeului Marinei Române, Constanța
AnB	Analele Banatului, Timișoara
AnȘUIași	Analele Științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza", Iași
Antiquity	Antiquity, University of York
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
ArchRoz	Archaeologické Rozhledy, Praga
Argesis	Argesis. Muzeul județean Argeș, Pitești
Arhivele Olteniei	Arhivele Olteniei, Craiova
AUA–SH	Annales Universitatis Apulensis. Series Historica, Alba Iulia
Banatica	Banatica. Muzeul Banatului Montan, Reșița
BCMI	Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice, București
BÉ	Bulletin épigraphique in REG, Paris, 1888 –
BIAB	Bulletin de l'Institut archéologique bulgare, Sofia
BiblThrac	Bibliotheca Thracologica, București
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
I.British Mus.	*The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, Oxford, 1874–1916
Byzantina	Byzantina. Annual review of the Centre for Byzantine Research, Aristotle University of Thessaloniki, Thessaloniki
I.Byzantion	A. Łajtar, *Die Inschriften von Byzantion. I. Die Inschriften* (IGSK 58), Bonn, 2000
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapesta
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice din România
CCET	Zlatozara Gočeva, Manfred Oppermann, Nubar Hampartumian and Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović. *Corpus cultus equitis Thracii*. 5 vols. « Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain », 74,1-5. Leiden 1979-1984. Vol. I, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, eds., *Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae* (1979); II,1-2, Zlatozara Gočeva und Manfred Oppermann, *Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. 1. Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen* (1981) and ... *2. Regio oppidi Targoviste, Abrittus et vicinia, Sexaginta Prista et vicinia, Nicopolis ad Istrum et vicinia, Novae* (1984); IV, Nubar Hampartumian, *Moesia Inferior*

	(Romanian section) and Dacia (1979); V, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta* (1982)
CepR	Constantin C. Petolescu, *Cronica epigrafică a României*, SCIVA, Bucureşti
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts, München
CIG	*Corpus Inscriptionum Graecarum*, Berlin
CIGD	Ligia Ruscu, *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*, Debrecen, 2003
CIL	*Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863–
CIMRM	J.M. Vermaseren, *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, 2 vol. 1956–1960
CIRB	V.V. Struve, *Corpus inscriptionum Regni Bosporani*, Moscow, 1965
CNA	Cronica Numismatică şi Arheologică, Bucureşti
Corinth VIII.3	J.H. Kent, *Corinth, VIII.3. The Inscriptions 1926–1950*, Princeton, 1966
Crisia	Crisia. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea
CSA	Current Swedish Archaeology, Swedish Archaeological Society, Stockholm
Dacia	Dacia – Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, Bucureşti; Dacia N.S. (nouvelle série), Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Académie Roumaine, Institut d'archéologie « V. Pârvan », Bucureşti
Das Altertum	Das Altertum, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin
DNP	H. Cancik, H. Schneider (ed.), *Der neue Pauly. Enyzklopädie der Antike*, Stuttgart, Weimar, 1996–2003
EAIVR	*Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, *A–C*, *D–L*, *M–Q*, Bucureşti, 1994, 1996, 2000
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj-Napoca
Epigraphica	Epigraphica. Periodico Internazionale di Epigraphia
Fortunatae	Fortunatae. Revista Canaria de Filología, Cultura y Humanidades Clásicas, Universidad de la Laguna, San Cristóbal, Tenerife, Spania
I.Hierapolis	W. Judeich, *Inschriften*, in C. Humann, C. Cichorius, W. Judeich, F. Winter, Altertümer von Hierapolis, Berlin, 1898, p. 67–180
IDR	*Inscriptiones Daciae Romanae – Inscripţiile Daciei romane*, colecţie coordonată de Dionisie M. Pippidi şi Ioan Iosif Russu, Bucureşti, I. *Introducere istorică şi epigrafică – Diplomele militare – Tăbliţele cerate* (Ioan Iosif Russu), 1975; II. *Oltenia şi Muntenia* (Grigore Florescu şi Constantin C. Petolescu), 1977; III/1. *Dacia Superior. Zona de sud-vest* (Ioan Iosi Russu, în colaborare cu Nicolae Gudea, Volker Wollmann şi Milena Dušanić), 1977; III/2. *Ulpia Traiana Dacica (Sarmizegetusa)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Ioan Piso şi Volker Wollmann), 1980; III/3. *Dacia Superior. Zona centrală (teritoriul dintre Ulpia Traiana, Micia, Apulum, Alburnus Maior, Valea Crişului)* (Ioan Iosif Russu, în colaborare cu Octavian Floca şi Volker Wollmann), 1984; III/4. *Zona răsăriteană* (Ioan Iosif Russu), 1988; III/5 *Inscriptions d'Apulum* (deux fascicules, Ioan Piso), Paris, 2001 (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, XXIV); III/6. *Apulum – Instrumentum domesticum*, Bucureşti, 1999 (Cloşca L. Băluţă)
IDRE	Constantin C. Petolescu, *Inscriptions de la Dacie romaine. Inscriptiones Daciae Romanae. Inscriptions externes concernant l'histoie de la Dacie (Ier-IIIe siècles)*, I–II, Bucarest, 1996–2000
IG	*Inscriptiones Graecae*, Berlin, 1873–
IGB	Georgi Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* I–V, Sofia, 1956–1997

IGLR	Emilian Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV–XIII descoperite în România*, București, 1976
ILD	Constantin C. Petolescu, *Inscripții latine din Dacia*, I–II, București, 2005–2016
ILS	Hermann Dessau, *Inscriptiones Latinae Selectae*, Berlin, I (1892), II/1–2 (1906), III/1 (1914), III/2 (1916)
IMS I	M. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. I. Singidunum et le nord-ouest de la province*, Belgrade, 1976
ISM	*Inscriptiones Scythiae Minoris Graecae et Latinae – Inscripțiile din Sythia Minor*, București, I. *Histria și împrejurimile* (Dionisie M. Pippidi), 1983; II. *Tomis et territorium – Tomis și teritoriul său* (Iorgu Stoian), 1987; III. *Callatis et territorium – Callatis et son territoire* (Alexandru Avram), 1999; IV. *Tropaeum – Durostorum – Axiopolis* (Emilian Popescu), 2015 ; V. *Capidava – Troesmis – Noviodunum* (Emilia Doruțiu-Boilă), 1980; VI.2. *Supplementa 2. Tomis et territorium Tomis et son territoire* (Alexandru Avram, Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu), 2018
Istros	Istros, Muzeul Brăilei „Carol I", Brăila
JAHA	Journal of Ancient History and Archaeology, Cluj-Napoca
JAS	Journal of Archaeological Sciences, London – New York
LIMC V	*Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. V. 1–2, Zürich – München, 1990.
LGPN I	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* I. *The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*, Oxford, 1987
LGPN II	M.J. Osborne, S.G. Byrne (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* II. *Attica*, Oxford, 1994
LGPN IV	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* IV. *Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea,* Oxford, 2005
LGPN V A	T. Corsten (ed.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* V A. *Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*, Oxford, 2010
LGPN V B	T. Corsten (ed.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V B. *Coastal Asia Minor: Caria to Cilicia*, Oxford, 2014
LGPN V C	P.M. Fraser, E. Matthews (eds.), *A Lexikon of Greek Personal Names,* J.-S. Balzat, R. W. V. Catling, E. Chiricat, T. Corsten (eds.), V C. *Inland Asia Minor*, Oxford, 2018
Marisia	Marisia, Muzeul Județean Mureș, Târgu Mureș
MCA	Materiale și Cercetări Arheologice, București
I.Mus. Iznik	S. Şahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*, I–II 1–3 (IGSK 9–10 1–3), Bonn, 1979–1987
O.Krok I	H. Cuvigny, *Ostraca de Krokodilô I. La correspondance militaire et sa circulation. Praesidia du désert de Bérénice II, O.Krok. 1–151*, Cairo, 2005
O.Krok II	A Bülow-Jacobsen, J.-L. Fournet, B. Redon, *Ostraca de Krokodilô II. La correspondance privée et les réseaux personnels de Philoklès, Apollôs et Ischyras. Praesidia du désert de Bérénice V, O.Krok 152–334*, Cairo, 2019
OLA	Orientalia Lovaniensia Analecta, Leuven
Oltenia	Oltenia. Studii și Comunicări, Craiova
PAT	Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum, Cluj-Napoca/Paris – Budapesta
I.Perinthos	M.H. Sayar, *Perinthos-Herakleia (Marmara Ereğlisi) und Umgebung. Geschichte, Testimonien, griechische und lateinische Inschriften*, Vienna, 1998

Peuce	Peuce. Studii şi cercetări de istorie şi arheologie, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
PIR²	E. Groag *et alii*, *Prosopographia Imperii Romani*, 2nd ed., Berlin, 1933–.
Pontica	Pontica. Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie, Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
RE	Pauly-Wissowa, *Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft,* Stuttgart, 1893–
RÉG	Revue des Études Grecques, Paris.
Revista Bistriței	Revista Bistriței, Bistrița
RICIS	L. Bricault, *Recueil des inscriptions concernant les cultes Isiaques*, Paris, 2005
RIU	*Römische Inschriften Ungarns*, Budapesta
RGZM	Barbara Pferdehirt, *Römische Militärdiplome und Entassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, Mainz, 2004
RMD	Margaret M. Roxan, *Roman Military Diplomas*, London: I. *Roman Military Diplomas 1954–1977*, 1978; II. *Roman Military Diplomas 1978–1984*, 1985 ; III. *Roman Military Diplomas 1985–1993*, 1994; Margaret M. Roxan, P. Holder, *Roman Military Diplomas* IV, 2003; P. Holder, *Roman Military Diplomas* V, 2006
RMI	Revista Monumentelor Istorice, București
RMIA.SM	Revista Monumentelor Istorice și de Artă. Seria Monumente, București
RMM–MIA	Revista muzeelor și monumentelor. Monumente istorice și de artă, București
SCIM	Studii și Cercetări de Istorie Medie, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie, București
SCN	Studii și Cercetări de Numismatică, București
SEG	*Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden, 1923–
I.Smyrna	G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, I–II.1–2 (IGSK 23–24.1–2), Bonn, 1982–1990
SprawArch	Sprawozdania Archeologiczne, Wroclaw-Varşovia-Cracovia
Starinar	Starinar, Belgrad
StComSatuMare	Studii şi Comunicări, Satu Mare
StudiaUBB.Historia	Studia Universitatis „Babeş-Bolyai”. Studia Historia, Cluj-Napoca
StCl	Studii Clasice, București
TAM	*Tituli Asiae Minoris*, Vienna, 1901–
Terra Sebus	Terra Sebus. Acta Musei Sabesieinsis, Muzeul Municipal „Ioan Raica”, Sebeş
I.Thrake Aeg.	L.D. Loukopoulou *et alii*, Ἐπιγραφὲς τῆς Θράκης τοῦ Αἰγαίου μεταξὺ τῶν ποταμῶν Νέστου καὶ Ἕβρου (Νομοὶ Ξάνθης, Ροδόπης καὶ Ἕβρου), Ἀthens, 2005
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik, Viena
Valachica	Valachica. Chronica Valachica. Studii şi materiale de istorie, Muzeul Judeţean Dâmboviţa, Târgovişte
VAMZ	Vjesnik Arheoloskog Muyeja u Zagrebu, Zagreb
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
YES	Yale Egyptological Seminar
Ziridava	Ziridava. Studia Archaeologica, Muzeul Județean Arad, Arad
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn